

Шарҳ назарузи

1998
№ 1

67-йил чиқиши

АДАБИЙ-ИЖТИМОЙ
ЖУРНАЛ

БОШИ МУХАРРИР

Ўткир ҲОШИМОВ

ШАХРИР ҲАЙЪАТИ

Омон МУХТОР,

Юсуф ФАЙЗУЛЛО,

Мурод МАНСУР,

Икром ОТАМУРОД,

Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН,

Асад ДИЛМУРОД,

Бахтиёр КАРИМ

МУАССИСЛАР:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1998 ЙИЛ — ОИЛА ЙИЛИ

* Оила табиатнинг шоҳ асарларидан бирidir.

* Минглаб тасодифлар синовидан утадиган эрхотин муҳаббати кундалик энг оддий ҳодиса булишига қарамасдан энг гузал муъжизадир.

* Оилани бузишга мулжалланган ҳар қандай ижтимоий назариялар яроқсиз, шу билан бирга номақбулдир. Оила — жамиятнинг дурру гавҳари.

* Оила муъжазгина бир жамиятчадир, бутун инсоният жамиятининг дахлсизлиги ҳам унинг жипслигига боғлиқ.

* Оилавий ҳаётда руй бериб турадиган майда-чуйда кемтикларни фақат кучли муҳаббатгина текислаб кетиши мумкин.

* Ўз уйида бахтли булган кишигина бахтлидир.

* Чин муҳаббат барча қийинчиликларга бардош беришга кумақлашади.

* Ҳаётларини бир-бирига боғламоқчи булганлар никоҳга қадар ҳамма нарсага кузларини катта очиб қарашлари, никоҳдан кейин эса баъзан куриб кўрмаганга олишлари керак.

* Омадли никоҳ ҳар кун таъмир этиб турилиши керак булган бинодир.

* Никоҳ баҳсу мунозаралар билан булиниб турувчи узундан-узоқ суҳбатдир.

* Оилавий муҳаббат — инсон зурриетини кўпайтиради, дўстона муҳаббат уни такомиллаштиради, гайрияхлоқий муҳаббат эса барбод этиб, ерга уради.

* Яхши хотин — жон малҳами.

* Дунёда гудакнинг чулдирашидан ҳам кўра тантаналироқ гимн йўқ.

«Тафаккур гулшани»дан.

Шухрат

Машраб

Роман

I

«... Қоши қаросини кўрунг»

Омади келган йигитнинг севгани ҳам олдидан чиқади.

Баҳор нафаси қайта бошлабди. Аммо саратон яллиғи ҳали олисда. Қамиш буготларга баҳор кўркини бахш этган кўкатлар орасида унган мунчоқкўз сариқ чечаклар ва лолақизгалдоқлар қорамтир тортиб, ял-ял ёнган гулларини тўкканлар. Болаларнинг чўнтагида ҳовуч-ҳовуч гўра, тиши йўқ кексалар огзининг сувини келтириб, касир-касир чайнайдилар. Барра ўту турли-туман гул-чечагини кўз-кўз қилмаган боғу хиёбон йўқ.

Бу пайтда жажжи шаҳар — Наманганнинг тили чучук қизлари-ку, жуда очилиб кетадилар. Қирқ кокил қилиб соч ўришу сатанг қилиб фарқ очишни ўшаларга чиқарган! Хипча белларни янада хипча ва нозик қилиб чиққан беқасам нимчалар уларни самбитқомат қилиб юборади. Уларнинг бу пайтдаги юриш-туришлари ва гап-сўзларида ўзгача бир латофат ва назокат бор. Токзору олмазор, анжирзору анорзорлардан янграган, завқ-шавққа тўлиб тошган ашулаю яллалари баҳор нафасини гуркиратиб, олис-олис умид манзилларига чорлайди. Қампирлар ёшлигини қўмсаб, димогига ялпиз тутса, чоллар неварасига ясаб берган варракларининг учишини ҳассага энгаҳини тираб томоша қиладилар. Фақат дала бошида деҳқоннинг иши жадал. Айни тут пишиғи.

Машраб жилдини бўйнига осиб, тор кўчани ёқалаб бораркан, бир тўда қизларнинг бегубор ва шўх қийқириғи диққатини тортди. Товуш келган томонга қараб эди, аввалон кўзига тарвақайлаб усган тут ва тағи билан битта бўлиб тўкилган марварид тутлар кўринди. Тутнинг қалин шохлари орасида бир одамнинг шарпаси кўзга чалингандай ҳам бўлди. Тутнинг бир шохи куча томонга қанотини ёзиб тушган, баҳор ёмгирида ивиб нураган

деворга энгагини тираб турарди. Устидаги одам шу шохни силкиган шекилли кўча томонда ҳам тут ер билан битта бўлиб ётибди!

Йигитнинг кўнгли суст кетди-ю, лекин териб ейишга журъат этмай турган эди, яна қизлар чуғиллашиб бердилар. Машраб уларнинг сўзларини аниқ эшитди:

— Ҳой, сал тўхтаб тур, ердагиларни териб олайлик, ахир.

— Вой, ул, бошимни гурра қилдинг!

— Вой-вой-вой, бўйнимдан ичимга тушиб кетди. Бунча муздай экан!

Тут устида шериклари қотиб-қотиб кулар, тепадан уларга таъна қиларди:

— Мен тутнинг устида қаққайиб, сенларнинг териб бўлишларингни кутиб тураманми! Кетмайди! Чодир топларинг! Булмас ҳозир тушиб кетаман!

Ораларида тутга чиқадиغان «азамат»лари йўқ шекилли, қизлар чувиллашиб қолди:

— Жон Арзигул, бу шахтингдан қайт, ўзинг яхши қизсан-ку.

— Ақлли қизсан, доносан!

— Чиройлисан, жиблажибонсан!

Кулги орасида бошқа бири кекса хотинлардек салмоқлади:

— Илойим, яхши жойлардан ато қилсин!

Яна ҳувоҳ кулги-қийқириқ кўтарилди. Ҳовлида қизларнинг ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ шекилли, улар бегубор ҳазиллашар ва беҳадик кулишарди.

Тутдан туриб Арзигул «кекса хотин»га пичинг қилди:

— Ўзингга тила, ўзингга, мингяшар ойим! Меники тайёр!

— Вой, ўлмасам!! — бу кутилмаган гапдан қизлар ҳайрат аралаш чувиллашди. Уларни биттаси босди:

МУБОРАК ХОТИРА

Мен отамиз — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат домла ҳақида, албатта, муайян хотираларга, дахлсиз таассуротларга эгаман. Уларни вақти келиб қоғозга тушираман ҳам, эълон қиларман ҳам. Шунда падали бузрукворимиз қандай булганларини, бўкилмас ирода эгаси эканликларини тасвирлаб беролсам, узимни бахтли ҳисоблар эдим...

Айни чоғда юртнинг миленлаб фарзандлари ҳам худди биз сингари ҳам бевосита, ҳам билвосита хотираларга эгадирлар. Чунки у киши кулларга маънавий оталик қилган эдилар. Ижодаги ва турмушдаги шахсий ибратлари билан шогирдларини маънан парваришлаб борган эдилар, оёққа қуйган эдилар. Уз шеър, ҳикоя, очерк, қисса, романлари билан ўзбек адабиети юкини имкони қадар тортибгина қолмай, ешларнинг бошини силаган, узлари мададга муҳтож кезларида ҳам, Миртемир домла «киприкларим» дея ардоқлаганларидек, шогирдларига мадад берган меҳри дарс зот эдилар.

Шоир юрак шеърларини, адиб суюкли асарларини элига мерос қолдириб, уларни Замон синовига ташлаб кетганидек узи суйган, гам-ташвишига қуйинган фарзандларини ҳам шодмон кунларида шерик, шукуҳли дамларида елкадош булган эли билан қолдираркан. Димоқчиманки, биз фарзандлари ҳам синовдан утмоқдамиз. Шу боисдан, валінсѣматимиз ҳақидаги шахсий хотираларимиз ёхуд бирон-бир асарлари хусусидаги тадқиқотларимизнинг ҳозирча қоғозга тушиши қийин кечмоқда. Қайдам, улкан адабий мерос қолдирган адибнинг салобати ҳалигача бунга имкон бермай келаётандир. Лекин бир кун келиб, у азиз хотираларни кўнгил ва вақт чиғиригидан утказиб, эл билан баҳам қурсак ажабмас.

— У бир қоп ёнгоқ-ку, шунга ишониб ўтирибсизларми, суф-е, ҳаммаларингга!

— У ичидан пишган! — деди барибир қайси бири унинг оҳангида.

Шу маҳал жиддий товуш янграб қолди:

— Чодир йўқ, Арзигул, чойшаб топиб чиқдим, мана.

— Нима бало, ачангни улимлигини олиб чиқдингми? — тепадан тегишди ўша Арзигул дегани.

Арзигулнинг гапига кимдир пастдан жавоб қайтарди, лекин уни Машраб эшитолмади. Яна кулги кўтарилди. Тепадаги қиз уларга қўшилиб хандон солаётган бўлса ҳам, товуши алоҳида ажралиб турарди, худди бўғиқ қувурдан отилиб чиққан баҳор тошқинидек жарангдор ва шўх эди. Машраб бу алоҳида кулги келган томонга ялт этиб қараб, бўз кўйлакли, сочини бошига ўраб тангиган, ялангоёқ, дуркунгина бир қизни кўрди. Унинг юз-кўзи қалин барглар орасида яхши кўринмас, бунинг устига ёни билан турарди. Шу баҳорда товуши дўриллаб, қиз деса, қулоғи қимирлайдиган бўлиб қолган йигитнинг шундай ёқимли товуш эгасини кўриш иштиёқи шу онда уйғониб қолди. Йўлнинг у бетидан бу бетига ўтри юриш қилиб ўтди. Бўйинини чўзиб аста мўралади. Эшиқдан биров чиқиб қолса ё бирон қиз кўриб қолса нима бўлади, деган андиша хаёлига ҳам келмади. Хуллас, у ёққа ўтиб аста қаради, бу ёққа ўтиб барглар орасидан мўралади — ахийри, башарасини кўрди. Кўрди-ю, илон авраган қурбақадай қотди-қолди. Умри бино бўлиб бунақа истарали қизни кўрмаган! Ҳалигина ердан териб олган тутнинг қўлидагиси қўлида, оғзидагиси бўғзида қолди.

Оламнинг бу ташвишларидан беҳабар қиз ҳамон шўхлик билан ўртоқларига гап отар, гоҳ у шохни, гоҳ бу шохни силқиб, гоҳ кичкина оёқлари билан гурс-гурс тепиб, ўртоқларини шоширарди. Марварид тутлар дув-дув тўкиляпти.

Эл севган Шўхрат домланинг қарийб олтмиш йил давомида дунё юзини қурган маълум асарларини ҳам, адиб езув столида, шахсий архивда қолиб кетган номаълум асарларини ҳам узбек Миллий Маънавиятидан ажратиб бўлмайди. XX аср тугаб борар экан ва утган юз йил мобайнида ёзилган у еки бу жанрдаги асарларнинг халқ тарихий тарихидаги ўрни ҳолис белгиланар экан, домла қалами остидан чиққан асарлар ҳам ўз муносиб баҳосини олиши шубҳасиз. Ахлоқий поклик ва ботиний гузаллик, аждодлар қадриятларига садоқат, оғир кунда бардошли, оилада ва жамиятда муроса ва тотувлик учун муқаддас суз ва қалам билан курашган адиб Катта Адабиётга дахлдор мавзуларга қўл ўрди ва уларнинг хуш талқинини яратди.

Бутина эмас, миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб қамолга етган отамиз, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоийлар сингари алабий насиҳатгўйлик ва маслаҳатгўйлик аъмолини ҳам изчил давом эттириб, энг аввало халқнинг маънавий эҳтиёжларига мос асарлар битдilar. Демак, уни асраб-авайладилар ва бойитдилар. Эл шоир Шўхрат шеърларини севиб ўқигани, романларини қўлдан қўймай келатгани сири балки шундадир. Адиб эли билан бирга, унинг қаватида бевоёсита юртнинг ва ўзининг бошига тушган кургиликлар, зугумлар, зулм аъмолларини тортди. У буюк салафларининг тириклиги учун курашда — зулм машинасига бас кела олмаган бўлса-да, ҳеч бир кимса устидан чақимчилик қилмади, сотмади, тухмат тошларини отмади. Балки унинг ўзини сотдилар, қамоқхоналарда йигитлигининг хушнуд дамлари ҳазон бўлди. На унинг бардоши бўкялди, на эътиқодидан тонди. У саодатли дамларини

Ана шунда тут устидаги қиз торгина кучанинг четида бақа бўлиб турган йигитни кўриб қолди.

— Вой, ўласам, кучада бир киши қараб турибди! — деди-ю бир қўлини юзига парда қилди. Шу захотиёқ бир қиз кўча эшигини очиб қаради ва уни кўрибоқ эшикни тарс ёпди, ичкаридан товуш келди:

— Ўпкангни бос! Киши эмас, ёшгина бола-ку!

Шу гап сабаб буддими ёки бояги ҳаракати бир ҳазилмиди, тут устидаги қиз қўлини юзидан олиб, пашанабогининг бир учини қайириб тишлади ва қиё боқиб йигитга гап қотди:

— Силкитиб берайми, тут ейсизми?

— Майли, — деди Машраб оёқ-қўли бушашиб.

Қиз икки шохни ҳатлаб ўтиб, куча томон шохига оёгини қўйди ва гурс-гурс тебди. Марвариддек тут, гарқ пишиб, бир имо-ишорага илҳақ турган экан, дув тўкилди. Ярми кучага, деворнинг у ёғига, ярми ҳовлига тушди.

Машраб миннатдор қараб, саралаб-саралаб тера бошлади. Тут чиндан ҳам роса пишган экан, қўлида шираси қолиб, бармоқлари бир-бирига ёпиша бошлади. Гарчанд кўзи ерда, тўкилган тутларда бўлса ҳам хаёли тепада, тўгриси, тут устида турган соҳибжамолда эди. Хаёлида у қиз кўзини узмай кузатиб тургандек туюларди. Шу сабаб бошини кўтариб юқорига қарашга ботинолмас эди. Вужудида алақандай майин титроқ ва қалбида шу замонгача булмаган алланечук ҳаяжон бор эди. Уни тизгинлаб, ерга қаратиб турган куч ҳам шу титроқ ва шу ҳаяжон эди. Йўқ, бу куч ҳам эмас, бошқа бир нарса. У нарсанинг нималигини Машрабнинг ўзи ҳам ҳали билмасди. Хуллас, у бошини кўтаришга, қалби интилган қизга қарашга журъат этолмас, аммо хаёли унда, унинг ёнган кўзларида, қўнгироқ овозида эди.

Қиз чиндан ҳам уни кузатиб турган эканми, Машраб ердан сал бошини кўтариши билан яна гап қотди:

кутган халқи қаватида Ўзбек адабиетининг юксалиш онларини кутди, бунинг учун ижоди билан замин ҳозирлади. Отамизнинг лойи бардош ва камтарликдан олинган экан, маънавий гузаллик қаршисида асрнинг огрикларини тан олмадилар, чиниққан руҳининг неъматларини юрт ила баҳам кўрдилар. Шухрат домла нафақат ўзбек адабиетида илк роман ёзган адиблар сарасида олтинчи, балки у даста-даста шеърый манзумалар соҳиби, қолаверса, боягина айтганимиздек, миллий маънавиятимиз ва қадриятимизга кўркам ҳисса қўшган комил инсон эдилар.

Отамиз ҳаёт булганларида шу баҳорда саксонга кирар эдилар. У киши урик гуллаганда туғилган эдилар. Ва шу билан бирга уриқлар кийгос гуллаган кезде 19 апрелда қамоқдан озод бўлиб, уйга кириб келган эдилар. Шу боисдан биз бу кунни отамизнинг қайта туғилган кунлари деб билар эдик.

Отамизнинг барча нашр этилган асарлари элга яхши таниш. Аммо у киши ёзиб қўйган, ёза бошлаган ва тугамай қолган қўлезма асарлар ҳам талайгина. Улар орасида тугал шеърлар, ҳикоялар, мақолалар, катта қисми ёзиб тугатилган «Машраб» романи ва бошқа тарихий-маърифий ҳужжатлар бор.

Отамиз кўп йиллар меҳнат қилиб, қадрдон бўлиб қолган «Шарқ юлдузи» журнали у кишини хотирлаб, «Машраб» романларини нашрга тайёрлаб, ўз ўқувчиларига тақдим этаётганидан бениҳоя хурсандмиз. Ижодий жамоага адиб фарзандлари номидан алоҳида миннатдорчилик билдирамыз.

Бобур АЛИМОВ,

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош муҳаррири.

— Туйдингизми, ё яна силкиб берайми?

— Булди, раҳмат, туйдим, — деди Машраб ва қизнинг кўзига кўзи тўқнашиб, бутун аъзойи бадани ловиллаб ёниб кетди. Унинг қаршисида ун гулидан эндигина бир гунчаси лаб кўрсата бошлаган нав-ниҳол қиз турарди! Қиз эмас, пари, дейсиз: қош-кўзи келишган, гунча даҳан, оғзидан шакар тўкилади.

Шу ҳушини олиб қочдимми ёки йигитлик журъати жўш уриб кетдимми, Машраб бирдан луқма отди:

— Сиз қоқсангиз, қанча бўлса, еганим бўлсин!

— Вой, ўласам! — деган қиз тутнинг устида шошиб қолди. Тапир-тупир шохдан-шоҳга ўтиб, ўзини ерга «гуп» этиб отди. Унинг кўзи Машрабнинг кўзига қамти бўлган, унинг қаршисида кап-катта йигит, йигит бўлганда ҳам кўзлари алланечук ҳаяжон билан ёнган чиройли йигит турарди. «Сиз қоқсангиз, қанча бўлса еганим бўлсин!» деган сўзни ҳам шунақа чертиб айтдики, унинг юрагига ўқдек санчилди. Маъноси ят этиб, ҳозиргача бепарво бўлган қизнинг кўзини мошдек очиб юборди. У келишган бир йигит билан ҳазил-мутойиба қилаётган экан! Ана, холос!

Арзигулнинг юраги гуп-гуп урар, хаёлида тут тагидаги йигит ҳамон ўша сўзини такрорлаб турарди.

— Ҳа, бунча! — деди дугоналари у томонда. — Ёв қувдимми? Узингни бос.

— Ё даданг келиб қолдимми?

Қизлар бири олиб, бири қўйиб сўроққа тутар, лекин Арзигул нимадир деб жавоб беришдан ожиз эди. Фақат:

— Бола эмас, кап-катта йигит экан-ку! — дея олди.

Қизлар яна жонланиб, бир нечтаси яна кулгига олди, бир нечтаси эшикка чоғди.

— Йўқ, кётиб қолибди! — деди битгаси. Бошқаси гап қўшди:

— Келишгангина эканми? Балки қисматингдаги йигит ўшадир.

— Яхшилаб кўриб олдингми, тагин йўқотиб қўйиб, қидириб юрма! — деб кулди бошқаси.

— Ҳей, ўл, ҳазиланг курсин! — деди Арзигул ва лекин бу сўзидан қалбининг аллақаси галати бўлиб кетди. Ичидан «Ҳа, шунақами, ҳали ўйлаб гапир», деган нидо келди. Бу нидони унинг ўзигина эшитиб турарди. Шу боис гапни чалгитди:

— Менга териб қўйганларинг қани?

— Мана шу чодирдагининг ҳаммаси сеники, ўртоқжон! — деган қиз унинг башарасига қараб, Арзигулнинг ранги кўрққан кишиникига ухшамай, ўзи ҳам тил билан айтиб беролмайдиган аллақандай ҳис-туйғулар тўфониде эканини аниқ кўрди. Ниманидир фаҳмлагандек бўлиб, пастки лабини аста тишлади. Буни Арзигул фаҳмлади ва кўзини олиб қочди.

Бу пайтда кутилмаган учрашувдан карахт бўлиб қолган Машраб тўрвасини йўқотган гадойдек талмовсираб, бошини қуйи солиб боради. Ўзи нима гап? Бутун вужуди ўт бўлиб ёниб кетяпти. Умрида ҳеч бунақа бўлган эмас. Ҳа, тиззасида ҳам жиндай титроқ бор-а! Огир юк кўтаргани йўқ-ку, ё чарчадимми?

Нимадан чарчайди? Тутга чиққани йўқки, оёғи толиққан бўлса! Тутда қиз, Арзигул эди-ку! Ҳа, ростданам, қиз нима деди-ю, у нима деб жавоб қилди, нега қиз тутдан ўзини ташлаб қочди?

Машраб бу қизиқ лаҳзани таг-томири билан идрок этиб оломас эди. Анча ерга боргач, яна орқасига, ўша тутга, қиз турган шохга қарагиси келди, бир нарсадан ҳаё қилгандек тортиниб қаради. Ҳеч ким йўқ. Салдан кейин яна қандайдир куч орқага ундади. Яна қаради. Бу гал ҳам ҳеч кимни кўрмади. У қидирган одамни кўролмади энтикарди.

Машрабнинг бутун бадани мис бўлиб қизиб кетган, назарида ловуллаб ёнарди. Куча ёқалаб оққан, қирғоқларини майсагиёҳ қоплаган ариқдан чатаноғини кериб, юз-қулини ювди. Муздай сув шундай шуш ёқардики, асти қўяберасиз! Бутун вужуди га ҳузур-ҳаловат нур бўлиб унсиз тараларди. Бунга сари яна юзига сув сочар, бўйнилари қўшиб юварди. Оромбахш тэмчилар қизиган юз-кўзининг тафтини олиб, нури из қолдириб пастга думаларди, хаёлидаги кимсани янада равшанроқ, янада жозибалироқ кўрсатгандек, унинг кўркини очаётгандек бўларди.

Машраб ички бир ҳаяжон ва қалбини ларзага солиб келган нотаниш қувонч билан сувни ҳовучлаб, юзига сепмоқчи бўлиб эди, қўллари соҳилдаги гиёҳларга тегиб кетди. Ялпиз ҳиди анқиб, атроф атрга тўлди. Бу унга яна ҳам хуш ёқди. Ўсиб кетган, илк баҳорги кўм-кўк рангини кул тусига алмашган, узун ва сершоҳ ялпизнинг иккита нозик шохчасини тирноғи билан узиб, димоғига тутди. Ундан таралган ҳидга тўймай, бармоқлари билан эркалади. Ана шунда ҳаммаёқни тутган алламбало бўй кўнглини яшнатиб юборди. Наҳот, ялпиз шунақа ёқимли ҳид таратса?! Шу оддий ялпиз-а! Бу мўъжиза она тупроқнинг ҳикматими ёки баҳорнинг кишиларга сахий инъомими? О, бу ерларда не-не гул-чечак, не-не гул-лолалар бор. Ҳаммасининг ўз ҳусни-кўрки, ўз атри-анбари бор!

Машраб яна иккита ялпиз баргини узиб ҳидлади, ҳузур қилди. Шу алпозда туриб қолди. Беихтиёр белидан қийигини ечиб, бир учига бетини артди. Артарди-ю, хаёлини яна ўша тутдан, тутда турган ўша қиздан узиб оломасди, у қуюндек беҳадик босиб келарди.

Машраб бошқа оламга кириб қолганга, бу оламда ҳали хаёлига келтирмаган ҳис-туйғулар ҳукмронга ўхшар эди.

Машраб яна орқасига қайтиб, ўша тутли ҳовлининг эшиғида туриб қолди. Аланглаб, аллакимни қидирди. Тутнинг устларига қаради. Фарқ пишган тут марвариддек йилтиллаб, қуёш шуълалари тушган баланд шохлари эса, алоҳида товланади. Чумчуқлар гужгон ўйнаб, базм қурадилар, уларнинг тумшугидан узилган тутлар ерга тап-тап тушиб турибди. Бояги бижилдоқ қизлар эса, қаёққадир гўмдон бўлишибди. Шу вақт бирдан нимадир даранглаб қолди-ю, юз чумчуққа бир кесак дегандек, паррандалар дув кўтарилдилар. Яна ҳаммаёқ жимиб қолди.

Машраб овоз келган томонга қараса, чумчуқларнинг ўтини ёрган тутнинг баланд шохига боғланган эски челақ экан. «Ипи-

ни ким тортди экан? Уша қизми? Исми нима эди? Ҳа, Арзигул деб эди-я! Қандай чиройли исм! Арзи гул эмиш, арзи гулга ўшармиш! Қизиқ! Бу номни қўйган одам шу маънони билармикин?»

Бу исм Машрабнинг кўнглига шунақа яқин тушдики, агар биров «Бу исмни сен ҳалигина эшитдинг» деса, асти ишонмас эди. Гуё эсини таниганидан буён бу исмни биладигандек ва кунда такрорлаб юрадигандек эди.

Машраб хаёл билан қанча туриб қолганини билмайди, бир вақт бундоқ қараса, тутни яна чумчуқлар талай бошлабди, чуғур-чуғури оламни бузаяпти.

Йўлда кекса бир хотин кўринди. Худди Машрабнинг олдига келганда у тўхтаб, бошидаги саватни ерга қўйди.

— Шу ёққа кетяпсанми, болам, нарироққача элтиб бер, буйним узилиб кетди-ку жуда.

Машраб саватни йигитчаларга хос шиддат билан даст кўтариб, бошига олаётган эди, хотин яна гап қотди:

— Мактабдан келяпсанми, болам, қани жилдингни менга берақол! Кимда ўқийсан, ўғлим?

— Мулла Бозор охунда.

— Ҳай, баракала! Катта муллада ўқир экансан-ку! Бахтингни берсин, болам! Бозор охунд билимдон мулла, оқни қора демайди. Баъзи бировларга ёқмайди-ю, ўзи покиза одам, нафси ҳам ўлик. Жойнинг тўрини эмас, элининг эрини хуш кўради, барака топсин.

Анча ерга боргандан кейин хотин Машрабнинг бошидаги саватга қўл чўзди:

— Қани, болам, энди ўзимга берақол. Терим анча қотди, барака топ. Мен мана буёққа кетаман, — деди ва саватни унинг бошидан олиб, ерга қўйди-да, бир четини титкилади. Иккита ялпиз сомса олиб, Машрабга узатди. Чунтагига бир ҳовуч кўк султон тўқди.

— Невараларимга олган эдим, тансиқ, — деди ва Машрабни қайта-қайта дуо қилиб, бошига саватни қўяркан, яна қўшди. — Яхши жойларга куёв бўлгин, болам! Хизр назар қилсин!...

«Куёв» сўзи Машрабнинг хаёлини яна чувалатиб юборди. Чувалган хаёл эса чақмоқ тезлигида яна ўша тутли ҳовлига олиб қочди уни.

Кузининг олдидан ўша тут устидаги Арзигул кетмай қолди. У ким? Шу ҳовлида турадимми ё?.. Ҳалиги ўртоғига нима деди? «Ўзингга топавер, меники тайёр» дедими? Бу нима дегани? Бир айтди-қўйдимикан?

Машрабнинг бу гапларга ҳеч ишонгиси келмасди, кўнгли «ҳазил қилиб айтди» дерди нуқул. Лекин кўнглининг алабир бурчи хира, тўгриси, хирароқ эди. Ана шунда бирдан бошқа бир фикр, зил тош оғирлигида босиб келди: хуш, уни қаердан топади? Топганда айтадиган сўзи борми? Тошингни тер, деса, нима қилади? Эҳтимол, тенги эмасдир!

Бу мубҳам саволлар уни минг кўйларга соларкан, ахийри «Аввал топай-чи, бу ёғи кейин бир гап бўлади!» деб ўзига тасал-

ли берди. Ана шунда «Эҳтимол, бу ерлик эмасдир, меҳмондир, бошқа шаҳарми, қишлоқдан келгандир? Унда нима бўлади, эҳтимол, мен экилмаган дарахтнинг меvasига сават тўқиб ўтиргандирман», деб иккиланиб қолди. Лекин ичидан «Шу ерлик, шу ерлик, изла, топасан», деган товуш садо бериб турарди.

Машраб мана шу товушга қулоқ солиб, уйига кириб келди. Кичкина ҳужрасида икки букчайиб чок тикаётган отасига қўлини кўксига қўйиб, салом берди-да, жилдини қозикқа илиб, ҳовлига сув сепишга киришди. У ҳовлининг четидаги ҳовузчадан сув олиб, челақлаб сепаркан, хаёли алақандай тизгинлаб бўлмас туйгулар оғушида энгил учиб юрарди. Тилига нуқул оддий бўлмаган сузлар тизими келар, газалга ўхшаб оҳанг кашф этиб, юрагини тўлқинлантириб юборарди, ҳар тўлқинлантирганда кўкси ларзага келиб, кўнгли ёришиб кетарди. Кўзига тушган оддийгина буюмлар, олисдаги дарахтларнинг учлари, том бошидаги кечагина қовжиратган гиёҳлар, осмондан гоҳ-гоҳ учиб ўтган қушлар, мусичалар ку-куси, ҳатто челақ ботирганда тўлқинга келган ҳовузчадаги сув ҳам ажиб латофат ва гўзаллик касб этар, алақандай бир оҳангда, галати бир тилда сўзлашаётганга ухшарди. Шу сур, ариқда оқиб, челаққа тўлиб, ҳовлига сепилаётган, майда нурли тангалардек сочилиб кетаётган сувда ҳам бутун қандайдир ўзгачалик бор, кечаги сувга ўхшамас, жони бор, тили бор, ҳатто қалбга руҳ бағишлайдиган яна алланимасидир бор эди. Лекин бу «алланима» нималигини Машрабнинг ўзи ҳам билмайди, тили билан айтиб беролмайди: аммо қалби, руҳи сезиб турибди. Ана шу ҳис-туйғу, ана шу ажиб ҳаяжон, тўлғоқ уни ҳовлига сув сепиб бўлгач, уйга, уйнинг бир бурчагига, ташқаридан кўринмас бу томонига ундади. У қозикдаги жилдини олиб, китобининг устига бир варақ саргимтил Самарқанд қоғозини қўйди-да, қамиш қаламини довтга аста суқиб, қиртилла-тиб ёза бошлади:

Офати жоним, эй санам, қоши қаросини кўрунг,
Икки юзига чулғонур зулфи сиёсини кўрунг.

Қандайдир ички бир тугён фикрини шошириб, шиддат ва қатбият, тотли гурур ва тизгинсиз сурур билан босиб келарди. Қўллари ёзишга улгурмас, улгуришга интилган сари хати бузилиб борарди, бўлмаса, у жуда ҳуснихат. Ҳатто зуккотабиат, билимдон Бозор охунддек одам рамазон ва қурбон ҳайити олди-дан талабаларга бериладиган илдилигларни унга кучиртирарди.

— Ҳусни хат қалбнинг мусаффолигидан, фикрнинг тиниқлигидан кафолат, диққатингизни бузмасдан кучиринг! — дейди, кучирилганлардан баъзи бирларини томири уйнаб кетган ориқ қўлларига олиб, ҳавас билан боқиб туради, севимли шогирдини дуо қилади, чунки унинг ўз хати хунук, чиройли ёзмақ унинг армони эди.

Шу онда Машрабни хатнинг ҳусни эмас, фикрининг ҳаяжон билан равон тўкилиши кўпроқ қизиқтирарди, у ичидан тўлқин уриб келаётган завқ-шавқнинг измида бориб, сал муддатда битта

газал тутатди. Тахаллус ҳам қидириб утирмади, отаси севиб чақирадиган Машраб номининг ўзини қистириб қўяқолди. Унинг Бобораҳим деган чиройли исми бор, лекин эсини танибдики, ҳамма Машраб деб чақиради.

Мана у ўша қўшимча номни қўйиб, ўзининг илк газалини ёзди-ю, юрагида аллақандай ҳузурбахш ифтихор гуркираб кетди. Газални қўлига олиб бошидан оҳангини келтириб такрорлади. Ёмонмас! У ўқиган ва қироат қилиб юрган газалларга жуда-жуда ўхшарди. Лекин у ўша газаларга ўхшатиб эмас, бугун пайдо бўлган, қалбини ларзага солган ўз ҳаяжонини тизиб чиқди. Унинг кўз олдида Арзигул турди, ўша тутли ҳовли турди, қизларнинг қий-чуви эшитилиб турди, ҳатто ариқ бўйидан узиб олган ялпизнинг ҳиди димоғидан кетмади. Ана шу лаҳзаларнинг нурли ифодаси бўлиб, ана шу газал тутилди ва қоғозга тушди.

Машраб бу газални шундай тутатди:

Машраби бенаводурам, васлинг учун гадодурам,
Ҳажр ўтига куёдурам, ёр жафосини кўрунг.

Машраб ўз кўзларига ишонмас, лекин қалби ажиб бир ҳис билан тўлиқ, кўзлари бу таниш оламга бошқа бир назар билан боқарди. Бу оламда кўзга кўринмас оҳанг бор, ҳис-туйғу, газал бор эди. Бу газалга етгудек ҳаяжонни шу кунгача, шу он, шу дақиқагача сезмаганига, бирор марта газал машқ қилиш хаёлига келмаганига ажабланди.

Машраб ўрнидан туриб келиб, кўзларига мойли қоғоз ёпишгирилган деразани очиб юборди. Димоғини нечундир, олдин гарқ пишган тут ҳиди, кейин ялпиз ҳиди тўлдирди. Чўнтагига кампир солиб қўйган кўксултон эсига тушиб, биттасини олиб оғзига солди. Ўткир тишлари билан карсиллатиб чайнаб, қўшни томларга, ҳув олисдаги новча теракнинг шаъмдек ёниб турган нишли учига қаради. Бирдан қўшни томига назари тушиб, қалин қамиш буготнинг шундоққина четида нимжонгина бўлиб, сояда очилгандек бир жуфт лолақизгалдоқни кўрди. Нимага уни шу кунгача кўрмаган экан? Бугун очилдими? Бугун очилса, иккаласи бирдан баробар очиладими? Қизиқ! Унинг назарида нозик лолақизгалдоқ ўзи билан Арзигул бўлиб кетди. «Бунча томнинг қалтис ерида унмаса!» — хаёлида чарх уриб ўтди. Кўнгли хира тортгандек бўлди. Лекин бошқа бир ҳаяжонли туйғу, янгигина битган газал гашти ва Арзигулнинг хаёли бу хираликни ўз ўпқонига тортиб кетди. Яна кўнгли ёришди. Кечга яқин ўша лолақизгалдоққа кузи тушганда яна кўнгли бир галати бўлиб кетди, хаёли чувалди.

II

Болалик

Машраблар пашша қўнмас кичкинагина ҳовлида турарди. Эшиқдан тўғри ҳовлига киришар, ҳовлида эса савлатта ўсгандек

бир туп япалоқ урик бор эди. Ёз келса, сербутоқ шохларини кўм-кўк баргларга кўмиб, бутун ҳовлини қоплаб олади. Ҳовли янада торга ухшаб кетади. Урик атрофини тешалаб, Машрабнинг онаси ўсма, ҳожирайҳон, кашнич экади, куз келса, рўзгорда ишлатилмаган майда нўш пиёзни суқиб қўяди. То совуқ тушгунча униб, кўм-кўк бўлиб қор остида қолади. Қор кетиши билан ҳовлининг чиройини очгандек барқ уриб, кўм-кўк бўлиб кетади. Она уни авайлаб, кукидан 3—4 найчасини тирноқлаб олади-да, суюқ овқатнинг юзига кертади. Остидан эса, сал ўтмай яна кўкариб чиқаверади. То кашнич сочиб, униб чиққунча эрмак. Ота ҳам «онангни деҳқончилигини кўр», деб тегишиб қўяди. Табиати равшан бўлса, баъзан райҳондан узиб, ҳиддай-ҳиддай масжидга чиқиб кетади. Бу онага жуда маъқул тушади. Чунки бу отанинг димоғи чоғлиги белгиси эди. Хуллас, ҳовлининг хусни ўша бир туп урик ва бир уй, бир айвон. Тўтри, унинг қаршисида уй билан айвон сиқиб чиқаргандек кичкинагина ним қоронги ҳужранамо жой ҳам бор, бу Валибобонинг устахонаси. Валибобо бу ерда косибчилик қилади, сахтиён маҳсилар тикади. Ҳовлига қараган дераза, деразанинг шундоққина остига устанинг йўгон ёнгўк гуласидан қилинган, ҳатто пустилоғи шилинмаган иш тахтаси қўйилган. Уста унда иш бичади, чарм текислайди, ёнига пастак курси қўйиб, чок тикади, қолип қилади, шонга тортади, пардоз беради. Каллаи саҳарлаб урилган кўванинг товуши баъзан кам уйқу ва зийрак Машрабни уйғотиб юборади. У наридан-бери ювиниб келиб, отасига қараша бошлайди. Ип эшиб, мумлаб беради, баъзан қўнжларга енгил-елпи пайванд солади. Бигиз билан сўзан унинг бармоқлари узун, тирноқлари ҳар вақт олинган (отаси мажбур қилиб туради) қўлларида енгил кўчади. Лекин бирисипи¹ тез-тез ешилиб кетавериб, қатим ипини тутмай қолади. Ана шунда отасининг раҳми келади. Ўглининг қўлидан сўзанни олиб, пухталаб қатим ипига улар экан, ўкинад:

— Қўяқол, болам, бу касб мен билан кетсин. Сең ўқинингни қил, — дейди азбаройи косибчилик жонидан ўтиб кетганидан, — қора қозон бир амаллаб қайнаб турибди.

Бу икки оғиз сўзда тонг отардан шом қоронгусигача икки букчайиб чок тикмоқ, шон-қолип қилмоқ ва бозорга элтиб, харидорга сарғаймоққача бўлган бутун азоб-уқубат, диққинафаслик жобажо бўлиб кетади.

Машрабнинг отасига раҳми келади. Чиндан ҳам падарига осонмас. Дам олиш нималигини билмайди. Жума намозига боришини ҳисобга олмаса, эрталабдан кечгача шу дўконда. Кузининг нуруни тўкиб, бир тешиқдан икки ип ўтказиб чок тикади, бармоқларини қорайтиб пардоз беради. Мум ва гулхайрининг рангидан бармоқлари қорайиб, тирноқлари ейилиб кетган. Баъзан бозордан чеҳраси очилиб келмаса, кўпинча қовогидан қор ёғиб, даргазаб қайтади.

¹. Сўзан билан қатим ипини улаб турадиган мумланган, лекин тобланган қисқагина ип.

— Эл-юртдан яна пул қочибди, харидор йўқ! — деб қўяди. Ана шу пайтда башарасига қараб бўлмайдди — унниқиб кетади. Заъфарон ранги тег-тегидан кўкимтир тортиб, шундай ҳам чуқур кўзлари ич-ичига қудуқдек ботиб кетади. Эшикка кира солиб қийиққа тугилган маҳсиларни деразадан ҳужрага отади, йигламоқдан бери бўлиб уйга киради-ю, устки либосини ечиб чиқади. Ариқ бўйига ўтиб таҳорат олади, кейин бир-томонига меҳроб нишона қилиб уч бурчак одми қийиқ ёпиштирилган буз жойнамозни судраганча уйнинг тўрига ўтиб кетади. Уни ёзиб узоқ намоз ўқийди, Оллоҳга ёлборади ва охири ўпкаси тўлиб, кўзида ёш билан келиб, дастурхон ёнига чўқади. Иштаҳаси бўгилганча қуруқ чой ҳўплаб ўтириб-ўтириб, ахйири бир-икки қошиқ овқатдан тотинган бўлади-да, унга юзланади:

— Шунақа, мири кам дунё бу, ўғлим. Кимлар пулининг сасигидан ётолмайдилар, кимлардир қора чақага зор. Ҳунар рўзгор тебратмайдиган бўлиб қолди. Ўқи, зора илминг билан кун кўрсанг. Эсимни танибманки, менинг қўлимда сўзан билан биғиз, икки букчайиб чок тикаман. Онам мени уқубатта туққан экан! Худонинг куни кўп, менинг нолам!

Мана бутун ҳам у бозордан бўгилиб қайтди.

— Одамларда инсоф қолмади. Молга харидор йўт-у, терининг нархи фалон пул. Бу кўнчиларнинг калондимоғлиги! Ишинг косиб билан битадиган бўлгандан кейин косибнинг аҳволига қарагин-да! «Нақд пулинг бўлмаса, насяга олиб тургин» эмиш! Гуё эртага буталоқ ёнғоқ қиладигандек. Нася сал кечикса имонинг сачраб кетади-ю! Тавба қилдим, охирзамон яқинлашиб қолдими ўзи!

Валибобо серташвиш ўз хаёллари билан бўлиб, айвоннинг бир бурчагига мукка тушиб, китоб мутолаа қиладиган ўғлини кўрмади.

Машраб мактабдан келибоқ жилдни айвоннинг пеш қозигига илиб, домласидан сўраб олган Хужа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»ини зўр иштиёқ билан ўқишга киришган эди. Шеърларнинг равонлиги, уйноқилигини кўринг! Фикрларнинг равшан ва тиниқлиги-чи? Ҳаммаси уни мафтун қилиб қўйган эди. Ўқиш жараёнида ўз-ўзидан қандайдир оҳанг ҳам пайдо бўлди. Хиргойи қилса бинойидек чиқди. Кейин билса, оҳангни бозор бошидаги дарвеш-қаландарлардан эшитган экан. Бир маҳал ўқиб туриб, ўша дарвешларнинг айтиб юрадиганини ҳам кўриб қолди. Бурда нон кутган еридан танга чиққан тиланчидек яшнаб кетди. Шу сабаб бўлдими, боя йўлда топиб олган чақа эсига тушиб, уни жилдидан олди, қўлларида айлантириб салмоқлади. Пулмисан пул, ярақлаб турибди! Бола эмасми, дарвешлар айтиб юрадиган шеърни топгани устига бу пулнинг севинчи қўшилиб, яшнаб кетди. Гарчанд чақани топиб олган бўлса ҳам — уники, ҳалол қилиб олди. Уч марта аста «Кимники? Кимники? Кимники?» деб атрофга аланглаб эди, ҳеч ким индамади. Демак, ҳалол, уники бўлди! Энди бемалол чўнтагига солса, ишлатса бўлади.

Машраб пулни осмонга отиб, кафтида тутиб олди. Ана шунда дадасининг кўзи тушиб қолди:

— Қулингдаги нима, углим?

— Пул.

— Пул? Қаёқдан олдинг?

— Кучадан топиб олдим. Тепаликнинг олдида ётган экан.

Ота пулнинг қанақалиги ва неча пулиги билан ҳам қизиқмади, куфири чиқиб кетди:

— Қани, дарров олган еринга ташлаб кел-чи! Чоп!

— Эгаси йуқ-ку! Уч марта «Кимники?» дедим.

Ота унинг гапига қулоқ солмасди:

— Сенга айтяпман! Олган жойингга элтиб ташла!!

Машраб болагига бориб, пулидан ажралгиси келмас, қулидан қочиб кетаётгандек кафтига маҳкам қисиб олган эди. Отасининг эса, бозори келишмай, бу ҳафта тери ололмагани алам қилиб турган экан, устига бу чипқон бўлдим югуриб келиб, бир тарсаки тортиб юборди. Пул Машрабнинг қулидан учиб кетди. Ота баттар жаҳлга миниб, удагайлади:

— Қани, элтиб ташлайсанми-йўқми?

Чеккасини чангаллаб қолган Машрабнинг кўзидан тирқираб ёш оқару, ўзи отасидан кўз узолмасди. Отанинг эса, барибир раҳми келмас, тарсаки тортган мум юқи қўллари дир-дир қалтирарди. Назариди, ўгли эгри йўлга кириб кетяпти-ю, бутун индамаса, эртага бировнинг чўнтагига тушадигандек, индинга бировнинг ташқарисидидаги молини етаклайдигандек. Кўрибсанки, туппа-тузук угри-да! Бутун игна угирлаган эртага от угирламайди деб ким кафил туради! Ҳаром доим ширин. Охири эса, вой. Қолаверса «уста Валибобонинг ўгли фалончи ўтри бўлиб кетибди!» деган овозадан даҳшатли иснод борми оламда! У кунлардан узинг асра, Худойим!

Валибобонинг хаёлидан бир афсона утди. Бечора ва гариб она-бола бор экан. Она ўглини ерга қўйсам — чанг, кужка қўйсам — тузон ўтиради, деб юмшоқ ўраб, ширин сўзлаб катта қилибди. Ҳеч сўзини қайтармабди. Бола эсини танигач, бир куни иккита тухум кўтариб келибди. Она «болам, қаердан олдинг?» демасдан, «Яхши келдинг, болам-ей, бутун қора қозонни сувга ташлайманми, деб ўтирувдим» дебди уни олқишлаб. Буни кўрган бола онам хурсанд бўлар экан, деб кунда бир нарса кўтариб келаверибди. Она «Қаердан оляпсан?» демабди. Ахийри бир куни қўлга тушиб, дорга осиладиган бўлибди. Шунда ҳоким «Охирги ниятингни айт!» дебди ўтилга. У «Онам билан хайрлашсам» дебди. Онаси қошига келгач, «Шу пайтгача ширин гапириб келган тилингизни бир курсам, она», дебди у. Она тилини чиқарган экан, у шартга тишлаб, узиб олибди. Ўз фарзандидан жабр кўрган она қон-қон йиглармиш, четдагилар эса йигитни лаънатлар эмиш. Шунда ҳалиги фарзанд:

— Мени дор тагига олиб келган мана шу ширин тилингиз, она, — деган экан.

Бу афсона Валибобонинг хаёлига Машраб боя «бу пулни топиб олдим!» дегандаёқ довулдай босиб келган ва даҳшат солган эди: наҳот, биттаю битта ўгли шунақа бўлиб кетса!

Машраб ҳамон мункайиб, йиглаб утирар, чақа эса қулидан

учиб кетганича ерда ётарди. Ота оёғи билан чақани Машраб томонга сурди:

— Ол-да, дарров жойига ташлаб кел!

Кўз ёши сўлагига қўшилиб кетган бола инқиллаганча ўрнидан турди-да, пулни олиб эшик томон юрди. Умрида биринчи марта отасидан шунақа тарсаки ейиши. Наҳотки, шунақа катта айб қилган бўлса! Кўчада ётган чақани олди, холос. Бировнинг чўнтагига тушибдими ёки девор ошиб, ўғирлик қилибдими? Шунга шунақа тарсакими?

У бола эмасми, шапалоқ еган жойи қанча ачишмасин, пулни барибир кўзи қиймасди. Бир қадоқ кунжит ҳолва ёки тўртга пашмак беради. Ҳолва билан пашмак қанақа ширин нарсаки... Ўртоқларига ҳам берарди, улар хурсанд бўларди. Ҳаммасидан маҳрум бўлди. Шу нарса туфайли тарсаки егани... Ҳамон чаккаси ёняпти. Қизариб кетгандир?

Машраб «қон чиқмадимикин?» дегандек қўли билан юзини сийпаб, бармоқларига қаради. Йўқ, қонамабди! Машрабнинг назарида, чеккаси ёрилиб кетганга ўхшар эди. Кўзларидан чақмоқ чиқиб кетгандек эди.

У пулни тепалик олдидан топиб эди. Ўша ерга бориб, аста жойига ташлади. Умидини узиб кетолмай, нарироққа бориб қараб турди. Бир-икки одам кўрмай ўтиб кетди. Ундан кейингиси олиб, чўнтагига солди. Унинг юраги ачишиб, «Ҳой, тегманг, менинг пулим!» деб юборишига сал қолди. Уйга хомуш қайтди.

— Ташлаб келдингми? — деди ҳали ҳам қаҳридан тушмаган дадаси ва бирдан тикиб турган чокига тутун тушиб, сўкинди. Шунча унналиб ешолмади, бир силтаб узди. Машраб уқиниб, деди:

— Барибир, битта одам олиб кетди.

— Майли, ўша одам олсин. Лекин сен ола кўрма! Ҳаромга ўрганма! — деди Валибобо қатимни текислаб, бошқатдан қулоч отар экан. — Тушиндингми?

Ночор қолган Машраб бушашибгина бош силкиб қўяқолди. Ўглининг ана шу туришини кўрган ота бир галати бўлиб кетди. Ўглини ортиқча хафа қилганини фаҳмлаб, ичида ўзини-ўзи койишга тушди: «Ўғирлаб олмабди-ку! Кўчадан топибди, шунга ҳам ота гўри — қозихонамиди! Жойига ташлаб кел, дединг, ташлаб келибди. Яна танбеҳга бало борми! Айтганингни қилмай юрган беқулоқ боламиди... Яхшиям онаси эшитмади».

Валибобонинг ўлига раҳми келиб, аста деразадан қаради. Ҳовлида йўқ. Ариқ томонга назар ташлади, у ерда ҳам кўринмади. «Хабар олай, тагин уйнинг бурчагига тиқилиб, «ғарибингман» деб йиглаб ўтирган бўлмасин! Кўнгли бўш бола» деб энди ўрнидан қўзғолмоқчи эди, Машрабнинг алақаердан йўтали эшитилиб қолди. Бундоқ эгилиб қараса, ариқ лабидаги эски бўйра устида мукка тушиб, китоб ўқияпти. У дўкондан чиқиб, «Вой, жоним-ей!» деганича белини ростлаб керишди. Увишиб қолган оёқларини ёзди. «Оҳ, онажоним-а, мени меҳнатга туққанмидинг!» деб нола қилиб қўйди. Бу орада кўзига осмонда чаппор урган икки кўк каптар илдинди. «Шуларнинг ҳам армони бормикин?» деб кўнглидан ўтказди у. Каптарлардан сал нарида битта варрак бўғилиб учмоқда.

Каптарлар гүе у билан осмон талашаётганга ўхшайди. Ана шунда отанинг кўнгида ўглига варрак ясаб бериш, шу билан унинг хурсанд қилиш режаси тугилди.

У ҳовлига тушиши билан ўрикнинг пастки шохига ўтирган икки мусича олдинма-кейин париллаб кўтарилди, сўнг томнинг четига қўниб, бир-бирига хушомад қилди, бири йўргалаб, бири қувиб кетди. Ота ўглининг диққатини тортиш, кайфиятини билиш ниятида бир-икки томоқ қирди, лекин у пайқамади. Китобга шунчалик берилиб кетибди. У тепасига бориб, елкаси оша китобга тикилгандагина сезди ва салом бериб, ирғиб турди:

— Келинг, дада!

— Ҳадеб китоб ўқийверасанми, ўғлим, миянгни суйилтириб? Кучага чиқ, ўртоқларинг билан ўйна! Мен сенинг ўрнингда кўчадан бери келмасдим. Баҳор-а! Уйда ўтирганнинг юраги қафасга тушгандек сиқилиб кетадиган пайт-ку.

Зийрак Машраб отасининг сўзлари остида ётган маънони дарров ўқди. Боя ортиқча ҳаракат қилиб юборгани эвазига энди хижолат чекапти.

Машрабнинг кўнгли бушашиб, упкаси тўлди. Буни яшириб, китобига энгашди, ўқиб келган ерига хатчўп ташлаб, уни ёлди.

— Варрак қилиб берайми? — деди дадаси, — анавини қара, зап варрак эканми, шундай шамолда қилт этмайди-я! Ўзи ҳам даканг экан. Вагиллашини кўр, осмоннинг қулогини тешиб юбораман дейди.

— Қулаҳмадниги, — деди Машраб варракни таниб.

— Ўртогинг Қулаҳмадми?

— Ҳа, узининг ҳам бир калава ипи бор.

— Варрак қилишга уста экан.

— Акаси ясаб беради.

Отанинг хаёлидан «Унинг варрак ясаб берадиган акаси йўқ» деган фикр утди-ю, нобуд бўлган катта ўглини эслаб хомуш тортди. Ичидан уҳ тортиб, Машрабга:

— Бор, ўғлим, анави бўғотдан битта яхши қамиш сугириб кел, — деди, — ўзим сенга шундай варрак қилиб берайки, кўрганларнинг оғзи очилиб қолсин!

Машраб бола эмасми, ҳалигина бўлган гина-кудуратни дарров-да унутиб, югуриб кетди.

— Китобингни қолдириб боравер, болам, — кулди дадаси.

Машраб китобини ерга қўйса увол бўлишидан, уч марта ўпиб, дадасига узатди.

У ошхона томининг бўғотидан қамиш сугириб келгунича Вали бобо устахонадан ширач билан бир чети учган сопол пиёла олиб чиқди. Ичидаги эски ва қотиб қолган ширачни кўчириб ташлаб, янгисини қорди. То маромига етгунича бармоғи билан қориштириб, оз-оздан гоҳ сув, гоҳ ширач сепиб, кўнгидаги ҳолга келтирди. Машраб олиб келган қамишнинг қуриб ётган пустига сидириб ташлаб, буртиб чиққан бўгинларини газан (у нечундир пичоқ ўрнига уз косиб асбоби — эски газанни ишлатмоқда эди) билан текислади. Узунасига учга бўлди. Қоғозга мос қилиб кесиб, қамишнинг ич томонини қоғозга яхшилаб ёпиша-

диган қилиб силлиқлади. Айни тобига келган ширачни яна бир марта бармоги билан аралаштириб, кейин қамишга юпқа сурди. Қамиш қоғозга яхши ёпишсин учун текис ерга қуйиб орқасидан кафти билан авайлаб силади.

— Даканг бўлсинми? Сен яхши дум топсанг... думнинг ҳам осмонда ликиллаб туриши чиройли бўлади.

— Менга барибир, учса бўлди, — деди Машраб.

— Нима, варақка ҳушинг йўқми? — унинг бепарволигидан ажабланди у.

— Йўғ-а, нега? Яхши кўраман, — деди Машраб ва ўзининг лоқайдлигини дадаси пайқаганидан шижолат тортиб қизариб кетди. Ростини айта қолди: — Китобнинг энг қизиқ ерига келган эдим!

Валибобо ялт этиб ўглига қаради. Унинг ёниб турган кузларида чала қолган китобдан кўнгил узолмаслик ва яна алақандай орзиқиш бор эди. Хаёли ўша китоб саҳифаларида узилиб қолган, қулогига ҳамма нарса киривермас эди.

— Дада-чи, дада, биласизми, — деди у ниҳоят ҳаяжонини яширолмай, — Зулайҳо бир уйда утириб, кучада ўтган отлиқлар орасидан Юсуфнинг ўтганини билади-я!..

— Оти йўрғадир-да.

— Ҳамма гап шунда-да! Оти бошқаларникидан фарқ қилмайди. Қаёқдан биласан, дейишса, Зулайҳо, ҳамманинг оти ерга оёқ қуйиб юрса, Юсуфники менинг кўксимдан босиб ўтади, садоси юрагимдан келади, деб жавоб қилади. Зулайҳо Юсуфнинг маъшуқаси-да!

Умрида бирон китобни охиригача ўқимаган, лекин тирикчиликдан қўли текканда озми-кўпми саводини чиқариб олган Валибобо ўглининг фикри ва ҳиссининг барвақт ўйгонганини кўриб суюнди. Унинг ошиқ-маъшуқ Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги китобни ўқийганини ҳам билди. Бу китобни у кўрмаган, лекин доврғини эшитган эди.

— Китобни домланг бердим, ё ўтринча ўқияпсанми, ўғлим, катталар ўқийдиган китоб-ку?

— Ўзимча ўқияпман, лекин домламдан олдим. Жуда қизиқ экан. Сиз ўқиганмисиз, дада?

— Бизнинг китоб ўқишга фурсатимиз бўлибдими, болам, кунимиз ўтганига шукр қилиб юрибмиз.

Ота ўглининг варрақка эмас, китобга ишқибозлигини кўриб турган бўлса-да, варракни қунт билан ясади. Унинг хаёлида икки фикр чарх урарди: бири ўглининг шундай машхур китобларни топиб ўқийдиган бўлганидан ифтихор бўлса, иккинчиси хавотир эди — ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги китоб унга мос келармикин? Фикрини бевақт чалғитиб қўймаса эди. Йўқ, чалғитмайди, модомики домласидан олган экан, домласи билади. Ахир, Бозор Охунд кичкина муллами?! Гапирганда оғзига эл қараб туради. Ўзи Қуръондан масалалар айтади. Шаҳарнинг манман деган казо-казолари болаларини унга таълимга беришади. Сал тезлиги, чўрткесарлиги бор, холос. Инсофсизлару нодонларни, бидъатни кўрса қуруқ хазондек гуриллаб ёниб кетади. Масалан, тунов

кунги ёнишини олинг. Маҳалла имомини тўтри койиб берди. Марҳумнинг ўзи бечораҳол одам бўлса-ю, унинг қирқига биттаю битта наматини сотиб бўлса-да ҳудойисини қилсинмиш, савоби ўлуг бўлармиш! Ўзи бўйрада утирадими! Охунд тўтри айтади: малол келадиган савоб хато. Марҳум сенинг ёғлиқ паловинг, безатилган дастурхонингта эмас, икки калима Қуръонингта муҳтож, сендан дуо талаб. Марҳумнинг хотираси катта дастурхон ёзиб эсланмайди. Бу гуноҳ, такаббурликдан бошқа нарса эмас. Бунга йўл қўймоқ — уламонинг хатоси.

Валибобо шундай хокисор ва билимдон одамда ўгли таълим олаётганидан, бунинг устига ўглини «зеҳни ўткир» деб Охунд яхши кўриб қолганидан хурсанд. Ана шунда хотини «ўғлимнинг зеҳни ўткир бўлсин» деб гурунч ювилган сувни ичирганларини эслади. «Эҳтимол шундандир» деди-ю, лекин ишонмади ва мийиғида ўзича кулиб қўйди. Ана шу ўғил мана зеҳни-ҳофизасини намойиш қилиб, «Юсуф ва Зулайҳо»дан гап айтаяпти. Модомики бу китобни Бозор Охунддек одам берган экан, беҳикмат эмас. Ўқиши керак, билиши керак.

Ота шу ўйлар билан назарида бир поғона кўтарилиб турган ўғлига қаради. У, гарчанд отасининг варрак ясаётганини кузатиб турган бўлса ҳам, кўзлари бир нуқтага тикилиб қолган, ким билади хаёли қаёқда эди. Қаёқдаси нимаси? Албатта чала қолган, орасига хатчўп солинган ўша «Юсуф ва Зулайҳо»да бўлади-да.

Валибобо ўғлининг диққатини тортмоқчи бўлиб, гап ташлади:

— Ҳамманикидан баланд чиқмаса, асти ҳисобмас, — у охириги бурчакка қамишни ёпиштириб, қўлига олди. — Ма, тош босириб қўй, сал қурисин. Дардарагини кейин узим яхшилаб тортиб бераман!

Машраб варракни дадаси кўрсатган ерга элиб қўйди. Шу вақт намозгар азони масжид минорасидан янграб, тик турган ота дарров айвон четига утирди ва ўғлини ҳам ундади:

— Утир, азон айтиляпти!

Машраб ҳам тик турган ерида чўнқайди. Азон айтилиб бўлгач, дадаси билан баробар юзига фотиҳа тортиб турди. Ота таҳоратини янгилагани ариқ бўйига кетди. Машраб эса китобни қўлтигига қисиб, уйга ўтди ва хонтахта ёнига мукка тушди.

Варрак эса эртасига ҳам эсига келмади. Буни кўрган Валибобо «китоб ўқийвериш мияси суйилиб кетишидан» кўрқиб, бир томондан раҳми келиб, ўғлини чалгитмоқчи бўлди. У, яхши билади, ўгли жуда таъсирчан, куйинчак, бир нарсага киришса, ё ёпишиб қолиб кетади, ё узиб олади. Буни Отин ойи илгарироқ айтиб эди.

— Ўғлингизнинг зеҳни ўткир экан, почча, каттароқ домлага беринг, мендан оладиганини олиб булди, — деди у. Отанинг биладигани ким — Наманганнинг катта домласи ўша машҳур Мулла Бозор Охунд-да. Уни маъракаларда кўп кўрган. Масалалар айтганини эшитган. Қашқарлик Офоқхужа пиримга қўл берган, азиз зотлардан. Ташқарисида мактаб тутади. Обруйи ҳам

баланд, не-не уламолар ҳурмат қилади, нафаси уткир. Лекин унингдек бир ғарибу бенавонинг боласини шогирдликка олишга рози булармикан? Булса керак, ахир ваъзларида фуқаропарвар-ку.

Ота минг бир андиша билан бир сават иссиқ нон, устига бир кийимлик беқасам қўйиб, ўглини олдига солиб олиб борди. Узоқдан икки букчайиб салом берди. Унинг ёнида кечагина ҳаммомга тушиб, оҳорлик кийган Машраб қоп-қора кўзларини мўлтиллатиб турарди. Ўзи бутакуз ва серқош, устига қора чопон, бошига сўфиёна таёя билан эгнига оппоқ бўз кўйлак-иштон кийган Мулла Бозор Охунд довруги шаҳарни тутганига қарамай калондимоғ эмас экан.

У буларни очиқ юз билан қарши олди ва кунгай айвонга таклиф этди. Айвоннинг ёнидаги хонадан талабаларнинг бири олиб, бири қўйиб паст-баланд овоз билан қироат қилаётганлари бемалол, ҳатто шовқинга ўхшаб эшитилиб турар эди: Бу товуш Машрабга таниш: улар Отинбибида ҳам худди шундай ўқишарди. Ҳатто булардан ҳам шўхроқ овоз билан ўқиш қилишарди. Отинбибининг қулоқлари сал оғирроқлигиданми ёки аёлликларига борибми бу шовқин-суронларга ортиқча аҳамият бермас, баъзан-баъзан «Ҳой, зумрашалар, утирасанларми, йўқми?» деб узун гавронини қалтираган қўллари билан кўтариб қўярди. Лекин Машраб Отинбибининг бирон-бир болани уриб, қақшатганини билмайди. Машрабга-ку жуда меҳрибон эди, «ақлли болам, билимдон болам», деб ёнидан нари силжитмасди. Ҳатто баъзи қолоқ болаларни унинг ёнига утқазиб, «ўргат!» деб айтарди. У болаларнинг баъзиси Машрабдан бир ёш-ярим ёш каттароқ ёки тикроқ бўларди. Мактабда жим ўтирса ҳам озод бўлиб кўчага чиқишгач, «Пақана домла» деб тутиб олиб уришар, кўзи кўкариб, уйига қайтган чоғлари ҳам бўлар эди. Лекин ким урганини на Отинбибига, на дадасига айтган.

Мана, меҳрибон Отинбиби энди нариги маҳаллада қолди. Энди машҳур Бозор Охунд домланинг ҳузурида, минг бир хаёл, минг бир умидлар билан турибди. Отанинг бошида «Домла, илоҳим рад этмасин» деган андиша бўлса, Машрабнинг хаёлидан «Домланинг феъл-атвори қанақа? Сержаҳл эмасмикан? Урмасмикан?» деган фикрлар ўтарди.

— Қулбаччангизни олиб келган эдим, тақсир! — деди ийманиб Валибобо.

— Кўриб турибман, кўриб турибман! — деди серсоқол ва ориқ юзларини нурга тўлдириб Охунд. — Жуда яхши-да. Бандаи мўминнинг боласи оқ-қорани таниши керак. Уларга кўмак бермак бизнинг бурчимиз.

— Қуллуқ, тақсир! Бошим осмонга етди, — яна эгилиб таъзим қилди отаси.

Охундга бу малол келдими, юзини Машрабга бурди:

— Қани, ўглим, айтинг, исмлари нима?

— Бобораҳим.

— Яна бир исми бор, тақсир, Машраб! — деб уни тўлдирди ота.

— Ҳа, ҳа, қулогимга чалингани бор. Онасининг қорнидалиги-даёқ галирган бола шуми?

— Ҳовва, тақсир, ҳовва!

— Оллоҳ таолонинг шунақа мўъжизалари ҳам булади, биз бандалари гофилмиз, холос!

— Албатта, тақсир, албатта, — ота ҳамон қўлини кўксига қўйиб, эгилиб, кўзини домладан узмасди. Ҳатто ўзи узоқдан кўриб, ваъзини эшитиб юрган муллани ёқтириб қолган эди. Туришини қаранг: соддагина кийинган, ҳатто кўпчилик уламо пеш қилиб ўрайдиган катта салласи ҳам йўқ. Валибобо «муллалар фақат ётгандагина салласини олиб қўяди» деб эшитганидан Охунднинг чаккаларига оқ оралаган бошига алоҳида қараб қўйди. Мана бундоқ юрса ҳам булар экан-ку. Ёки Охунд ўзи шунақа муллаларданми?

Охунд Машрабни имо қилиб ёнига олди-да, Валибобога ижозат берди:

— Озми-кўпми тақсил кўрган экан, энди буёғини ўзимиз суҳбатлашамиз. Сиз бораверинг, тирикчилигингиздан қолманг. Бизни тилимиз, сизни қўлингиз боқади, — деди мийғида чиройли кулиб. Кейин уч энлиқкина келадиган мумдек қоп-қора ва қалин соқолини беш панжаси билан тутамлаб силаб, яна уша оҳангда кўшди: — биз эрталаб кеч келганларни хуш кўрмаймиз!

Валибобо тушунмади: бу ибора унга қаратилиб айтилдимми ёки Машрабга? Ҳарҳолда, маъноси аён бўлди. Ота яна пастроқ эгилди.

— Албатта, тақсир, албатта! Сиз нима десангиз ҳақсиз, тақсир!

— Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам ундай эмас. Битта Оллоҳ таолонинг ўзи хато қилмайди. Биз бандаи ожиз доимо ҳушёру гуноҳ қилсақ узрига ҳозир туришимиз шарт. Биздан хато ўтса, кўрсатиш, бу савоб. Сиздан хато ўтса биз... Саботдан нажот, саховатдан улуглик, адолатдан фатҳу галаба бунёдга келади, азизим! Илму маърифат ва ҳақиқатга риоя қилмаган уламою фузало чиройли ва мушки анбарини йўқотган бўстонга ухшайди.

Охунд Валибобога ижозат бериб, Машрабни олиб қолди. Ота «Қуллуқ! Қулбаччангизни ихтиёрингизга топширдим, тақсир. Эти сизники, суяги бизники!» деганича одатий гапни такрорлаб, орқаси билан тисарилиб, ковушини оёғига илди...

Варракнинг дардарагини эҳтиёткорлик билан тортаётган отанинг хаёлидан бу лавҳалар бир-бир тизилиб ўтди. Шундан бери Машраб Бозор Охундда ўқийди. Шу кейинги йили жуда китобхон бўлиб қолди. Унинг қулогига кирмаган китобларни алақаёқлардан топиб келиб ўқигани-ўқиган, шом қоронгуси тушса ҳам кўзини узмайди. «Ҳой, болам, кўзнинг нури ҳали сенга кўп керак бўлади» десангиз, кулиб аста ёпади. «Қоронги тушганини билмай қолибман» дейди. Наҳотки, киши китоб ўқиб туриб қоронги тушганини пайқамаса!

Валибобо дардаракни тортиб бўлиб, варракни бир айлантриб вагиллатди-да, ўглининг қўлига тутди.

— Ўзи ҳам зап варрак бўлибди. Ма, кучага олиб чиқиб

учир. Ҳамманикидан баланд учмаса, асти ҳисобмас! Шамолни қара, ўзингни ҳам қушиб учириб кетаман деб турибди.

Машраб варракка, умуман шунга ўхшаган ўйинларга ортиқча ишқибоз бўлмаса ҳам отасининг қўлидан варракни олди. Бир калава чийратма ип билан кўчага юрди. Унинг орқасидан ҳам фахрланиш, ҳам хавотир билан қараб қолган ота, ўзича гуруранди:

— Бу кимга ўхшайди. Худди китоб жиннисининг ўзи?! Боламас, катта одам. Ишқилиб, охири хайрли бўлсин!

Кўчага чиққан Машраб эса алақачон варракни қўшни болага бериб, ўзи бир четда қўлтигидаги китоб билан машгул эди. Унинг на варракнинг осмонга чиққанидан, на шох ташламай текис учаётганидан хабари бор эди. У китоб огушида масталаст, кўзи кўр, қўлоғи кар эди.

III

Шайдо кўнгил

Ёрнинг узидан ҳам хаёли ширин!

Машраб бу гапнинг маъносини энди яхши билади.

Арзигул ўша куни тут силкитиб берганидан бўён уни бир кўришга интизор. У қани? Қаерда юрибди? Қуш бўлиб осмонга учиб кетдими, балиқ бўлиб сувга шўнгиб кетдими?! Ҳеч ерда йўқ. Кимдан сураб-суриштиришни билмайди. Бир неча бор ўша кўчадан ўтди. Ўзоқдан ўша тут шунақа жозибадор бўлиб кўриндики, устида ҳамон Арзигул тургандек, етиб боргунча ўпкаси узилади. Борса ҳаммаёқ жимжит. Фақат тутнинг япалоқ ва қалин барглари шамолда савлат тўкиб тебранмоқда. Бу тутли ҳовлининг эшиги кўзига шунақа чиройли кўриндики, оламда бунақаси йўқ — нурдан ясалиб, олтиндан безатигандай! Ҳар кўрганда юраги шигилаб, гуп-гуп уриб, кўзлари тиниб, хаёли жавлон уради. Бўлмаса кўриб турибди, эшик эскигина, тўкилиб кетай деб турган эшик, кесакилари ҳам лиқиллаб қолган. Бувасидан ҳам қариدير! Лекин уни Машрабнинг кўзи билан кўрсангиз!

Ана, тут ҳам охир бўлиб, чумчуқлар чуғурлаши ҳам эшитилмай қолибди. Пана شوхида қандайдир иккита ола қуш қанотларини ёзиб, ўзини офтобга солиб ўтирибди. Гоҳ-гоҳ патини чўқилаб қўяди. Ҳовли сув қуйгандек жимжит. Бу ерда одам зоти борми ўзи? Машраб бир келганида юрак ютиб, ўша кўзларига галати жозибадор бўлиб кўринган эски эшиқдан мўралади. Ҳеч кимни кўрмади. Шунда ичидан садо бериб бир товуш келди: ҳой бола, нима қиялпсан? Бирон одам кўриниб, «Хуш, келинг йигит, хизмат?» деса нима бўлади? Борди-ю Арзигулнинг ўзи кўриниш берганда унга айтадиган сўзи борми?

Машраб ҳушёр тортиб ўзини ўнглади ва эшиқдан шошиб йироқлашди. Ҳар ўтган қизни унга ўхшатиб, юраги дук-дук уриб шу атрофда юрди.

Ҳа, тўтри-да, Арзигулга айтадиган сўзи борми?

Машраб бундоқ уйлаб кўрса, айтадиган бирон сўзи йўқ. Фақат уни кўргиси бор. Шу илинж уни етаклаб юрибди. Борди-ю учратиб қолса нима дейишини уйлаб ҳам кўрмабди. Ёки уни кўрганда сўзнинг ўзи ёғилиб келадими? Тил ушанда пайдо бўладими? У ўқиган «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» китобларида ҳам бу ҳақда ҳеч нарса йўқ. Лекин ҳаммаси бир-бирига интилади. Висол ҳажрида ёнади, кўрганда эса гоҳ сўз топади, гоҳ йўқотиб қўйиб, бир-бирига термулишиб қолади. Газалларда-чи? Интилади, куюди, ёнади, фарёд уради.

Бундоқ уйлаб қараса, Машраб ҳам ушаларга ўхшаб қолибди. Айтадиган гапини билмайди, лекин нуқул Арзигулни кўргиси келади. Шу тутли кўчага хаёли қочади. Тутли кўча эса гунг, соқов, бир нидо бермайди.

Баъзан Машраб уйлаб қолади ва қўрқиб кетади: айтайлик, У Арзигулни учратди. Унга ўз дардини изҳор қила оладими? Қила олишга журъати етадими? Бир амаллаб, юз бир ҳаё ва андиша билан «Мен Сизни яхши кўриб қолдим. Изингизни излаб юрибман» деса, Арзигул «Қизиқ йигит экансиз-ку, бир кўрган қизингизни яхши кўриб қолаверасизми? Менинг бошим берк. Тошингизни теринг!» деб этагини қоқиб ўтиб кетса-чи, нима бўлади? Қайси юзи ва тили билан узр сўрайди-ю, қайси оёқлари билан орқага қайтади! Оёқлари юрармикан, уни кўтариб қайтишга қуввати етармикан? Етолмас! Машраб мана шуларни уйлаб, ташвиш дарёсига ғарқ бўлиб кетди. Кўчани ёқалаб, ўзининг майингина найини чалиб оқадиган таниш ариқ бўйига ўтиб, чўнқайиб утирди. Тунов кундагидан ҳам говлаб, ҳам қариб, барглари тўкила бошлаган ялпизнинг нимжон шохидан узиб ўтирди: ҳали ҳам ҳиди бор-а! — Машрабнинг кўнглидан ўтди. Севги ҳам шунақа бўлармикан — қариганда ҳам ўз лаззати ва латофатини йўқотмасмикан? Ёки баҳорда очилган бинафшага ўхшаб, бирпасда елдек ўтиб кетармикан? Машраб ўтиб кетишига ишонмади. Севги — олов, гуриллаб ёнган оловни сўндириш ўнғайми?!

Машраб хаёли Арзигулда бўлса ҳам, сувнинг бир текисда нурли тасмадек тўлғониб оқишига қараб туриб, қули соҳилда япалоқ булиб ўсган, гуж отқулоққа ўхшаш ўтнинг бир донасини узмоқчи бўлди. Унинг эти узилса ҳам орасида узун-узун иплари бор экан, ўшаниси ушлаб қолди. Уни юлқиб шартта узди-да, қафтига олди. Машраб билади: мана шу ўт дори. Онасига табиблар дамлаб ичишни буюришган. Шунда онаси анча енгил тортиб, кўзларини очди ва Машрабни бағрига босиб, «мана тузалиб қолдим, ўтлим, яқинда оёққа туриб кетаман. Сенга чиройли куйлак-иштон тикиб бераман» девди.

Қизиқ, шу ариқлар бўйида ўзи чиқиб, ўсиб ётадиган мана шу гиёҳнинг нимаси дори, буни кишилар қаёқдан билган? У нимага дори? Эҳтимол, мен дамлаб ичсам, Арзигулни топишимга, арзимни айтишимга нафи тегар. Эҳтимол, унинг қаердалигини, қайси йулдан борсам топишим мумкинлигини кўнглимга солар, севгимнинг ҳамроҳи бўлар?

Шу нурли фикр Машрабнинг хаёлида бирдан чарақлаб кўнглини ёритиб юборди. Томирини журъатга, вужудини умид на-

шидасига тўлдирди. Гиёҳнинг бир четидан оппоқ ва бир текис тишлари билан тишлаб, тиллари билан тамшаниб, тотиб кўрди, на таъми бор, на ҳиди! Онасини боққан табиб «баргизуб» деб галати бир қироат билан келиштириб айтиб эди.

Машрабнинг хаёлини оёқ товуши бузди. Бундоқ қараса, ундан беш қадам нарида тунов кунги кекса хотин келяпти. Сарпойчан, оёгида эски кавуш, кўйлаги ер супургудек узун ва нимдош, бошида кўҳнагина рўмол, рўмолининг остидан сочлари тўзиб чиқиб турибди. Ўзи терлаб, чекка сочлари ёпишиб қопти. «Саватда яна нима олиб келяпти, бу тинмаган кампир?» деб хаёлидан ўтгунча бўлмай, кампир саватни бошидан олиб ерга қўйди.

— Вой улсин, тинкаларим қуриб кетди. Невараларим қулимга қарайди, деб олақолган эдим, белларимни узиб юборди. Бу ерда нима қилиб ўтирибсан, болам. Шу ерда турасанми?

Машраб бу саволни кутмаган эди, шошиб қолди:

— Мана бу эшиқда битта ўртоғим бор эди, — деб ўша тутли ҳовлини кўрсатди. Кампир унинг сўзини илиб кетди:

— Бу ҳовлида бола йўқ-ку, айланай, адашгандирсан. Бу ерда битта сўққабош кампир туради. Суриштириб берайми? Сен мана бу саватга қараб тур.

Кампир терини артиб, «ўртоғингнинг исми нима?» деб ҳаракатга тушиб қолди. Машрабнинг капалаги учиб кетди. Жонҳолатда:

— Овора бўлманг, холажон, ўзим суриштириб оламан. Саватингизни нарироққача элтиб берайми? — деди.

Кампир Машрабнинг хатти-ҳаракати ва сўзидан «сенинг бу ҳовлида бошқа дардинг бор!» деган фикр миясига келган бўлса керак, кулиб қўйди. Саватни қулидан олган Машрабнинг кетидан эргашиб, қувона-қувона йўлга тушди. Тутли ҳовлининг эшиги рўпарасига келганда сал тўхтаб, яна деди:

— Ҳўп десанг, кириб чиқаман. Сен секин-секин боравер.

— Йўқ, йўқ, холажон. Сиз овора бўлманг. Овора булганингизга арзийдиган иш эмас.

— Тунов куни ҳам шу ерда ўтириб эдинг. Бугун ҳам. Ишинг бордирким, бузчининг моккисидек серқатновсан! Яширмай айтавер, болам. Қўзингдан ёмонлик қиладиган болага ухшайман. Ўзинг кимнинг угласан? Уйинг қаерда?

Машраб жавоб берди. Шунда кампир кенг энги билан иссиқдан бурқсиб турган юзини елпишга тўхтаб, кулимсиради:

— Кампирнинг чиройли-чиройли қиз набиралари кўп, ўшаларнинг дардида келиб юрган бўлма! — кампир товушини сирли пасайтириб, Машрабнинг қулоғи остига бошини эгиб яна деди, — лекин биттаси бор, бай-бай! Ҳофизни ёд билади. Худди булбулигўё. Ҳусни ҳам бир жаҳон. Тушган уйини яшнатади.

Машраб ўша куни чала кўрган Арзигулнинг тасвирини эшитётгандек қизариб кетди, тер босди. Буни хола сезди. Йигитчани ортиқча хижолат қилмаслик учун саватини баҳона қилди:

— Анча оғир эканми, болам, бирпас дамнингни оласанми?

— Оғирмас, йўқ, иссиқдан...

— Ҳа, кун исиб кетди. Энди буёғи саратон, болам. Ёз ёзлигини қилгани яхши.

Шу маҳал баланд қайрагочнинг устига уя қурган лайлак бесунақай тумшугини осмонга қилиб, тақиллатиб қўйди. Кампир кулди:

— Кун исигани рост, болам, ана лайлак ҳам томоғи қақраб, осмонга карнай қиялпти.

Айрилишга етганда хола яна уша гапни такрорлади:

— Мен бу ёққа кетаман, болам, берақол. Илоҳим, умр берсин, қидирганингни топил.

Хола куксига тушган рўмолининг учини бир силтаб, орқасига ташлади-да, энгашиб, саватдан икки ҳовуч олтиндек урик олиб, Машрабнинг дўпписига тўкди. «Йўқ-йўқ»ига қарамади.

— Олавер, болам, меники табаррук, менинг ёшимга етиб юр. Яхши йигитча экансан, — саватни бошига қўяркан, яна Машрабга сирли шивирлади: — агар илинжинг Тути кампирнинг уша жиблажибон қизида бўлса, Хайри отинда ўқийди. Чорсуда Хайри отин бор-ку, уша уйида мактаб тутган. Уша ердан топасан.

Кампир кетатуриб, шунақа сирли, шунақа бир галати табасум қилдики, Машрабни сеҳрлаб қўйди. Унга оқар дарёга тушиб кетган антиқа узугининг кўзини топиб бергандек бўлди. Ҳозир топиб борадигандек унга раҳмат ҳам айтмай елиб қолди. Орқасидан кампир ял-ял ёниб, узича пичирлади:

— Йўқотган хазинасининг калитини топиб бердим шекилли!

Боя оғзининг сувини келтирган олтиндек урик ҳам энди Машрабнинг кўзига кўринмай қолди, уни шартга ариққа тукиб, дўпписини кийиб олди. Унинг хаёли чуваллашиб кетган, фикри жуда чаққон ишларди. Энди нима қилсин? Тўғри уша Чорсуга бораберсинми? Борса Хайри отинникини топармикан? Топади. Топмаса, суриштиради. Отиннинг ҳовлисини ҳамма билса керак.

«Чорсу қайдасан!» деб йўлга тушди. Унинг кўзи ҳеч нарсани кўрмас, қулоғи эшитмас эди. Фақат хаёли номаълум отиннинг номаълум кучасида, у ҳали бир марта кўрмаган эшиги ва уша эшик ичкарасида жавлон урарди: Ана, қизлар чувиллашиб ўқишяпти. Ҳаммаси бир-биридан чиройли қизлар. Лекин энг чиройлиси ва отиннинг меҳрини товланган хушмуомала ва тадбиркори Арзигул. У ҳаммадан ажралиб, атрофига латофат сочиб, файз киритиб ўтирибди. Отиннинг у билан ортиқча иши йўқ. Унинг отинча бўлишига шубҳа қилмайди, ўз ўқиганини ўзи биллади, у йўрга, йўрга отга қамчининг зарурати йўқ.

Машраб боради. Хайри отиннинг эшигини топади. Хуш, ундан кейин нима қилади? Чақирадими? Чақиринишга журъати етадими? Борди-ю, чақирди. Арзигул кулиб-яшнаб чиқиб келармикин, ё қовогидан қор ёғиб «Сиз кимсиз ўзи?» дермикин. Унда нима бўлади? Йўқ, яхшиси йўлда кутиш, йулини пойлаш керак. Агар унинг жиндай меҳри бўлса, уша куни кунглига тариқдек бир нима тушиб жиз этиб кетган бўлса, белги беради: ё қизариб кетади, ё шошинқираб кетади, ё сирли бир табасум қилиб қочади. Хуллас, бир белги беради, тўғриси, бу белги унинг их-

тиёридан ташқари узи пайдо бўлади. Шу кифоя! Отингга кейин қамчи босавер, Машраб! Марра сеники!

Бир-биридан ширин уйлар огушида бораётган Машраб Чорсуга келиб, чорраҳада туриб қолди: «Қайси кучада экан?» Журъат этиб, қийшиқ ҳассасини дўқиллатиб кетаётган бир чолдан сўради. У ҳассаси билан тўтридаги эшикни кўрсатди. «Омад-ни қара, тўтри топиб келибманми!» деб юборди кўнглида Машраб.

У чол кўрсатган эшикка етиб бориб эди ҳамки, ичкаридан урта ёш-бир киши қамти чиқиб келди:

— Хизмат?

— Синглимга келувдим... — бушашиб жавоб қилди Машраб.

— Озод бўлишгани қачонлар эди-ку.

Машраб энди билдики, Арзигулнинг дарагини топганига қувониб кетиб, уларнинг алақачон ўқишни тугатиб уй-уйларига тарқалишганини, вақт алламаҳал бўлиб қолганини уйламабди ҳам. Ҳа, рост-а, кун оғиб қолибди-ку! Ҳадемай намозгар киради!

Машраб тарвузи қўлтигидан тушса ҳам умиди чарақлаб уйига қайтганида дадаси эртаги чоршанба бозорнинг ташвишида шонга урилган маҳсиларига ҳафсала билан пардўз берар эди. Бозоролди бўлганиданми, ёки ширин хаёллар гаггузор кўнглини ёлгончи ваъдалар билан аллалаяптими, алақандай ашулани хиргойи қиларди. Ўглини кўриб:

— Келдингизми, ўғлим? Бугун кечроқ қолдингиз, тинчликми? Ўқиш қупайиб кетдими? Майли! Майли! Овқатингиз қозонда. Кутдим-кутдим, келмадингиз, кейин... Ҳали илиқдир. Олиб еяқолинг. Бир кафтгина гурунч солиб палов қилиб эдим. Тузига сал бепарвороқ бўлибман. Бир -икки пиёла ортиқроқ чой ичворақоласиз, — деб келди.

Машраб билдики, отасининг кўнгли равшан, кайфияти яхши. Ана шунақа пайтларда ўглини сизлаб гапиради. Бу сизлашда ўглининг улгайиб қолганидан фахрланиш, узи кўрмаган ёруғ кунларини унга насиб этишидан умидворлик, ёнидан қаноти ўсиб чиққанидан мамнунлик, қолаверса, ошиб-тошиб кетмаса ҳам соғ-саломат юрганидан, битта қора қозон бўлса қайнаб турганидан шукроналик бор. Кейин билса, дадаси жиндай наяки ҳам қилган экан! Нам ҳужрада икки букчайиб утиравериб юраги сиқилиб кетса керак-да! Баъзан-баъзан шунақа одати бор, кўп эмас, ойда, ҳафтада бир!

Машраб туни билан уйқуси ола-говур бўлиб, тиңикиб ухлолади. Боши оғир бўлиб турди. Отаси бомдод намозидан қайтгунча чой дамлаб, дастурхон ёзиб турди. Юзига седана сепилган иккита иссиқ ноннинг устига бир бош оқ чиллаки қўйиб, Валибобо кириб келди.

— Барвақт туриб қолибсиз, ўғлим? — деди Валибобо нонни узуми билан дастурхонга қўяркан. Кейин оппоқ салласини дўппидан ажратиб қозикқа илди.

— Билмадим, уйқум қочиб кетди, — деди Машраб ноилож.

— Тўйиб ухланг, ақлингиз тўлсин, деб уйготмаган эдим. Кеча толиққансиз, ўғлим! Киши ортиқча толиқса ҳам уйқу қочади.

Ўзингизни ортиқча уринтирманг сиз, менда биттасиз-а! Сиз ҳолдан толсангиз мен йиқилиб қоламан.

Машраб, ота сўз бошлаганда сиримдан хабардорми, деб гумон қилган эди, йўқ, гап бошқа ёққа бурилиб кетди.

— Киши ўқишдан ҳам толиқадими, дада, кетмон чопмасам, қуш ҳайдамасам, — деди Машраб. Бу билан «сизни ташвишга қўядиган, номусга қолдирадиган бирон-бир иш қилмайман. Кўнглингиз тўқ бўлсин» демоқчи эди у. Дада тушунди, шундай бўлса ҳам ўқишга ўз муносабатини билдирди:

— Ўқиш — куч, болам. Кетмон чопгандан оғир. Кетмон чопган нима, бирпас чўзилса, ҳордиги чиқади-кетди. Мана сенчи, кеча кўп мутолаа қилганингдан кечаси билан ухломабсан! Илмда гап ҳам кўп-ку, илмнинг заҳмати ҳам оғир, болам. Майли, ишқилиб, омадингни берсин! Бутун умидим сендан. Биз энди теракнинг учуда ялт-юлт қилиб турган бир парча нур. Ҳозир бор, сал туриб йўқ. Сенчи, сен ҳаёт булогининг кўзини энди очяпсан, болам, суви тиниқ ва тотли чиқсин.

Нима учундир дадасининг товуши титраб, кўзига ёш қалқиди. Оппоқ яктагининг учи билан мижжаларини артди.

— Чойдан қуй, болам! — деди Валибобо. — Шу кунларда тушим бузилиб юрибди. Нуқул раҳматлик отамни кўраман, оппоқ қўйлак-иштон, лекин қоп-қора саллада бўладилар. Билмадим, нега қоп-қора саллада юрибдилар, ҳеч ўйлаб ўйимга етолмайман. Қора тугул одми салла ҳам ўраган эмаслар. Тавба! Кейинги бир кўрганимда, ҳовлидаги ўрикмиш. Энг учудаги қип-қизил битта ўрикни кўрсатиб, тез шуни олиб туш, егим келяпти, дейдилар. Мен чиқолмайман. Бир амаллаб энди ўрикнинг устига чиқувдим, уйғониб кетдим. Ишқилиб яхшиликка бўлсин!

— Ўйлаб ётсангиз керак-да, дада! Киши ўйлаб ётса, ўша нарса тушига киради, дейдилар, — Машраб дадасини ташвишли ва кўнглига гул-гула солган тушига тасалли берди ва дадасининг чойини янгилади.

— Энди, ўғлим, марҳумларнинг тушга кириши бежиз эмас. Мана, сенинг ҳам бўйинг чўзилиб қолди. Бошингни иккита қилиб олсак эди, анча тинчирдик.

Машраб гапнинг бу томонга бурилишига ҳайрон қолди. Дадаси кўнглидаги ниятини айтяптими ёки унинг фикрини сўраяптими? Билолмади. Лекин хаёлига ярқ этиб, Арзигул тушди. Арзигул ҳамон тутнинг устида чиройли кулиб, «Бўлдим, ё яна қоқиб берайми?» деб турарди. Наҳотки, унинг Арзигул билан қамти келишига дадасининг нияти бир тушди?

Машраб шу ёшдаги йигитларга хос андиша ва сиполик билан дадасининг юзига аста қаради. Қаради-ю, дадасини кейинги кунлари чакак-чакак бўлиб кетганини кўрди.

Валибобо угидан шу онда жавоб кутмаганидай, Машраб ҳам ҳозир розилик беришни ўзига шарт билмади.

— Сизлар энди бу уйнинг чирогини ёқиб ўтирасизлар, ўғлим! — деганича юзига фотиҳа тортиб, Валибобо устахонасига кириб кетди. Унинг елкаси чиқиб қолган гавдасига қараб, Маш-

рабнинг хаёли бузилди: қачон бунақа букчайиб қолдилар? Ё тавба! Ҳали яқингинада бунақа эмас эди, шекилли!

Бу гамгин фикрлар Машрабнинг хаёлида узоқ сайр қилмади, ёш йигит, яна ўз ташвиши билан булиб кетди. Дастурхон йигиб, ушогини дадаси ўргатгандек ариққа тўкиб, ўзини айвон устунининг пешқозигига илди-да, китобларини қўлтигига тиқиб, мактабига жўнади. Бир вақт қараса, оёғи Чорсуга бурилиб кетяпти. Анча ерга боргач, орқасига қайтди. У Бозор Охунднинг ҳовли мактабига кириб борганида олди болалар келган, бўйраларда ўтириб, сабогини қироат билан такрор қилар, бошқа бири ҳандасадан чизилган шаклнинг таъриф ва тавсифини кўздан кечирар, яна бошқаси Хужа Ҳофиздан газал ёдлар эди. Иккита кичкина бола эса, бўйранинг чўпидан қўчқор ясаб, уриштиришяпти. Шовқин-сурон бемалол. Тўрда, деворга суёглик гаврон — Охунднинг таёғи.

Бир бола бир болага мақтанарди:

— Буни қара, ақл тишим чиқяпти.

— Энди яхши ўқийман демоқчимисан?

— Булмасам-чи!

— Керилма, ақл тиш тентақда ҳам бор! — силтаб ташлади шериги ва чўнтагидан қурт олиб озига солди. Унинг ёнида ўтирган бошқа бир бола бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди ва озгидаги каттакон қуртни лунжидан олиб, койиб берди:

— Шайтон қитикляяптими?

Шу маҳал Мулла Бозор Охунд эшиқда кўринди. Устига осмонранг мовутдан чакмон, бошида бежирим қилиб ўралган оппоқ салла, ёқаси йўқ сўфи кўйлагидан бўйни узун кўринади. Мумдек қоп-қора соқоли этсиз юзига ярашган, фақат чаккасига тушган оқи унинг ёши анчага бориб қолганидан далолат беради. У болаларнинг саломига қироат билан алик олиб, тўрга ўтиб, беқасам кўрпача солинган ўз курсисига утирар экан, бурчакдаги таёғини ёнига тортди.

Бугун пайшанба. Эртага дам олиш куни. Шунинг учун Охунд бир ҳафталик сабоқни яқунлаб, элақдан ўтказа бошлади. Бировга очиқ юз билан ширин гапириб, бировни дангасалиги учун койиб кунни пешин қилди. Намозга чиқиш олдидан кичкиналарни озод қилиб, катталарни таҳоратга ундади. Ўзи имомликка ўтиб, айвонда намоз ўқиди. Намоздан кейин талабаларга ўғирилди. Насиҳат қилиб, инсофга чақирди. Жаҳаннам даҳшатлари билан кўрқитди, кейин илм-маърифатга ўтиб, фазлу уламолар шаънига мадҳия айтди.

— Оллоҳ таоло кўзи очиқ, оқ-қорани таниган, инсоф ва саховат дарёсидан нўш этган бандасини яхши кўради ва ёрлақайди, азиёу мукаррам тутади. Билиб қўйинг: богбондан бог, баҳодирдан қилич, донодан шогирд, наққошдан безак, шоирдан ашъор, меъмордан бино, муаррихдан китоб, отадан зот қолади, — деди-ю, бирдан Машрабнинг ёнида ўтирган Эргашга кўзи тушиб қолди. — сендан эса, дод қолади, — деб сўзини яқунлади. Ҳамма ҳайрон булиб бир чеккада бесўнақай ўтирган буқаникидек бўйни қисқа, бит кўз, бақалоқдан келган, уртоқлари орқаси-

дан «Эргаш калта-халта» деб лақаб олган талабага қаради. У шошиб қолган, ўпкадек қизариб кетган эди. Нима гаплигига фаҳми етмаган кишидек салласининг узун пешини ҳадеб ҳимарар эди.

— Саллани тинч қўй, тур урнингдан! — деди Охунд. Талмовсираб қолган Эргаш калта ўрnidан аранг турди ва Охунд курсатган ерга бориб тек бўлди.

— Бу жанобнинг мушtlари жуда катта. Кеча мактабдан кетатутиб Мамажон бўзчининг ўглини огзи-бурнини қоп-қора қон қилган. Бу ҳам етмагандек онасини буралаб, огизга олиб бўлмайдиган беодоб сўзлар билан ҳақорат қилган. Тўғрими? — деди ўз огзидан тасдиқлатмоқчи бўлиб Охунд.

— Ўзи нега сукади? — деб тўнгиллади пакана.

— Ёш боланинг сўкиши баҳор ёмғиридай гап — ўтади-кетди. Шунга қонига белаб уриш керакми? Мен сени шунга ўқитдимми? Ноинсофликка ўргатдимми? Зўравон ва беодоб бўл дедимми, бетавфиқ. Бу беодобликни қайси китобда ўқидинг, кимдан ургандинг? Бу зўравон, — деб яна товушини ўзгартириб талабаларга қаради Охунд, — тунов куни ҳам бир беодоблик қилганлар. Гариб бир қўшнилари бир энлик ариза ёзиб беришни илтимос қилса, ҳақ талаб этганлар. Чақа берса, танга сўраганлар. Бир коса туршак чиқарсалар, ҳовлига сочиб юборганлар. «Мен пайшанбаликка домламга ўнта тухум солиб, қўймоқ олиб бориб, илм ўрганганман», дебдилар. Бир бандаи мўмин, гариб бечоранинг ҳожатини чиқариб, савобга қолмайсанми, дуосини олмайсанми!

Олтин олма, дуо ол,
Дуо олтин эмасму,

деганлар машойихлар! Хазинага кирган мушукнинг олтину гавҳар билан нима иши бор, унга сичқон бўлса бас, деганларидек сенга илм юқмайди, хаёлингда шайтон васвасаси! Ана, бугун олиб келган пайшанбалигингни тутунини ҳам ечганим йўқ, олиб кет! Мен пайшанбалик учун мактаб тутган эмасман, азбаройи фуқарога, унинг гумроҳлигига раҳмим келганидан қиялпман. Оллоҳ таоло менга берган жиндай маърифатни тарқатмоққа ният қилганимдан бу мушқулу савоб ишни бўйнимга олганман. Худога шукр, муҳтож эмасман, ерим бор, сувим, қўша-қўша ўғилларим бор. Зотан, одам боласи дунёга мол-дунё орттирмақ учун эмас, Оллоҳнинг буюрганини, Пайгамбари Мустафонинг айтганларини бажо келтирмақ учун келгандир. Сен тентак пайшанбалигингни пеш қилиб, эл-юрт олдида ўз нодонлигингни фош этсан. Бу гап менга, иншооллоҳ малол келмайду. Сенинг шунчалик гумроҳлигиндан ҳижолат тортамен. Мендан таълим-тарбия олаётган боланинг бунчалик бефаҳм, бефаросатлигидан хижолат тортамен. Менинг даргоҳимдан аҳли илм эмас, бўйни йўгон зўравон ва таъмағирнинг етишиб чиқаётганидан хижолат тортамен. Кел, мени ортиқча гуноҳга ботирма, сеникисиз ҳам гуноҳларимиз кўп. Оллоҳнинг Ўзи кечирсин! Эртадан бошлаб сенга жавоб!

Бозор Охунд титраган қўллари билан остидаги жойнамозни йигиб, тахмонга ташлади. Унинг чап қоши пир-пир учарди. Бу унинг ноҳақликни кўрганда, бирон-бир талабасининг ноҳуя хатти-ҳаракатини сезганида пайдо бўларди. Шунинг учун болалардан биронтаси сал ҳаддан ошса, «бўлди, қуюшқондан чиқма, бўлмаса, домланинг қоши пир-пираб кетади», деб қайтаришарди.

Айвонда қуюқ туман бўлиб сукут чўқди, пашша учгани, Эргаш калтанинг ноҳуш нафас олиши эшитилди. Домла ковушни кийиб, ҳовлига тушиши билан ҳамма бола жойидан қўзғолди. Фақат Эргаш калта ҳамон намоз ўқиган ерида утирар эди. Кейин бирдан ирғиб туриб, Охунднинг оёғига ташланди, ҳунграб йиглаб юборди:

— Маъзур тутинг, тақсир. Бу нодонлик энди такрорланмайди, Худо ҳақи такрорланмайди!

— Худони ўртага солма, нодон. Ёлгончи қасамхур бўлади, — Охунд орқасига қарамасдан ҳовлидаги кичкина эшиқдан боғчага чиқиб кетди. Салдан кейин унинг йўтали эшитилди. Йўтал анча олисдан келарди.

Машрабнинг Эргашга раҳми келди, унинг олдига бориб, ўрнидан тургизди:

— Яхши қилмабсиз, Эргаш. Тақсиримнинг астойдил жаҳллари чиқди. Энди сабр қилинг.

Эргаш бирдан Машрабнинг яктаги баридан тортди:

— Машраб! Сиз ўртага тушинг, сизнинг сўзингизга кирадилар, сизни яхши кўрадилар. Жон Машраб! Оллоҳ хайрингизни берсин!

Машраб нима қилишини ва нима дейишини билмай икки ўт ўртасида қолган одамдек фикр қилиб турар экан, Эргаш секин унинг қулогига деди:

— Менда қолмайди! Арзигулни биласизми?..

Машрабнинг устидан совуқ сув қуйгандек кўзи чарақлаб кетди: «Бу Арзигулни қаёқдан билади?»

Машраб Эргашнинг кўзига тикилди. Унинг кўзида «мен ҳаммасини биламан. Сен ишимни тўғрила, мен ҳам сенга яхшилиқ қиламан», деган ифода сезилиб турар эди.

Машраб аниқлагунча бўлмай, Охунд кўринди ва қўлини талабалардан бири тутган сочиққа артиб, Машраблар турган томонга назар ташлади.

— Сизга арз қилаптими? — деди Охунд. — Бефойда. Унинг ўзи тавба қилса ҳам, феъли тавба қилмайди.

— Астойдил ўкиняпти, тақсир! Бу галча маъзур тутинг. Ма-на, биз кафил! Энди бундай номақбулчилик такрорланмайди.

Охунд унинг гапини эшитмагандек кичик ҳужралардан бирига йўл олди ва Машрабни чақирди:

— Машраб, қани, бери келинг! Бошқалар жой-жойига ўтсин.

Машраб гиқ этолмасдан Эргашга бир қаради-ю, домланинг кетидан ҳужрага кирди. Эргаш турган ерида туриб қолди. Бақрайган кўзлари ўлик бузоқниқига ўшарди. Шу хунук қарашни анча вақтгача Машрабнинг хаёлидан кетмади: наҳотки, унинг кўзи шунақа қаттиқ! Шу маҳалгача сезмаган эканми?

Машраб шу хаёл билан кириб борганда Охунд ҳужранинг қозигига тунини илар эди. Машрабнинг кириб, эшикни орқасидан ёпганини сизди, шу турганича салмоқлади:

— Бекорга уртага тушяпсиз, ўғлим! Эргаш қора кигиз, ювган билан оқармайди. Ахир, бу қилигини илк маротаба курсатаётгани йўқ.

Машрабнинг эсига ярқ этиб бир воқеа тушди. Шунда ҳам анча кўнгилсизлик бўлган, озор чеккан мактабдош уртоғи Охундга айтаман, деб анча тихирлик қилган, лекин Машраб уни бу ниятидан қайтарган эди.

Бу воқеага анча бўлган эди. Ўша уртоғининг акаси уйланаётган эди. Ғуралар айна курсиллатиб ейдиган, олам кўм-кўк пайт эди. Эргаш совуқ тўйга чўнтагини ғурага тўлдириб келди. Болаларга улашди. «Ҳали мен айтганда ейсанлар» деди. Бир маҳал сурнай чалиши билан «қани, бўёққа келларинг», деб болаларни сурнайчининг қаршисига тўлади. Ва «қани, бошладик» деб кўм-кўк ғурани огзига солиб, курсиллатиб чайнади. Болалар ҳам ундан кейинда қолмай, ким тез ейишга уйнаётгандай чайнашар эди. Бир маҳал сурнайнинг оҳанги бузилди. Сурнайчи огзини тўлдириб келган сўлакайини бир четта ташлади. Яна чалмоқчи бўлиб унланди-ю, чалолмади. Болаларга ҳумрайиб, куйини бошлади, аммо куйи қовушиб келмади. Ахийри, булмагач, дағал гапириб ҳайдади. Йилтироқ этик ила янги беқасам тўндаги Эргаш кийимини пеш қилгандек олдинга чиқиб, қаршилиқ билдирди. «Биз ҳам тўйга келганмиз» деб дўқ урди-да, яна битта ғурани огзига ташлади.

«Бор, ғурангни нарига бориб е!» деди сурнайчи. Хуллас, уялган болалар нари кетган бўлса ҳам Эргаш турган еридан қўзғалмади. Ҳамон ғурага боши қоронги хотиндек бирининг кетидан бирини олиб, огзига солаверди. Унга ҳеч ким ботиниб, «кет, нари бор» дея олмасди, ахир обрўли бойнинг ўгли! Шунда бир мўйсафид келиб, унга ёлворди: «Бойвачча ўғлим, кўйинг, камбағалнинг не ҳасратда қилган тўйидан файз кетмасин», деб курагини силади. Кейин Машраб билса, Эргаш буни атайин қилаётган экан. Ғурани кўрган сурнайчи огзи сув очиб, сурнайини пуфлолмас экан! Эргашнинг тўйга айтган болада қасди борақан!

Машрабнинг хаёлидан бу кўнгилсиз ҳодиса утган бўлса ҳам, нима учундир, барибир унинг ёнига тушди:

— Ёшлик қипти, тақсир...

Охунд шарт унинг сўзини бўлди:

— Гап ёшлиқда эмас, бутам, ҳаром-ҳариш топилган давлатда! Буларнинг эгни бутун, қорни тўқ, кучини қаёққа ташлашни билмайди. Булар саратонда эриниб, совуқ сувга бетини ювмайди. Отасининг давлати ва шу давлат туфайли орттирган обрўйга суянади. Булар «Пулим бор — узун тилим бор — нима гамим», деган йўсинда иш тутади. Пулнинг ҳидига семириб юрибди. Асли нодон. Нодонни ўқитмоқ — шўр ерга уруғ сепмоқ, қар қулоққа ҳикмат айтмоқ, ўлик билан кенгашмоқ, оқар сувга хат битмоқ билан баробар, бутам, — Охунд хомушланиб,

уйлаб қолди: — Хуш, қаерга келган эдик? Эътиқодига шайтон уя қургандар билан бўлиб хаёлимдан кўтарилибди, бўтам!

Машраб Охунд қаршисига одоб билан чўкка тушиб ўтирди. Қуръони шарифнинг чўпхат солиб қўйилган саҳифасини эҳтиром билан очиб, ёстиқнинг устига қўйди. «Бошлай берайми, тақсир?» дегандай Охундга қаради. Охунд бошини силкиб ризолик бергач, уйда тайёрлаб келган сурасини қироат билан ўқий бошлади. Охунд бошини сомёларча қўйи солиб, кишини мафтун этадиган ажиб мусиқани тинглаётгандек Машрабнинг қаршисида, қалин кўрпача устида ўтирарди. Машраб эса, қироатининг оҳангида бешиктебратардек икки ёнига тебраниб, товушининг борича ўқир эди. Охунд бирон ерида сакталиқ сезса, товушсиз, бир қўлини сал кўтарар, Машраб шу замон тўхтар эди:

— Нега шошасиз, бўтам, пойгага кетаётганимиз йўқ. Ё бирон ерга борадиганмидингиз? Хаёлингизни бузмасдан диққатингизни бериб ўқинг!

«Бир ерга бормоқчимидингиз» жумласи Машрабнинг ёдига эндигина хаёлидан кўтарилган Арзигулни туширди, кўз олдига тутли ҳовли келди.

У керагидан ортиқроқ танаффус қилиб қолди шекилли, Охунд ҳушёрликка чақирди:

— Саломатлигингиз яхшими, бўтам? Ғалати кўринасиз?

— Йўқ, унчаликмас, тақсир! — деди-ю, Машраб яна шошапиша бошидан такрорлади. Қироат Охунд кутганидек чиқмади шекилли, очигини айтди-қўйди:

— Йўқ, бўтам, бугун бошқачасиз. Ниманидир мендан яширяпсиз. Майли, қани, бошидан яна бир такрорланг-чи. Ё юзингизки совуқ сувга чайиб келасизми? Майли, боринг, бўйниларингизни қўшиб ювиб келинг.

Машраб билдики, шунча йилдан бери ихлос қўйиб келаётган, уйига кутубхонасидан китоблар бериб турган устозини хафа қилиб қўядиган. Ахир, бу ҳужрага, Охунд тили билан айтганда «қорихона»га ҳамма таклиф этилавермайди. Бу ерга Охунднинг назарига тушган, у ихлос қўйган ва ҳурматлаган, ўқуви бор, товуши яхши талабаларгина киради. Анави хонада эса, Охунд риёзиёт, фалакиёт, мантиқ ва фалсафадан қўшимча сабоқ беради. Бу ерга ҳам Машраб кириб туради. У ер асида Охунднинг яхши китоблар сақланадиган алоҳида уйи. Бир куни Машраб холи қолганда китобларнинг баъзи бирларини назардан ўтказган ва домланинг шунча илм билан қизиқишига ҳайрон қолган эди. Улар орасида Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «Китоб ал-мухтасар, фи-ҳисоб ал-жабр вал муқобала», Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг «Мезони ул ҳикмат», «Китоб ус-сайдана», Алишер Навоийнинг «Хамса» ва «Чор девон»и, Бобурнинг «Бобурнома», Абу Али ибн Синонинг «Китоб уш-шифо», «Китоб ун нажот» ва яна «Қобуснома», «Китоби Муҳсиний» каби бир талай Машраб эшитган-эшитмаган китоблар бор эди. Уларнинг ҳажмигина эмас, муқовалари ҳам ҳар хил: бири чарм муқовада, бири ипакка ўралган, биттаси эса қалин букилмас муқовада. Улар қаторида яна қанча турли-

туман китоблар борки, уларга Машрабнинг кўзи ҳам тушмаган. Бу хонада эса Хўжа Аҳмад Яссавийнинг яхши кўчирилган чиройли «Ҳикмат»и ва Қуръоннинг Богдод нусхаси билан яна бир қанча улуми динияга хос китоблар бор. Охунд яқинда алақадан Хўжа Исмоил саҳвий-Бухорийнинг алақандай китобини топиб, уч-тўрт кун терисига сигмай, қувониб юрди:

— Илоҳият ҳазинаси! Ёшлигимда бир уқигандим-у, лекин ўзини қўлга туширолмай юрган эдим. Жуда яхши бўлди. Буни қаранг, соҳибкорликка ўтиб бораётсам, бир хотин юз пардасининг остидан омонатгина чиқариб турибди. «Сотиладимми?» десам, «Ҳа, айланай, қадрига етганга сотаман» дейди. Нима китоб экан, деб бундоқ илк саҳифасини очсам, ҳазрат Исмоил Бухорий, шунча вақтдан бери излаб юрганим! «Неча пул, онажон?» десам арзимаган пулни айтади. Билдимки, бу қадрига етмаган хонадонда узоқ ётган, сандиқзадами ёки четроқ ерда қолганми, алақандай могор аралаш нордон ҳид келяпти. «Буни ким ўқирди, она?» десам, «Отамдан қолган ёдгор. Болалар кўзидан четроққа олиб қўйган эдим» деди. «Отангиз ким ўтган?» дейишга тилим бормади. Бунинг устига, кишилар ўтиб турибди, йул усти, бозор боши. Айтган нархига сал қўшиб, рози қилдим-да, қўйнимга урдим. «Она, рози бўлинг. Ҳар уқиганимда отангизни ҳам дуо қилиб тураман», деб кўнглини кўтардим. Муҳтожлик бозорга олиб чиққан, бўлмаса, бозорга чиқадиган китоб эмас бу, Машрабжон, ҳазина, кўп уламоларнинг орзуси бўлган ноёб китоб!

Машраб қизиқиб қўл узатган эди, Охунд аввал бир ўпиб, кўзига суртди, кейин унга берди. Машраб илк бетини кўздан ўтказар экан, завқи ичига сигмаган Охунд ҳамон энтикиб сўзларди:

— Сал кам етти юз муқаддам тартиб берилган китоб-а! Бухорий ҳазратлари жуда улут зот ўтганлар. Ўзлари асли Бухорои Шарифдан. Кўп шуҳрат қозонганлар. Ўша пайтда ҳам бидъатпарасту ичи қора киборлар бор экан-да, шундай улут зотни она юртларидан чиқиб кетишга мажбур этган. Адашмасам, Бухородан кела туриб, шу Самарқанд атрофида бир қишлоқни макон тутганлар. То жон таслим қилгунча шу ерда гарибона яшаганлар. Қабрлари ўша атрофда бўлиши керак. Ҳамма азизу мукаррам кишилардек шон-шараф нима, довруғ нима, бойлик нима, роҳат, майшату рўшнолик нима билмай, катта-кичик зодагон ва таъмагир уламолардан туртки еб ўтганлар. Во дариг, бу дунё шунақа экан! Парвардигори оламдан ўзга меҳрибон йўқ.

Ана шунда Машраб севимли устоди Мулла Бозор Охунднинг ҳам юрагида анча-мунча ғам-андуҳи борлигидан хабар топди ва ичида ўкиниб қўйди. Наҳотки, шундай баобруй одамнинг ҳам гами бўлса!

Машраб ташқарига чиқиб, юз-қўлини ариқда қайта-қайта ювди. Муздай сув унинг губори ва ҳордигини чиқаргандек бўлиб, шошмасдан артинди-да, салом бериб, яна ҳужрага кириб борди. У кириши билан Охунд кўриб утирган китобини аста ёпиб, ёнига қўйди. Машраб бу китобни таниди. Бу ўша қиммат-

баҳо Исмоил Бухорий асари. Топиб келган кундан бери домла уни еру кукка ишонмай ардоқлаб юрибди.

Машраб бояги сурани яна катта диққат ва ҳарорат билан такрорлади. Бу галгиси Охундга мақбул бўлди шекилли, юз-кўзи ёришиб, мийигида мамнун табассум пайдо бўлди.

— Бу бошқа гап, бутам. Қироатингиз маромига етиб қолибди. Энди адашмас қилиб, пухталаб ёд олинг. Биласизми, буни нима учун айтяпман?

— Йўқ, тақсир!

— Шу йил рамазонда сиз билан Лутфиллани Қуръонга ўтказмоқчиман.

Бу ёш муллавачча учун катта ҳурмат ва обрўй эди. Буни яхши билган Машраб ичидан қувониб, бир томондан ваҳима босди: удалай олармиканман? Масжид тўла аҳли мўмин қарши-сида салобат босиб, дудуқланиб қолмасмикинман? Қироатим мақбул тушармикин? Маъқул тушарки, домлам бу ишга бошляпти. Ахир, Охунднинг биринчи қалдирғочи эмасман-ку. Бир нарсага кўзи етадики, тақлиф этяпти.

— Шундай, ўғлим, ана шунга қараб тайёрланинг. Менинг хизматимни, сизнинг қобилиятингизни аҳли юрт, аҳли уламо кўрсин! — деди ишонч билан.

— Ишончингиз учун қулуқ, устод!

— Ҳали бу бошланиши, бутам. Сиздан менинг умидим катта. Эл аро хуш нафасдек таралиб бораётган газалларингиздан ҳам хабарим бор. Оллоҳга шукроналик ўқийман. Шояд сизнинг улугвор шоир номингиз қаторида каминанинг номлари ҳам зикр этилгудек бўлиб тарихда қолса!

— Шундай ҳам номингиз табаррук, тақсир. Сиз туфайли севимли Намангонга қўшиб сизни ифтихор билан тилга оладилар.

— О, ўғлим, бу бугун. Эртага-чи? Ўн йил кейин-чи? Муаррих бўлиб китоб ёзмадим, шоир бўлиб ашъор. Фалакиёт ва риёзиётга ихлос қўйдим-у, бирон иш қилолмадим. Ахийри, мана мактабдор бўлиб ўтирибман.

— Бахтингизга Мирзо Муҳаммад Тарағай Улугбек замони булармиди?

Мулло Бозор Охунд яшнаб кетди ва деди:

— Оҳ, қани эди! Тарки дунё қилиб, донишманди фалакнинг расадхонасидан ташқарига чиқмасдим. Осмон сайри билан кўнглимни яшартиб, илму маърифат билан кўзимни очардим. Минг афсус, шундай улуг зот ҳам бу феъли тор дунёга сигмадилар. Фисқу фужурни касб қилиб олган гуноҳи азимлар у тилла бошни еди. Минг афсус...

— Мирзо Улугбек туфайли ичи кибр ўгли Абдуллатиф қотил ҳам тарихга кириб қолди, бу қизиқ! — деб ажабланди Машраб ва яна фикрини кутгандек унинг огзига қаради.

— Ана шунга дод дейман, бутам, водариг, бу дунё буқаламуну бевафо! Яхшининг қаторида қотил билан жоҳилу, бадбахт билан жаллод ҳам тарих саҳифасига кириб қолади.

— Яхшидан ибрат оладилар-у, ёмондан ҳазар қиладилар, тақсир.

— Бу-ку, тугри, лекин ёмонларнинг қогоз бетига битилмоги-ю, тилга олинмогини асти истамас эдим! Ҳар тилга олганимда гуноҳи азимга ботаётганга ўхшайман! Баъзан бу бадбахтларга бегуноҳлик либосини кийгизмоқчи ҳам буладилар. Бу ундан ҳам баттар!

— Бу нодонларнинг иши, тақсир!

— Нодонлар эмас, бўтам, — исботлашга киришди Охунд, — баъзан ақли расолар ҳам уриниб қолади, Шайхулислому муфти бош бўлиб, ҳамду сано ўқийди. Тавба!

— Энди, тақсир! — деб устодига тасалли бермоқчи бўлди Машраб. — Дарё ҳар маҳал лойқа оқмайди. Тиниқ оқса ҳам баъзан итнинг оғзи тегади, барибир ҳаром бўлмайди.

Охунд қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди:

— Топдингиз, бўтам, топдингиз! Таъма борки, ҳақиқат рухсорига соя тушиб туради.

— Албатта!

Охунд ўзи билан суҳбат қиладиган шогирди борлигидан мамнун бўлиб, у билан яна бир неча дақиқа дардлашиб ўтирди-да, жавоб берди. Устига юклатилган вазифанинг масъулиятини яна бир таъкидлаб, хайрлашди.

Бу маҳал кун оган, кечанинг салқин шамоли туриб қолган эди. Кўчада бозор-учардан қайтган одамларнинг ҳаракати қизгин. Болалар уй-уйларига кириб кетиб, шовқин тинган.

Кўчага чиқиши билан Машрабнинг хаёли яна қочди. Бугун ҳам Арзигулнинг висолига етолмади, уни бир марта, фақат бир марта кўрса, майли эди! Охунднинг гапига қараганда, бу яқин кунларда қўли тегадиганга ўхшамайди. Ҳали домла сиқиб ёгини олади. Ҳар куни ҳам Охунд бугунгидек очилиб ўтиравермайди, шундай кунлар бўладики, домланинг қовогидан қор ёғиб, назаридан газаб тўкилади. Ҳар бир сўзни уйлаб гапирасан. Огзинга лой қошқоқ ёпса, нафасинг ичингга тушиб кетади. Хайр, Арзигул, сен билан кўришмоқ қорли чўққига интилмоқдек бўлиб қолди. Бўлмаса, чақирса эшитилгудек оралиқдамиз. Чорсу қочиб кетибдими, ана у, Масжиди жоменинг минори кўриниб турибди. Лекин ҳозир борганининг фойдаси йўқ. Мактабдан кетиб бўлган, эрталаб бўлса ким билади, қай маҳалда ўтади. Унлаб бола кирадиган эшикнинг қошида туриб бўлмаса! Гап-сўз, эътибор. Ким билади, тагин унинг ўзи нима дейди. Минг севганда ҳам «хуш келибсиз!» демайди. Бир қовогини солиши бор! Шу қовогини солишини ҳам бир назокат дейдилар. Чиндан шунақамикин? Ҳайдаса ҳам майли, бир кўрса эди!

IV

Мулла Бозор Охунднинг севимли шогирди

Бозор Охунд Машрабнинг оёқ-қўлини шунақа чандиб ташладики, қимирлолмай қолди. Эрталаб келиб, қош қорайганда кетади. Уша қорихонадан чиқмайди. Бир пайтлар кўзига муъжиза-

дай кўринган бу хона энди уни толиқтирган, кўзи тушиши билан юраги орқасига тортиб кетади. Кечқурун ҳолдан тойиб уйга қайтади. Тайёр овқатни наридан-бери ейди-ю, ўзини ўринга ташлайди. Бир ёнида ётиб, бир ёнида туради. Алламбало тушлар кўради, лекин эрталаб туриб эслай олмайди. Арзигулни кириш у ёқда турсин, уйлашга ҳам вақт йўқ. У жуда узоққа кетиб қолганга, Машраб етиб боролмайдиганга ўхшайди. Лекин ҳар эсига тушганида юраги бир ҳаприқиб кетади.

Бозор Охунд Машрабга огир булаётганини билади. Лекин сир бой бермайди. Фақат ўзини оқламоқчи бўлгандек баъзан-баъзан «Домланинг талаби талабани мулла қилади», деб қўяди. Аммо ўзи ҳам ҳазилакам қийналаётгани йўқ. Шу кунларда қовоги салқиб, сўзларида аввалги шижоат йўқ, оёқ олишлари ҳам вазминлашган, салга жаҳли чиқади.

Ҳадемай рўза ойи ҳам етиб келди. Охунд Машраб билан Лутфиллани ҳамон сабоқдан кейин олиб қолади, одатдаги қаттиққўллик билан ҳар бир оятнинг тўғри ва оҳангдор талаффуз этилишини талаб қилгани-қилган. Қироатнинг сал бузилишига қўймайди, тинмай такрорлатиб ётибди. Баъзан асабий силтаб ташлаб, ўзи намуна кўрсатиб ўқиб беради. Чиндан ҳам Охунд Бағдодий деган усулда жуда қироатини келтириб, ҳар битта сўзни тиниқ талаффуз этиб ўқийди. Кишининг баданларини жирилатиб юборади. Бир куни Машраб домланинг кўнгли ёришиб турганда тегишди:

— Бу — сиз, тақсир, сиздек ўқишга бизга ҳали ўн қовун пишиги бор.

— Боши бузилган иш кейин тузалиб кетмайди, ўғлим, бошидан пухта қилинг, кейин довуш ҳам ўқирмайди. Танбал бўлманг, бахтсизликнинг боши танбаллик! Қани бошидан бошланг, — дейди ва ўзи билан уларни ифтордан кейин масжидга таровеҳга олиб чиқади. Иккаласини икки ёнига ўтқазиб, тажрибали қориларнинг қироатини эшиттиради. Эртасига эса, таҳлил қилиб беради:

— Каломуллоҳи шарифни бузиб ўқиш — гуноҳи азим, Оллоҳнинг қаҳри келади, — деб таҳдид ҳам қилиб қўяди Охунд.

Оллоҳнинг сўзини бузишдан қўрққан икки ёш яна астойдил қироатга киришадилар. Кўзини очибоқ қироатга тушадилар.

Ўглининг хатми Қуръонга утишини эшитган Валибобонинг боши осмонга етиб, унга маҳси-кавуш қилиб берди. Худди шундай ҳамкасабасининг қолип — шонини олиб (ўзи заифона тикмайдим!) Мулла Бозор Охундга ҳам ўз қўли билан орқа чокига дуранг ип ураб, қўнжини узунроқ қўйиб, маҳси тикди, бозорнинг ман-ман деган устасига ковуш буюртирди. Иккаласини битта қилиб, Охунд ҳузурига ўз қўли билан олиб борди:

— Тақсир, улуг айём кунларида киярсиз!

— Ие, ие, ортиқча уринибсиз-ку, уста! Сиздан таъмамиз йўқ эди-ку! Чакки овора бўлибсиз, — деди Охунд очиқ юз билан.

— Камбағалчилик, хизматингизда бўлолмаймиз, — деди Валибобо ва бу билан шу вақтгача бирон-бир тузук совға-салом қилолмаганини айтмоқчи бўлди.

— Хизматингизга эҳтиёж йўқ, уста! Машрабжон бизга қатнаб тургани кифоя. Рузгор важидан тортиб олиб қўясизми, деб баъзан ташвишланиб турамыз.

— Йўқ, йўқ, тақсир! Бемалол! Чоригда юрсак ҳам изниҳтиёрини сизга берганмиз. Сиз жаноблари нени маъқул кўрсалар шу. Қора қозон, Худога шукр, бир амаллаб қайнаб турибди — қуюқ бўлмаса суюқ...

— Раҳмат, уста! Ўглингиздан умидим катта. Иншооллоҳ ниятимиз мустажоб бўлғай! Қариганингизда нонни ёғ билан ейсиз. Дуосини қилаверинг.

— Иншооллоҳ! Иншооллоҳ! Айтганингиз келсин, тақсир! — Устанинг кўнгли бушашиб, кўзига ёш келди. Ҳатто икки томчиси то артгунича тиззасига оқиб тушди. Хиҷолат аралаш кўзларини артар экан, ачишиб келган димогини аста тортиб, қўшиб қўйди:

— Камбағалчилик ҳам жонга теккан, тақсир!

— Пешонага берсин, уста.

— Албатта, тақсир! Нолимаймиз. Бировдан олдин, бировдан кейин яшаб турибмиз. Бой бўлмасак ҳам тани-жонимиз соғ, оёқ-қўлимиз бутун. Ногирон қилиб яратганда бандаи ожизнинг қўлидан нима келарди!

— Албатта! Ношукрлик яхшимас. Тани соғлиқдан ортиқ давлат йўқ. Оллоҳ таолонинг ўзи шафқат қўлини чўзса, бу кўнларингиз ёмон тушдек ўтиб кетади. Мана, мулла Машраб, сал кунда сизни тўрга чиқариб, етти қават кўрпачанинг устига ўтқазиб қўяди.

— Иншооллоҳ, тақсир, иншооллоҳ! Умид шу шогирдбаччанингиздан, биз энди ўтдик алифни калтак деб. Неки кўрсак энди, тақсир, сизнинг марҳаматингиз туфайли бўлади, болага кўп меҳнатингиз сингди, — деди уста яна кўзига ёш олиб. Шунча ёшнинг қаёқдан келаётганини ўзи ҳам билмасди. Ахир, бунақа йиғлоқи, кўнгли бўш эмас эди-ку, Ҳа, қарий бошлабди. Ёшлигида унар-унмаса йиғлаган кексалардан қуларди, мана ўзининг ҳам кўзлари серёш бўлиб қолибди. Ё умрида яхши гап эшитмагандан, биров илиқ сўзлаб кўнглини кўтармаганидан, энди ана шундай киши топилиб, уни ҳурматлаб, яккаю ёлғиз арзандасини эъзозлаб кўкка кўтараётганидан кўнгли бузилиб кетдими?

— Меҳнатимга ачинмайман, уста! Кўп шогирдларим бор, озми-кўпми обрўй топдим. Устод зоти шундайки, қобилиятли болани ўқитишдан, таълим беришдан бениҳоя завқланади, хурсанд бўлади. Ниятига ётаётгандек қувонади.

— Биз ҳам ишимиз яхши чиқса, харидорга маъқул тушса, яшнаб кетамиз, тақсир!

— Ҳа, балли! Ундай болага қувониб-қувониб сабоқ бераман. Фаҳми пўстаклардан Худо асрасин. Битгаси бор, бай-бай, бети ҳам чармдан қалин. Бунинг устига, қўли югурдак.

Уста гап Эргаш калта ҳақида бораётганини билмаса ҳам Охунднинг гапи оҳангидан унинг анча ранжиганини сезиб, ўзича тасалли бермоқчи бўлди:

— Ахир, тақсир, беш бармоқ ҳам баробар эмас.

Унинг сўзини Охунд бўлди:

— Кечагина жавобини бердик! Лекин ҳали қулогимиз тинчигани йўқ. Яна биз айбдор.

— Юрт-элчилик — кўпчилик дегандек, тақсир, билган топиб гапиради, билмаган қолиб. Лекин, тақсир, юзингиз амри эмас, менга ухшаган бева-бечора, айниқса, сиздан хурсанд, тани-жонингизнинг дуосини қилади. Илоҳим, бахтимизга узоқ йиллар соғ-саломат юринг.

Охунд ўз шаънига айтилган мадҳиядан ўнгайсизландими ёки гапни чузишни ўзига эп билмадими, суҳбатни бўлди:

— Хуш, энди шундай қилиб, бу кавуш-маҳсининг пули қанча бўлади? Тортинмай айтаверинг.

— Йўқ, йўқ, тақсир, мени хижолат торгитирманг. Ҳақиқа мингдан-минг розиман. Яхши кунларда кийинг. Ўз қўлим билан яхши ният қилиб тикканман. Олинг!

— Ана шу яхши ният тикканингизнинг ўзи бизга зўр инъом. Лекин ҳақини олинг! — Охунд богичига иккита кузмунчоқ тақилган ҳамёнини ёнидан олиб, ичига қўлини тикди, шу тикқанича қўлини олмай туриб, яна:

— Қанча бўлди? — деди.

— Йўқ, тақсир, мени хафа қиламан, десангиз, шу ишни қиласиз.

— Ахир, хизматингизга рози булсангиз ҳам, терисининг ҳақини олинг. Терисини сотиб олгандирсиз?

Ноилож қолган Валибобо ҳайрон бўлиб кафти билан бўйини уқалади, кўзини ерга тикди. Бу орада Охунд ҳамёнидан пул олиб олдига қўйди.

— Камлик қилмайдими?

— Ортиқ! — деди Валибобо ва шундан бир озгинасини олиб, ёнига солди. Охунд эса:

— Бизни жуда сийлаб юбордингиз, уста, камига рози бўлинг, — деди.

Ҳурматлаган одамнинг хизматини оёғи эмас, боши билан юриб қиладиган Валибобо бўш келмади:

— Мингдан-минг розиман! От миндирсам камлик қилади, тақсир! Начора, иложимиз йўқ. Қўлимиз қисқа!

— Раҳмат, шу сўзингизнинг ўзи от миндирганингиздан аъло. Омон бўлинг. Энди Машрабнинг бошини иккита қилишни уйла-сакмикин. Вақти бўлиб қолди, уста. Урикни ўрик пишигида-ю, анжирни анжир пишигида еган маъқул. Баъзан хаёли бўлинадиган бўлиб қолди. Шуни уйлайдими, деган гумоним бор.

— Эҳтимол, тақсир! Бўйи чузилиб қолди. Юзига алланималар тошиб юрибди.

— Пайқабсиз, уста, пайқабсиз, баъзан ёш-ялангнинг балоғат белгиси шу, — кулиб деди Охунд, — ҳаракатингизни қилаверинг, биз ҳам қараб турмасмиз.

— Шундай, тақсир. — Уста яна бирпас утиргач, одоб билан товуш қилиб кетмоққа ижозат сўради. — Суҳбатингиз ва маслаҳатингиз учун раҳмат, тақсир, энди бизга жавоб берасиз.

— Марҳамат! Тирикчилик билан банд одамсиз, сизни узоқ

тутган гуноҳга қолади, — Охунд мийигида чиройли кулиб, соқо-
лини бир-икки силади. Узун фотиҳа ўқиб, жавоб берди ва эшик-
кача кузатиб чиқди. Хайрлашаётиб, яна таъкидлади:

— Машрабжонни хатмга утадиган куни ёдингиздан кутарил-
масин-а. Келинг-а!

— Нега эсимдан чиқади, тақсир. Тошга битилгандек ёдимда
туради.

Валибобо у кунни орзиқиб кутди. Бу орада не-не хаёлларга
борди. Мулла Бозор Охунддек бир улуг зотнинг назарига туш-
ган углини «сиз»лашга ўтди. Товушини очади ва ёқимли қилади,
деб кунда наҳорга тухум илитиб ютдиради. У ёққа ўтса ҳам буй-
бастига қарайди, бу ёққа ўтса ҳам. Хурсандчилигидан узини
қуйгани жой тополмайди. «Кимсан фалончи маҳсидўзнинг ўгли
фалончи масжиди Жомеда хатми Қуръонга ўтибди! Қандай бах-
ти кулган оталар борки, ўглининг обрўйини кўради», деган сўз
қулоғи остида кеча-кундуз садо бериб жананглайди. Бу, ахир,
кичкина обрўйи! Бу онларни орзу қилганлар қанча! Ростдан
ҳам ўғлим Машраб, текисликдаги тепадек кўзга ташланадиган
бўлиб қолдимиз? Кечагина ошиқ ўйнаб, ёнгоқ думалатиб юрган
ўғлим-а! Ё тавба! Худо бераман деса, ҳеч гап эмас экан! Ишқи-
либ омадини берсин, фалончининг ўлидек юзимни ерга қарат-
мади, эл-юрт олдида шарманда қилмади. Ҳаром-ҳариш едирма-
дим, ҳалол меҳнатим билан боқдим, ипак бўлмаса, ип кийдир-
дим, усти ямоқ бўлса ҳам кўнглига ямоқ туширмадим. Ҳамиша
Хизр жиловдорюю Оллоҳ мададқори бўлсин!

Валибобо ҳар куни беш вақт намозида «Етимнинг мушқули-
ни ўзинг осон қил, Худоим. Шарманда қилма. Сендан биттаю
битта илтижом шу!» деб дуо қиларди. Бу ҳам етмагандек уни
ҳеч нарсага уринтирмайди, ҳатто шамоллаб қолмасин, деб қули-
ни совуқ сувга урдирмайди. Туришига човғумда илиқ сув ҳозир-
лаб туради. Унга сари Машраб хижолат тортади:

— Бу нима қилганингиз, дада, кўрганлар нима дейди?

— Мулла ўглига дадаси хизмат қиляпти дейди. Ўқимишли
ўғил, саводсиз отадан юқори, деган машойихлар, болам. Бунинг
айби йўқ.

Орзиқиб кутилган рўза ҳам етиб келди. Куча-қўй, гузар,
бозор боши кундузлари тинч ва кам одам бўлса ҳам, кун огиши
билан инига чўп тиқилган арилардай гужгон ўйнаб кетади. Ким-
дир шу кунларга асраб қўйган қовун-тарвуз, олма-анор ва узу-
мини саватаарда бозорга олиб тушади, қандолатфуруш пашмак
пиширади, нишолда тайёрлаб, ўткинчига куз-куз қилиб, қиёми
келганидан дарак беради. Болалар қулида пиёла ёки коса билан
чугурлашиб, уларнинг қулогини битиради. Йўл ёқасида ўтирган,
раста айланган тиланчи улардан кўп. Юз-кўзига ҳаё пардаси
тутган қиз-жувонлар атторликда ҳина, Бухоро сақичи харид қи-
ладилар, тиллаю кумуш йилтилаган заргарликдан кўзлари
ўйнаб утадилар. Бу дўконнинг соҳиблари сипо, у ерда одам кўп
бўлмайди. Хуллас, рўза келибдики, шундай. Шом азони айтили-
ши биланоқ эса ҳаммаёқ сув қуйгандек жимиб қолади. Фақат
девоналару беватанларнинг онда-сонда дайдиб юриши кўзга таш-

ланади. Бадавлатларнинг хонаси ярақлаб, бева-бечораларнинг уйида «жинчироқ» милтиллайди. Хуфтонга яқин яна кўчада ҳаракат жонланади: кимдир ифтордан қайтяпти, кимдир ковушини шапиллатиб таровехга елади. Болаларнинг «Рамазон айтиб келдик эшигингизга, қўчқордай ўтил берсин бешигингизга! Учоқда кул, ҳамёнда пул, чиқара қолинг, жон амаки», деган шовқин-суроналари оламни тутати. Рамазондан бушагач, тушган нон борми, қанд-қурс борми, туршак, ёнғоқ борми, чақа пул борми, ойнинг ёруғида бир четга ўтиб булиб олишади. Чақани чангаллаб, кучанинг бурчагидами, гузар бошидами хира чирогини ёқиб утирган баққолга чопадилар, қурт оладилар, обакидандон, писта оладилар. Саҳарда бундан ҳам қизиқ бўлади. Бошлаб, масжиди Жоме тепасида шаҳарнинг ман-ман деган сурнайчиси Мамажон сурнайчи ёнига ногорачи ўғли, карнайчи укасини олиб, наъра тортади, сал утмай унинг ёнига ҳаваскор ўсмирларнинг том бошидаги ногораси қушилади. Курибсизки, оламни чилдирманинг гижбака-бангу, сурнайнинг қичқириги, карнайнинг гатгати тутиб кетади. Уйгонганни ҳам, уйгонмаганни ҳам саҳарликка уйғотади. Фақат тун ярмигача дайдиган, ҳолдан тойган шўх болаларгина қум-тошдек қотиб ухлайдилар.

Мамажон сурнайчининг «гийқ» этиб сурнай тортишидаёқ кўзини очган Валибобо бир чимдим ош қилиб дамладиқо ўғли Машрабни аста уйғотди:

— Туринг, ўғлим, ошни дамлаб қўйдик. Юз-қўлингизни ювгунингизча тайёр бўлади.

Шу кунларда машқдан биров толган ва бунинг устига, Арзигул билан учрашиш иложини тополмай хит бўлиб юрган Машраб огриниб бошини кўтарди ва утирган ерида керишиб, устига тўнини ташлаб, ташқарига чиқди: шунақа уйқуси келардики...

Сопол товоқнинг ўртасида дўппидеккина қилиб сузиб келинган ош ейилиб булгач, Валибобо чой ичатуриб ўғлига раҳми келди. Шу кунларда анча ранги кетиб, ўзини олдириб қўйди. Кундан-кун саҳарга туришда қийналяпти. Бутун-ку майли, кеча қулидан тортгандек қилиб тургизиб олди. Ҳар куни уйғотишга хижолат чекади. Кўзининг киртайиб кетганини! Бу аҳволда хатми Куръонга етиб бормай ётиб қолади.

Ўғлига раҳми келган ота деди:

— Ўғлим, шу рўза бир-икки кун қазо бўлса нима қилади, толиқиб қоласизми, деб қўрқаман.

— Йўқ, дадажон, уят бўлади. Заҳмат чекиб тутилган рўзанинг савоби улуг дейдилар.

— Ахир, тиловатга ҳам куч керак.

— Худонинг Ўзи куч етказади, дадажон, ташвишланманг.

— Майли, болам, майли! Азбаройи жоним ачиганидан айтяпман. Бўлмаса тилим борармиди... Ўзр, ўғлим!

Лекин ота кеча-кундуз ўғлидан кўзини узмади. Овқатнинг тоталигини унинг олдига суради, олдидан гўшт чиқса унга узатади, чойнинг кююгини унга тутати. Унга сари Машрабни совуқ тер босарди:

— Ахир, сиз ҳам руза тутасиз, дада, ўзингиз енг. Ёшни Худо, кексани овқат асрайди, деган сўз бор!

— Мени қўявер, болам, мен арава кўрган чайир отман. Менга ҳеч нарса қилмайди.

Баъзан Валибобо ифторликка борган еридан нолиб келади:

— Одамлар қутуриб кетган, болам. Рузи эллиқбоши ифтор қилибди, дастурхонда парранда сутидан бошқа ҳамма нарса бор, ё тавба! Бунча мақтанмаса! Бир кишининг қорнига қанча нарса керак?! Икки бурда нону бир пиёла чой, жиндай ширинлик. Йўқ, хандон пистадан тортиб, миср хурмосигача топиб келиш шарт!

— Ҳойнаҳой, бу атрофнинг казо-казолари бордир?

— Албатта, содда болам. Уларсиз ифтор буладими! Уйнинг тўри уларга, пойгаки бизга.

— Модомики, шундай экан, чираниш керак-да! Домлам кўринмадиларми?

— Йўқ. Эшитишимга қараганда ифтору зиёфатга кам юрадилар. Йўлдош савдогарнинг келишини эшитиб, «Менинг ўрнимга бошқани айтақолинг, эллиқбоши!» деб ўша заҳотиёқ жавоб берибдилар. Йўлдош билан ораларидан гап ўтган шекилли-да! Йўлдош бойвачча эмиш, кечагина мишигини тортиб юрган тирриқ дўкондор эди. Одамлар ҳам қизиқ — сал жир битганга дарров ипак тун ёпади-я! — ўпкalandи Валибобо. — Энди Охунд билан тиклашиб юрганмиш. Сен қаёқда-ю, Охунд қаёқда! Пул қутуртиради, пул!

Машраб, Йўлдош бойваччанинг кимлигини билади. У тўполончи, урушқоқ Эргаш калтанинг дадаси. Домла билан бўлган хангомаси эсига тушди-ю, аста «ҳмм» деб қўяқолди ва суҳбатни яқунлагандек бўлди:

— Чираниб қилинган ифторнинг савоби кам дейдилар устодим.

— Шу кишининг гапи тўтри, ўғлим, китоб кўрган одам-да.

— Гап китоб кўрганликда эмас, дада, шу ифтор, шу зиёфат, шу хайри худойи сабаб катта-кичик кўзига ташланмоқчи. Янада мавқе қозонмоқчи, обрўй ортирмоқчи булади. Ҳозир «Е, тўним!» замони, дада. Бу найранглар, билмадим, қачон барҳам ейди?

— Йилдан-йил авжга миняпти-ку, ўғлим, йўқоладими?

— Борниқида-да, дада, ҳамма ерда эмас.

— Албатта. Камбағал битига зиёфат берадими! Борнинг юзи ёруғ, қадами дадил, оти йўргалаб юради.

«Дадамнинг кексалиқдан кўзи хира бўлса ҳам, сўзи тиниқ», деб билган Машраб, унинг асабийлашиб, инсофсизлик ва дабдабадан гаши келиб бораётганини кўриб, суҳбатни тугатмоқчи бўлди.

— Энди, ётайлик, ҳадемай тонг ҳам ёриб қолади. Барвақт ишга утирадиган одамсиз.

Валибобо индамади, дуо қилиб саҳарликка фотиҳа ўқиди. Осмонга янги чиққан ўроқ ой ўрикнинг тепасида бир тилим қовундек бўлиб турарди.

Ҳадемай, Машраб Қуръонга ўтадиган, не-не умидлар билан Валибобо кутган кун ҳам етиб келди. Шу куни Валибобо ишламади. Сартарошга чиқиб, соч-соқолини текислатиб келди, кўйлак-иштонини алмаштирди, қўлининг тирногини олди, ирими-ни қилиб ҳовлини бир айланиб келиб, оёгининг тирногини олди. Мум ва гулхайридан қорайган бармоқларини ариқ буйига бориб, юмшоқ ерга ишқалаб тозалади. Ҳар куни ўраб юрадиган салласини бошқа дуппига ўтқазиб қайта ўради. Ковушининг четларини тозалаб, ярқиратган бўлди.

Икки-уч кунки Машраб Охундникида ётиб қолади, уша ерда қироат қилади. Бугун ҳам келмади. Уша ердан Охунд билан бирга жомега чиқар экан, Валибобо эса, ўз уйидан борадиган бўлган. Шунинг учун Валибобо ифторликни наридан-бери қилиб, ўзига оро бериб, кийим-бошини тузатиб Чорсу бурчагидаги пишиқ гишдан ишланган, кунгурали устунлари салобатли масжиди Жомеъга кириб борганда масжид одам билан тўла эди. Ҳашаматли қандиллардаги шамлар тизими ҳамма ёқни чарогон қилиб юборган. Ерга игна тушса топилади. Жомеънинг тур томонига туркман гиламлари, этагида эса рангли-рангсиз наматлар тушалган. Биров ковушини, биров чоригини, биров этигини ечиб қўлига олган, четроқ жой излайди, киравериш тўлиб бўлган. Оёқ кийимидан хотиржам бўлгач, бирон танишининг ёнига ўтади, таниш-билишга салом бера туриб, салласининг пешини туширади ва чўккалайди. Ҳамманинг юзи-кўзида қандайдир мамнуният нури, ҳаракатларида сиполик, қарашда тинчлик ва хотиржамлик. Ўн бир ой мобайнида қилган катта-кичик гуноҳларидан фориг бўлгандек ўзларини эркин сезадилар. Бу вақтда кунгиллари юмшоқ тортган, унча-мунча гапларни писанд қилмай, узр айтишга тайёр қуринадилар. Турмуш гам-андуҳлари, тутанмас ташвишлари шу лаҳзада унутилгандек, энди қайтиб келмайдигандек енгил нафас оладилар, кунгиллари нур билан тўлиқ ва равшан.

Бир вақт Жомеъ имоми бошлиқ Бозор Охунд, ундан бир қадамча орқада Машраб билан Лутфилла ва яна бир неча киши ён эшиқдан чиқиб келди. Тўпланган жамоага салом беришиб, меҳроб томонга ўтишди. Имом олдинда, бошқалар унинг кетидан бир қатор бўлиб сафга тизилишди.

Валибобонинг кўзи ўглида. У бежиримгина сала ўраган, устида қора беқасамдан урингангина чопон, оёғида шу кунга атаб ўзи тикиб берган саҳтиён маҳси. Машраб чўкка тушиб ўтирганда янги маҳсининг гирчиллаганини эшитгандек бўлди ота. Шу оннинг ўзида кунглига армон чўқди: қурби етганида тўнини ҳам янгилаб берарди, қўли қисқалик қурсин!

Валибобо ўз хаёли билан бўлиб, таровеҳнинг бошланганини, қориликка ким утганини билмай қолди. Бундай қулоқ солса бир киши қироат билан Қуръон ўқияпти. «Ўғлимми?» деб синчикласа, бошқа одам экан! Ўзини ўнглаб, «менинг шу ердалигимни ҳеч ким билаптими?» дегандек атрофга оҳиста назар ташлади. Унинг назарида атрофдаги сомеълар унинг ҳаракатини кузатаётганга, бири-бирига имо-ишора билан кўрсатиб «Анови киши Охунднинг ёнида

утирган қори йигитнинг отаси бўлади», деб тушинтираётганга ўхшайди. Ваҳоланки, уни бу ерда ҳеч ким танимас, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Лекин, нима учундир, Валибобо ўзини ноқулай сезарди, тер босиб келарди. «Мен бундайман, Машраб ўзини қандай сезаётганикин? Терлаб кетгандир?», деган фикрга келиб, бўйинини чузиб олдинга қаради. Машраб бемалол, куп қатори бошини қўйи солиб, сомеъларча утирарди. «Болам пишиқ, ўз ишини билади», деб ичида фахрланиб қўйди.

Салдан кейин тиловатга товуши хирилдоқроқ қори ўтди, ундан кейин Машрабга навбат келди. То унга навбат етиб келгунча Валибобонинг буладиган булди! Вақт ўтиб таровеҳ тутаб қолаётганга, ўгли қолиб кетаётганга ўхшарди. «Нега навбат беришмаяпти? Қолдиришдими? Тоби қочдимми?» деган ташвишли фикрлар билан бошини огритиб юборди. Мана, ўгли бошладию у ўзига келди. Энди бошқа хил титроқ ва ҳаяжон бошланди; адашиб кетмасмикин? Тутилиб қолмасмикин? Қироати уламоларга маъқул бўлармикин?

Машраб эса, дадасининг ҳаяжони ва титрогидан беҳабар, қубба нусха шифтли, атрофи ажойиб бўёқлар билан келиштириб сирланган, деразалари катта ва баланд масжиди Жомеъни ларзага келтириб, бутун қобилияти ва ўқувини ишга солиб, меҳру муҳаббат билан ўз ҳиссасига тушган сурани қироатини келиштириб ўқир эди. Унинг тўлишиб келаётган, лекин ҳали ҳам болалиги нуқси уриб турган янгроқ ва ширали товуши сукут денгизда балиқдек сузиб, жавлон уриб юрарди. Сомеълар оппоқ саллали бошларини қўйи солиб, қироатига маҳлиё бўлиб тинглардилар. Лекин барибир унда-бунда семизроқ одамнинг пишилагани ёки касалванд кишининг ҳаё билан йўталган бўғиқ товуши эшитилиб қолмаса, ташқаридан кузатган одамга Жомеъда ҳеч ким йўқдек туюларди. Қандайдир сирли ва муаззам оҳанг масжид бўшлигини тўлдириб одамларга файзу ҳаловат уфурарди, кўнгилларини сокин туйғу ва илтижоларга тўлдириб, муминликка, саботга, сабру қаноатга, шукроналикка ундарди.

Бирдан Валибобонинг кўнгли хира тортди. Ёнига қараб ўздан уч киши нарида утирган бировнинг мудраб қолганини, пастки лабининг осилиб «пиш-пиш» этиб силкинаётганини кўрди. Ундан нариги яна биттасини уйқу босиб қалқиб бориб келади, ўзини шунча қилади, тутиб ололмайди. Ёнидаги ҳамроҳи «Ўзингни тут!» дегандек биқинига туртади. Шериги бирдан кўзини очиб, ҳечким сезмадими дегандек атрофга аланглайди, «тирикчилик, кундузи қаттиқроқ ишлаган эдим» деб ўзини оқлайди.

Валибобо ўз хаёллари билан бўлиб, Машрабнинг тугатганини, бошқа бир қорининг янги сура бошлаганини билмай қолди. Бу ҳолидан ичида ранжиди: хаёлини чалгитмаса нима қилар экан? Унга деса одамлар мудрамай тош қотиб ухлаб қолмайди-ми! Мана шунча кун интиқиб кутган ўглининг қироатини охиригача эшитолмай қолди, эҳ, аттанг!

У бошини кўтариб, бўйинини чузиб ўглига қаради. Машраб боягидек яна сомеълар қаторида утирибди. Унга орқа бўлганидан бўйинини аниқ кўрди. Қизариб кетган, терлаган. Ҳаяжонла-

ниб, фикри-зикрини йигиб қироат қилганидан бўлса керак. Углимизнинг бахти очилгани шу. Энди бошини иккита қилиб қуйсак эди...

Валибобонинг ширин хаёлларини одамларнинг дув этиб қўзгалгани бузди. Таровеҳ тутаган эди. У ҳам одамларга қушилиб ташқарига чиқди. Кимнингдир «Ҳой, биродарлар, ковушинлар адашгани йўқми?» деган ташвишли овозини эшитди, ёнидан утаётиб уша одамнинг қўлида бир жуфт чакаги узилган эски кавушни кўрди. Кўнглидан «Ўз ковуши янгига ухшайди, бечорани қўлга туширибди-ку» деган фикр ўтди. Бечора камбағалнинг кузи жикқа ёш эди!..

Валибобонинг ясаниб-тусаниб, не-не умидлар билан масжиди Жомеъга келганини, ҳаяжон билан углининг қироатини тинглаганини ҳеч ким пайқагани йўқ. У одамларнинг муборакбод қилишини, унинг қўлини олиб «яхши фарзанд катта қилибсиз. Қироати жуда яхши, бахтини берсин, роҳатини кўринг» дейишини кутган эди. Йўқ, ҳеч кимнинг у билан иши бўлгани йўқ. Фақат масжиднинг нақшдор эшиги тагида бир кишининг «Ҳалиги ёш қорининг дадаси анови бўз чопонлик» деб шивирлаганини эшитди. Ибо-эҳтиёт билан бошини кутариб кўзининг қирини ташласа, ўзининг дурадгор ён қўшниси. Кўз-кўзга тушганда юмшоқ табассумда сўрашган бўлди, охирида мамнуният билан қўшиб қўйди:

— Товуши яхши, уста! Роҳатини кўринг!

Ана шунда шу атрофдагилар ялт этиб унга қаради. Баъзи бировининг кўзида қизиқиш ва иштиёқ бўлмаса, кўпчилик парвойи фалак эди. Лекин Валибобонинг наздида ҳамма уни қўлини ниш қилиб кўрсатаётгандек бир зумда қизариб кетди, муздай тер босди. «Қуллуқ, қуллуқ!» дегандек қўлини кўксига қўйиб турарди. Шу онда қаёқдандир пайдо бўлган Машраб:

— Дада, кетиб қолмадингизми? — деди.

— Йўқ, болам, сенсиз қаёққа бораман! — деган Валибобо фахрланиб кўзини унга қадади.

Осмон тиниқ. Юдузлар чамани тўкис, яқин юлдузлар чарақлайди. Лекин осмоннинг бурчини қалин булут босиб келарди.

Эртасига Машраб мактабга бориши билан Охунд яна қорихонага чақириб қолди. Яна нима гап, деб қириб борса, хонанинг ўртасида Охунд турибди. Дераза рапидасида рўмолчага тутилган бир-иккита тутунча. Машраб кириши билан уларнинг бирини Машрабнинг қўлига тутган Охунд алоҳида таъқидлади:

— Бунинг ичида қўйлак-иштонлик бўз бор. Уни Тошгулат ҳаммолнинг болаларига берасан, етимчалар улуг айём — ҳайитда оҳорликсиз қолмасин. Ковушни эса, Ойша буви бор-ку, кампир, қуйи маҳаллани, уша кишининг ўз қўларига тутгин. Дуоларини ол! Тўқсондан ошдилар, табаррук она! Мана бу тангани эса, мозор бошига ташлаб ўт... Уқдингизми, ўглим?

— Хун, тақсир.

— Сизга жавоб. Ўшанақаси уйингизга кирсангиз ҳам майли, бугун сиз озодсиз!

— Қуллуқ, тақсир!

Машраб тутунчани қўлигига босди.

Висол онлари

Машрабнинг кўз олдига ҳамон ўша Арзигул турарди. У олтин узугининг йўқолган гавҳар кузи бўлиб ҳеч хаёлидан кетмайди. Охунднинг қисигидан сал қутулиб, эркин нафас олиши билан яна баҳорнинг пага-пага оппоқ булутларидек босиб келаверди. Шунча вақт қандай сабр қилиб юрганига ўзи ҳайрон қолди. Хаёлида суратини солади, гойибона суҳбатлашади, гуё уни яхши билади-ю, у қочиб кетганга ўхшайди. Баъзан узоқдан, қандайдир туманлик орасидан «Ҳа, ваъдаси ёлгон!» деб тургандек кўринади. Ана шунда Машрабнинг юрак-бағри тутдек тукилиб, энтикиб қолади. Ўша тутли ҳовли эшиги тагига айланиб бораверади. Уқиш тугаб, қизлар тарқалиб кетган бўлса-да, у ерда Арзигулнинг йўқлигини билса-да, мактаби атрофида айланиб юради. Муъжиза рўй бериб, рўпарадан чиқиб қоладигандай юраги ҳаприқаверади.

Ҳайит қилиб келган холаси яна бир гапни жиддийроқ қилиб ташлаб кетди. Хайрлашаётиб Валибобога таъкидлади:

— Энди, Машрабжоннинг тўйи шу ёздан қолмасин, почча!

Валибобо йўқ демаган бўлса ҳам ўз вазминлиги билан:

— Яхши, — дедию, кун бўйи хаёл суриб юриб, кечки пайт Охундга йўлиқди:

— Ўша кунни ўглининг бошини иккита қилиб қўйишдан гап очиб эдингиз, тақсир, маслаҳатта келдим, — деди, — тўйлар жуда мен сендан утаман бўлиб кетган.

Валибобо уёғини қанақа қилиб тугатишни билолмай турган эди, Охунд мийигида кулиб ҳазиллашди:

— Битта ўглингиз, чидайсиз-да, уста!

— Бор бўлса, юз-кўзидан садақа, тақсир, йигит бир уйланади, қиз бир эрга тегади. Қул улгур қисқа-да!

Унинг олдига ўша табассумида боқиб турган Охунд бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборди. Унинг кулгусидан шундай жавоб кутганлиги, бунинг учун куйиб-пишининг ноуридлиги сезилиб турарди.

— Улар «мен сендан утаман» тарзида тўй қилса, сизга нима, уста?! Сизнинг Чорсуда қатор-қатор дўконингиз бормики, қирда ботмон-ботмон ерингиз бормики! Ё Хитойга қатнайдиган карвонингиз борми? Ўз кўрпангизга қараб оёқ узатаверасиз-да.

— Энди эл-юртчилик... — дудуглаңди Валибобо.

— Эл-юрт катта тўй қилинг, деб ёқангиздан тутяптими? Йўқ, ўзингиз ёқангизни мақтанчоқ, такаббурлар қулига тутиб беряпсиз. Эл ҳеч нарса демайди, оғзига кучи етмаган калонди-моғлар гапиради. Бир кун гапиради, икки кун гапиради, кейин эсдан чиқаради.

— Шундайку-я, тақсир...

Охунднинг серсоқол бежирим юзига яна табассум таралди, тишининг оқи кўринди:

— Шаҳар ҳокимининг қизига совчи қўймоқчимасдирсиз, ахир!

— Йуқ, албатта, тақсир.

— Ҳа, бўлти-да, — деди Охунд ва гуё фикрини йигаётгандек уйланиб қолди. — Аслида-ку, уста, никоҳ бир коса сув билан икки кишининг гувоҳлигида ўқиладиган нарса. Қариндошу қуниқушни билса кифоя. Етти маҳаллага жар солиш, тонготар базм, қушалоқ карнай-сурнайю ногора, ҳаммаси кейин чиққан. На Худои таолога маъқул, на исломи шаърийга тўғри. Тушунтирсанг эл қулоқ солмайди. Элни-ку қайириб олса бўлади, лекин чала мулла билан бўйни йўғонни тавба қилдириб бўлмайди. Соқов гапирадигон, чулоқ юрадиган бўлади, дегандек чала мулла билан пулдор бойвачча йўлда тўғаноқ. Дарров қаёқдандир фатво топишади, орзу-ҳавасни пеш қилишади.

— Бева-бечоранинг бели чиқиб кетгани билан ишлари йўқ, — мамнун бўлиб гап қўшди Валибобо ва «Камбагалга қайишадиган, ҳақ гапни айтадиган ҳам бор экан-ку. Шунинг учун бечора Охундни шаҳарнинг казо-казолари унча хуш кўрмас экан-да! Тўғри сўз туққанингга ёқмайди!» деб хаёлидан ўтказди. Охунд кўзига янада улутвор, янада меҳрибонроқ кўринди. Нега шундай шариатпарвар, эл гамини ейдиган кишилар турган ҳолда, бу оми халқ эгри йўлга кириб кетган? Рост гапни маъқуллаш шунчалик мушкулми? Бир маҳал, йигитлигида, «шундай ер-суви, давлати бўла туриб, кимсан фалончи деган мактабдор Охунд ўрта-миёна тўй қилиб, ўглини уйлантирди» деган гапни Валибобо эшитган эди. Демак ўшандаёқ бу ишларнинг ортиқчилигини, исломни шаръийга хилоф эканини билган, оми эл йўлини эмас, шариати йўлини тутган экан. Балли-ей, Охунд, чийратма, пишиқ экан!

Охунд Валибобонинг фикрини маъқуллаб деди:

— Ҳа, балли, уста. Бева-бечорага қийин бўляпти. «Қутанга бўри кирса, битта қўйликка қийин» дегандек, камбагалга жабр.

— Тўғри, тақсир, гапингиз жуда тўғри! Кишиларда инсоф қолмади. Ўзим бўлсам дейди.

— Охирзамон — қиёмат қойим яқинлашиб қолдимиз, деб қўрқаман, уста. Худонинг бу осий бандаларига раҳми келсин, бўлмаса, шариатдан жуда тойиб кетдик.

— Биз омилар буни билмаймиз, тақсир, сизга аён. Сиз китоб кўрасиз.

Охунд, устани жуда олисга, ваҳимали йўлга бошлаб кетганини билиб қолдимиз, ёки айтадиган фикри тамом бўлдимиз, гапни яна айлантириб Машрабнинг уйланишига тақади:

— Қўрқманг, уста, тўйни бошлайверинг. Худонинг ўзи етказди, Оллоҳ таоло «бандам, эзгу ишингни бошлайвер, мен борман» деган. Ўзи ҳозир-нозир!

Охунднинг олдидан кўнгли тўлиб, руҳи ёришиб чиққан Валибобо тўйнинг енгил кўчишига имони комил бўлгандан ниятининг отини йўргалатиб қолди. Шу вақтгача қаттиқ туриб олманган бўлса ҳам, ўглини кўндиролмаган уста, энди жиддийроқ киришади. «Хуп де, болам, айни уйланадиган вақтинг» деб қисталанг қилади. Кечаси яна холаси келиб кўз ёши қилиб кетди. «Кўнглингда кишинг бўлса, уни айт, кўрайлик, суриштирайлик. Ҳар ким кўнгли тусаган ошни ичади», деди.

«Оҳ, — деди ушанда Машраб ичи зил кетиб, — кўнглимдаги кишини жон деб айтардим, уша кўнглимдаги киши қани? Бир кўрдиму йўқотдим. Лочин бўлиб кўкка учдим, балиқ бўлиб сувга кириб кетдим — билмайман, билмасдан армондаман, холажон!»

Машраб билдики, дадаси билан холаси энди қаттиқ олди, қўйиб юбормайди. Тиш билан ечиладиган тутун пайдо бўлди. Демак, Арзигул билан учрашувни қандай бўлмасин йулини топиши керак, лочин бўлса осмонга чиқиб, балиқ бўлса, дарёга шўнгиб. Бошқа илож йўқ. Шу холаси бўладиган бўлса, ҳали биттасини топиб келади-да, «Мана шу сенбо. Қаламдек қоши бор, юлдуздек кўзи бор, қадди-қомати келишган, оёқ-қули чақ-қон», деб бошини қотиради. Хола билмайдики, ҳали яхши кўрмаган бўлса ҳам, у мақтаган ҳурилиқодан яхши, оламда тенги йўқ, ҳар қарашидан эзгулик ёғадиган ўз кишиси бор.

Куни кеча Охунд ҳам сабоқдан кейин Машрабни яна қорихонага таклиф қилиб қолди. «Яна нима ишни бошламоқчи» деб Машраб кириб борса, кулиб қарши олди. Ҳар вақтидагидан кўриниши, чеҳраси очик, кўзлари ёниб турибди.

— Утиринг, уғлим, — деди мулоимлик билан Охунд ва Машрабни бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг бўйи чўзилиб, йигит тусига кирганига қаноат ҳосил қилдими ёки кўнглидаги алақандай саволига жавоб топдими, салмоқлаб гап бошлади:

— Бўтам, тунов куни падари бузрукворингиз келиб эдилар, кеча яна масжидда йўлиқдилар. У киши бир эзгу ишни бошлаш ниятида юрибдилар. Оқ-қорани таниган, эсли-хушли йигитсиз, танангизга ўйлаб кўринг. Ортиқча гоҳликка урин йўқ, бўтам. Модомики, пайти келган экан, рози бўлмақ керак. Бу иш Парвардигори оламга кўп хуш келади. Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ҳадисларида бу ишни улутлаб, бандай мусулмоннинг фарзанди қанча кўп бўлса, шунча маъқул деганлар. Зотан, уйланишдан мақсад фарзанд кўрмоқ. Муҳаммад умматининг сонини кўпайтирмоқдир. Сизнинг бу эзгу ишдан бош тортишингиздан бир оз ранжидим, бўтам!

Шунча йил таълим олиб, унинг бир сўзини иккита қилмаган, узининг итоаткорлиги билан домланинг ҳурматини қозонган Машраб, бу хилдаги суҳбатни кутмаган эди. Уни тер босди, қизариб кетди. Устодаи қошида бошини яна қўйи туширди, ахирри «Домламни чиндан ҳам ранжитиб қўйибман шекилли» деган андишага бориб, аста деди:

— Бош тортганим йўқ, устод!

Шогирдининг эзилиб кетганини кўрган Охунд оҳиста сийпа-лади:

— Демак, биз падари бузрукворингиз сўзларини гализ тушунибмиз-да, бўтам. Бош тортмаган бўлсангиз яна яхши. Шошмай, албатта яхши қиласиз, аввал суриштиринг, узук бармоққа, ёр кўнгилга ярашиқ бўлмоғи керак. Меҳрибон хотин меҳрибон биродари-қариндошдан, меҳрибон дўст ҳамдамдан ортиқ. Яхши хотин нақд олтин, деган машойихлар. Шайх Саъдий ҳазратлари бундай лутф этмишлар:

Хотин бўлса қобилу ақли расо
Эрин шоҳ этар, гарчи бўлса гадо.

Охунд бу форсий байтни келиштириб, қироати билан ўқиб бўлгач, мийигида сипо кулди ва аста қўшди:

— Тутри, бир хотиннинг макри қирқта эшакка юк бўлади, деган мақол ҳам бор. Лекиң бунисини ноқобил, бефаросат одам айтган, бундай тўзон гапларга қулоқ солманг. Китоб кўрган, ҳатто газаллар ёзиб юрган идрокли йигитсиз. Отангизни норози қилиб галга солманг. Отанинг кўнгли ўксиса, армонли иш бўлади, ота рози — Оллоҳ рози. Ҳар ишнинг ўз вақти ва ўз гаши бор. Ўттизга кирган йигитнинг ўтин терадиган ўгли бўлсин, деганлар. Қатиқни ҳам узоқ тутилса, суви ажралиб қолади, бўтам. Донолар «қирқ йил умр кўрган одам дунёнинг аччиқ-чучугини тотиган бўлади» деганлар. Бизга ишонсангиз бўлади!

Охунд охириги сўзини ҳазилнамолик билан айтди. Аммо Машраб «Долама ишонтиролмапти» деб уйлаб хижолат тортди, жавобга шошилди:

— Албатта, тақсир, сизнинг ўзингизга ишонмасак... Сўзингиз амри вожиб.

— Ҳа, балли, бўтам, — Охунд Машрабнинг ризолигини олганига имони комил бўлиб ибратомуз насиҳатга ўтди. Унинг пайти келганда шогирдларга шундай гаплар қилиб туриш одати бор эди.

— Бу олами мунавварда беш муътабар зот бор, бўтам. Бири исм қўйган ота, бири аллалаган она, бири таълим берган устод, бири вафодор хотин ва яна бири қадрдон дўстдир. Беш нарсдан одам зотига зиён-заҳмат етади. Бири ёлгончилик, бири бевафолик, бири тилни тиймаслик, бири хасислик ва яна бири сабртоқатсизлик. Унутманг, бўтам, улугликка эришмоқ учун йиллар керак бўлса, пасткашлик учун лаҳза кифоя! Илм одоб билан, бойлик саховат билан, куч-қудрат баҳодирлик билан қадрланади. Ҳаёсизлик билан кўп сўзлаш, кибрланиш билан бойлик кишини бебурд қилади. Чиройли кийим-бош кишининг ҳуснини очса ҳам, ақлга зийнат бўлолмайди, бўтам. Нафсини тия билган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қила олган одам энг кучли ва доно одам. Бир надон дарёга сочган марваридни юз доно териб ололмайди. Ақл-фаросат билан иш тутиб, мулоҳаза билан яшамоқ керак. Идроксиз бош — суви қуриган булоқ, ахлоқсиз йигит — эгаржабдуқсиз от, ҳаёсиз хотин — тузсиз таом, илмига амал қилмаган уламои фозил — ҳиди йўқ савлаттул. Жоҳилнинг дўсти, ҳасадчининг роҳати, фирибгарнинг мурувати бўлмайди. Саховатлик зотнинг қозони музда ҳам қайнайди, бўтам! Кузингизни очиб, феълингизни кенг тутиб яшасангиз, бўтам, иншооллоҳ бировдан кам бўлмайсиз. Қани, қулингизни очинг, омин!

Бозор Охунд қўлини очиб узоқ дуо қилди. Ўрнидан қўзгалар экан, Машрабнинг елкасига қоқди:

— Боринг, бўтам, яхши ерлардан ато қилсин. Бу хушхабар билан отангизни хурсанд этинг.

Машраб Охунднинг ҳузуридан чиққач, дадасини хурсанд

қилгани эмас, бирдан-бир умиди булган Эргаш калтани қидириб кетди. Энди астойдил Арзигулининг кетидан тушмаса, уни топиб, кунглига қўл солиб кўрмаса булмасди. Охунд билан шу дадаси буладиган булса, уни энди тинч қўймайдилар.

Эргаш калта Охунддан дакки еган кунлари бироз ўкиниб, кутилмаган зарбага йўлиққан полвондек гангиб юрди. Бу орада савдодан қайтган отаси Йўлдош бойвачча Охундга учради. Охунднинг кунгли совға-салом тилаганми, деб инъом юборди. Лекин домла совгани очиб ҳам кўрмади. Пешиндан кейин Машрабни чақириб, совгани қўлига тутди:

— Айтинг, бу совға-саломга лойиқ тахсил бериш домланинг қўлларидан келмасмиш. Кейин кўнгилингиз ранжиб юрармиш, денг. Ҳа, худди шундай денг, бутам!

Машраб инъомни қайтариб олиб борганда Йўлдош бойвачча ганч билан нақшланган, токчаларига рангли буюқ билан гул солинган меҳмонхонада, етти қават яқандоз-кўрпача устида ниманингдир ҳисоб-китобини қилиб ўтирарди. Машрабни кўриши билан бошини кўтариб саломига алик олди. Қўлтигидаги тугунчани таниди-ю:

— Тушунарли! Мана бундоқ қўяқолинг. Домлангизнинг қоринлари тўйибдими, устлари энди бутун бўлибдими? Жуда яхши! Ортиқчаси сассиқ-кекиртас қилармишми? Жуда яхши. Кўчада қолган давлатим йўқ! — деди дабдурустан.

Машраб рўмолга тугилган совгани уй соҳиби кўрсатган ерга астагина қўйди.

— Кетсам ижозатми?

— Бораверинг, бораверинг! Домлангизга айтингки, бу қилиқларидан жуда миннатдор бўлдик.

Машраб орқаси билан юриб ташқарига чиққанда Эргаш йўғон ва нақшдор устуннинг орқасида ўғри мушқудек пусиб, ранги оқариб турарди. Машрабни кўриши билан бир четта тортди.

— Отам нима деди? Уришиб бердимми? Домланг ҳам қизикда, ўқитмаса ҳам совгаларни олиб қолавермайдими! Отам энди менга ҳам, унга ҳам кун бермайди.

Эргаш калта дир-дир титрарди. Гуштдор қўлининг қисқа бармоқлари ҳадеб очилиб-ёпиларди. Икки кўзи отаси ўтирган меҳмонхонада. Бирдан Йўлдош бойваччанинг товуши келиб қолди:

— Эргаш! Ҳо, Эргаш!

Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, Машраб билан наридан-бери хайрлашди.

— Энди мен ўлдим! — деди отасининг қошига кириш учун у ёқ-бу ёғини тузатар экан.

Машраб куча-қўйда гўдаиб юрадиган Эргашнинг чумчуқдек кичик тортиб кетганига, овсар кишидек довдираб қолганига ажабланди. У оёқлари чалишиб борарди!

Эртасига хабар олгани борса, йўқ, жин ҳам урмабди. У яна узига келиб қолган, гаплари бурро эди. Кечаси кўрган тушини ҳикоя қилиб бериб, Машрабнинг ўпкасини узди.

— Отанг қаттиқ хафа қилмадимми? — деб сўрашга мажбур бўлди Машраб.

— Кечами? Роса койиди, пўстагимни қоқди. Домланг совғасаломни қайтариб юборганига отам ҳеч чидолмаяпти! Куфри чиқиб ётибди.

— Нуқул «домланг, домланг» дейсан, нима, сени ўқитмаганими? — деди зарда билан Машраб.

— Биз энди озод. Эркин қуш!

— Энди нима қиласан? Бошқа домлада ўқийсанми?

— Ўқиш энди тамом-вассалом. Отам атлас дўкони очиб берармиш. Ўқимаган очидан ўлибдими?

— Қани энди бизнинг ҳам дўкон очиб берадиган азамат отамиз бўлса! Дўппини осмонга отиб, ялло қилиб юрардик, — деди Машраб журтгага ва Эргашнинг қўлтигига сув уфурди. Эргаш яшнаб кетди:

— Бормисан, уртоқ! Домлангнинг буйрасида ўтиравериб остимдан зах утиб кетди. Энди бундоқ кўкракка шамол тегсин. Пул топайлик. А, лаббай! Ҳар дардга даво пул, бўстонларда савти-наво пул. Хунукни чиройлик, қарини ёш кўрсатадиган пул.

Эргаш калганинг очилиб кетганини Машраб кулгига олди.

— Шунақами?

— Бўлмасам-чи! Бизнинг бобойни кўрдингми, олтмишдан ўтганда ўн етти яшар соҳибжамолни олиб ўтирибди. Пули бўлмаса, шарти кетиб, парти қолган чолга ким ҳам қиз беради! Ўзи ҳам бир қоп пулга тушгандир...

— Ваҳима қилма! — ажабланди Машраб. — Битта тўйга шунча пул керак эканми? — Машрабнинг хаёлига ўзининг бўлажак тўйи келиб чиндан ҳам ваҳимага тушган эди.

— Қанақа гўлсан! Китоб ўқийвериб миянг суйилиб кетибди, тентак. Тўйдан олдинги ҳангома-чи? Қалин пули-чи! Ўртада турганларнинг хизмати-чи! Ишонмайди-я! Бир қоп бўлмаса, бир турва кетгандир. Дўстим, пул жуда қудратли куч, тегирмон тошини тескарисига айлантиради. Пул бўлса Арзигулинг қўйнингда, — деб кулди у ва қақажон сингисининг гапларини айтиб берди.

Арзигулни ўша тут устида учратган кунни Эргашнинг ерга урсанг кўкка сакрайдиган, «минг яшар» қақажон сингиси ҳам бор экан ҳовлида. Эшикдан қараб журтгага «Вой, ёш бола-ку!» дегани ўша экан. Ўша кундан бошлаб Арзигулдаги ўзгаришни ҳам бошлаб шу «минг яшар» сезган ва «Ўла, жигарингдан урдими?» деб тегишган экан. Содда Арзигул «Билмасам, нуқул ўша бувимниқига боргим келаверади» дебди. «Минг яшар» эса хандон солиб кулиб, уни қучоқлаб, ҳазиллашиб «Бўпти, тайёрсан! Ошиқи шайдо бўлибсан! Энди нима қилдик?!» дебди. «Энди ошиқни қаёқдан топдик?! У ҳам сени излаб юрган бўлса-я!» деб тегишибди. Ўз ич-этини ўзи еб, берк кучага кириб қолган кишидек ҳайрон содда Арзигул қип-қизариб, терга ботиб «Бўлди, бўлди, ўз куйганим ўзимга етади, мазах қилма!» деганмиш. Шунда «минг яшар» қўлогига аста «Иложи бор» дебди ва бир четга олиб «ўша йигит» акаси билан Охундада бирга ўқишини пичирлабди. Арзигул «Вой, шунақами» деб йиглаб юборганмиш. Бу қанақа йиги эканини дугонаси ҳам билмасмиш.

Бу гапларни дўлвор Эргаш кўтариб келдию Машраб чувалган калавасининг учини топиб олгандай шошиб қолди. Энди уни учратишгина, уша йиги билан жовдираган кўзларига бир боқиш ва юрагини ўқишгина қолган эди.

Ажабо, наҳот бир кўрганда икки томон «шунақа» бўлса! Гаплашиб, юрак ёзишгани ҳам йўқ, фақат тут ҳақида икки оғиз ҳазил-мутойиба бўлди, холос. Наҳотки, шунинг ўзи икки кўнгилни бир-бирига боғлаш учун кифоя қилса! Қизиқ, бир лаҳза-я! Фақат бир лаҳза!

Бирдан Машрабни шубҳа гирдоби ўраб олди: Эргаш калтанинг навбатдаги ҳазили эмасмикин? Мени мазах қилаётган бўлса-чи! У бунақа кўпол ҳазиллардан тоймайди. Унга кулги бўлса бас.

Машраб иккиланиб қолди ва юрагидаги бу сирни ҳеч кимга ошкор қилмай, таваккал мактабига бормоқчи бўлди.

— Яширма, Машраб, ҳаммасини кўзингдан куриб турибман. Ҳали менга кўп ишинг тушади! — деб тегишганича қолди Эргаш.

Бу лаҳзада Машрабнинг қулоғи том битган, унинг хаёли буткул бошқа оламда. Арзигул юрган йўларда, туғли ҳовлида, у ҳали кўрмаган мактаб ва унинг остонаси атрофида эди. У ўзича бир ажойиб паризод яратиб олган, бу паризод уни қаердадир кутиб турарди, унга интизор, баъзан қон йиглаб, баъзан осмонга нола қиларди. Машраб эса, буни билгани ҳолда нуқул галга солади. Шу яхшими? Албатта, ёмон, катта гуноҳ! Наҳот, шундай бир паризод кун бўйи йўлларига кўзини тикиб ўтирса-ю, Машраб гоҳ вақт баҳона, гоҳ яна нимадир баҳона галга солаверса! Йўқ, бу яхшимас. Бугун топади, нима бўлса бўлсин, бугун топади. Дардини аритиб, унинг кўз ёшларини артади. «Қўйинг, Арзигул, йигламанг, мана мам келдим. Нега йиглайсиз? Оллоҳга шукрона айтинг!» дейди.

Машраб Арзигулнинг шу куни мактабдан қайтар йўлини пойлайвериш кўзлари саргайиб кетди. Кутишнинг бунчалик қийин эканини билмаган экан, ҳар дақиқаси бир соат бўлиб ўтарди, бунинг устига биров келиб «Ҳа, Машраб, бу ерда нима қилиб турибсиз?» деяётганга ўхшайди. Ҳатто кечагина бир газалини куйга солиб айтган ашулани йигит «Эртага яна бир газал тайёр бўларкан-да, Машрабжон!» деб сирли кулиб ўтиб кетди. Нарироқ бориб, кўрсаткич бармогини кўтариб таҳдид қилди. Машраб, нима мақсадда тургани сезилиб қолгандай сесканиб кетди.

«Қизиқ, — деди кўнглида Машраб, — кишилар муҳаббат ҳақидаги, ошиқ-маъшуклар ҳақидаги дostonларни севишиб, талашиб-тортишиб ўқишади. Жудоликка йулиққан ошиқнинг тақдирдан аччиқ-аччиқ йиглашади, раҳмлари келиб, фалақдан дод солишади. Улар тақдири ва кўз ёши ҳақидаги ашулаларни мароқ билан тинглашади, ашуланиларга офаринлар айтишади, ошиқона газалларни ёдлаб юришади. Лекин ҳаётда эса муҳаббатни айб санашади, севиб қолган қизни беномус, ҳаёси йўқ, беандиша дейишади. Ўз ишқи тўфайли, цокиза ва бегубор севгиси ту-

файли суйилиб кетган, зурлаб эрга берилган ва бахтсиз қилинган қизлар қанча! Ажабо, нега шунақа? Наҳотки, китоб ва дostonлардаги севги бошқа-ю, ҳаётдаги бошқа! Нега эл-юрт севган-севилган қизни таъқиб қилади? Бахтига гов ташлаб, таҳқирлайди? Мана мен жон-дилимдан севган кишимни интизор кутиб турибман. Уни кўришга, у билан суҳбат қилишга мунтазирман. Хўш, бунинг нимаси айб? Нечун кишилар бунга галати қарайдилар? Нечун ваъдалар пинҳон ва чекка-чеккада бўлади? Ахир, бир жинойи иш бўлаётгани йўқ-ку! Наҳотки, камдан-кам одамга насиб қиладиган севги, олижаноб ва улутвор севги шунчалар таҳқирланса, таъна тошлари остида ётса! Севган ва севилган бечора минг бир андиша ва кўрқув билан яшаса! Юраги талпинса, кўзлари тинса-ю, севгани билан яйраб куришолмаса! Учрашганда кўзи олазарак бўлиб, доим хавотирда юрса! Ажабо! Ҳаёт шунчалар галати!

Машраб ана шундай тугенли фикрлар, мулоҳазалар, андишалар билан боши қотиб, Арзигул ўқийдиган мактабнинг қаршисида, кучанинг бу бетида, анча олисда турарди. Бирдан мактаб эшиги очилиб, ичкаридан «Зот-зот, домла, озод» деган шовқин-сурон билан ёш-ёш қизлар кучага отилди. Булар орасида Арзигул йўқ эди. Машрабнинг юраги ҳаприқиб, орқасига тортиб кетди. «Шу ерда ўқийдими, балки мактабда эмасми?» деган фикр хаёлида чарх уриб, кўз олди қоронгилашиб, кўнгли алланечук нохушланди. «Ё бутун келмаганмикин?» деган хаёл билан ўзини босиб турганда бирдан эшикнинг ҳалигина гийқилаб ёпилган бир табақаси ҳам очилиб, учта қиз кўринди. Шулардан биттаси у интизор бўлиб кутган Арзигул эди! Машраб бу кутилмаган бахтдан эсанкираган кишидек талмовсираб, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди, кўзи аланглади. Ана шунда Арзигул уни кўриб қолди ва қип-қизариб кетди. Биров кўрагидан итаргандек бир онгина тўхтаб қолди. Шу онда уларнинг мунтазир кўзлари учрашган, ўртадаги масофада муҳаббат шуълалари ловилаб турарди. Улар бир-бирининг қарашига бардош беролмай, ҳаёданми, хижолатданми кўзларини четта олиб қочдилар.

Машрабдан олдинроқ ўзини тутиб олган Арзигул ўртоқларини тўхтатиб, уларнинг қулогига нимадир шивирлади. Ўртоқлари уни диққат билан тинглашди-ю, Арзигулни ёлғиз қолдириб, йўлларида давом этдилар. Арзигул эса, сиполик билан ён кучага бурилди. Уни тушунган Машраб, билмаган кишидек орқасидан эргашди. Арзигулнинг ўртоқларидан бири Машрабга қамти келишганда, утиб кетатуриб, «пиқ» этиб кулди, огзини қўли билан тўсиб чопиб кетди. «Ўл, нега қочасан?» деган дугонаси ҳам унинг кетидан чопди. Нарироқ бориб яна орқаларига сирли қараб, бир-бирларини туртиб қўйишди.

Бу маҳалда Машраб Арзигул бурилган кучага кирган, унинг орқасидан изма-из борарди. Арзигул эса, кетига қарамас, лекин бутун диққати ва хаёли шу ёқда эди. Машрабнинг етиб келишини кутгандек битта-битта қадам ташлаб борарди. Машраб қадамини тезлата бориб, киши йўқ, камқатнов ерда аста салом бер-

ди. Қиз лабини астагина қимирлатиб, овозини чиқармасдан алиқ олди, унинг биринчи сўзи:

— Шу ерда кутасизми? — бўлди.

— Қаерда туришим керак эди? — кулгига олди Машраб. — Мана буздан кейин айтган ерингизда кутаман.

— Вой, бу нима деганингиз?

— Ўзингиз ноқулай ерда турибсан, деяпсиз-ку.

Шу билан гап тамом бўлди, на қиздан, на йигитдан садо чиқарди. Шунда ўқиган китоблару ёд олган газалларидаги сўзлардан биронтаси ҳеч эсига келмаганидан Машраб ҳайрон қолди. Хуш, нега унинг тили тутилиб қолди, нега? Наҳот, шунча вақт энтикиб кутиб, энди учрашганда, ниятига етганда, юрагини очиб қоладиган бир пайтда тили калимага келмаса! Чор-ночор деди:

— Ўқишларингиз яхшими, Арзигул?

— Вой, менинг исминни қаёқдан биласиз?

— Сиз меникини қанақа қилиб билиб олган бўлсангиз, мен ҳам худди шундай... Ё исмингиз бошқами? Меникига ўхшаган иккитами?

— Сизники иккитами? Яна қанақа исмингиз бор?

— Бобораҳим.

— Йўқ, Машраб яхши. Шу билан юраверинг.

— Сизга шуниси маъқул бўлса бупти, унисини айтмаймиз энди...

— Йўқ, нега! Яна ўзингиз биласиз, «Бобораҳим» газалга тушмасмикан?

Машраб ўзининг газаллар машқ қилиб юришидан Арзигулнинг хабардорлигига ишониб:

— Газал қойдасидан яхши хабарингиз борми? — деди.

— Куп эмас, озроқ. Кеча отинбибим Мирзо Бобурнинг мусофирлик согинчи ҳақидаги бир газалини ўқиб бердилар. Одамнинг бадани жимирлаб кетди. Олтин тахтада утирган, бутун Ҳиндистонни сўраб турган бир подшоҳнинг мусофирликда шунча нолиши, гам-андуҳи бўлса, гарибликка тушган йўлсиз бева-бечоранинг аҳволи нима кечаркин? Ўйлаб уйимга етолмадим.

— Мусофирликда бировингиз борми? — қизиқиб сўради Машраб.

— Йўқ, ўзим айтаман-да, — деди Арзигул, лекин хаёлидан Офоқхўжага назир қилингани утди.

Кеча отинбиби Бобурнинг уша газалини ўқибдики, мусофирликнинг алам тўла ташвишлари, ўкинчлари, охири кўринмас согинчлари хаёлидан нари кетмайди. Хаёлидан ҳайдашга шундай уринади, ҳаракат қилади, қани қутулса! Баттар босиб келади. Мана ҳозир унинг аламини, изтиробини яна янгилади. Олис, бегона юрт... Нотаниш ва носинашта кишилар... Согинч... Куз ёши... Ҳаммадан ҳам тутқунлик...

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан... — деб Машраб фикрини давом эттириши билан бошқа бир даҳшатли оламда кезиб юрган Арзигул овсарга ўхшаб, паришонхотирлик билан:

— Нима?... — деди.

Машраб ялт этиб унинг чиройли, қоп-қора кўзларига боқди. Унинг киприклари қуюқ шахло кўзларида қандайдир нотинч ва номаълум ҳаяжон ва ташвиш галаён қилиб турарди. Машраб ажабланди:

— Тобингиз қочдими, Арзигул?

Улар Наманган сойига чиққан, соҳил бўйлаб оҳиста боришарди. Одам сийрак. Сой бу ерда ортиқча тўлқин урмас, фақат туя тошлар устидан ҳатлаб ўтолмай, ёнидан айланар, ана шунда оқимлар бир-бирига урилиб, майин товуш чиқарарди.

— Бир ерга утирайлик! — деди Арзигул оёқ-қули бўшашиб бораётган кишидек бир тусда.

— Майли! — деди Машраб ва уни бошлаб, хиватроқ ерга ўтди. Арзигул узоқдан кўзлаб, бошлаб келган тошга ўтиришдан олдин, сойда муздек сувда юзини ювиб олди. Кўнгли ёришиб, бояги ҳаяжонли қарашларида осойишталик пайдо бўлди. Аста келиб, Машраб тайёрлаб турган ёнидаги тошга эмас, бошқа бирига, ундан нарироққа ўтирди. Ердан униб чиқиб, куз салқинида саргайган қандайдир бир гиёҳни юлқиб узиб, бармоқлари узун ва ингичка кафтида уйнади.

— Гапираверинг, боя нима деяётган эдингиз? — деди Арзигул чиройли кулиб. Унинг садафдек оппоқ, бир текис тишлари порлаб кетди, кулча юзига кулги чиқди. Унинг кулгиси жуда чиройли экан, кулганда дундиққина юзида кулгич пайдо бўлиб, кўзлари яна ҳам чарақлаб кетар экан. Машраб «ўзидан ҳам кулгиси чиройли экан» деб кўнглидан ўтказди. Арзигул ўзини жуда эркин, эндигина учрашган йигит олдида ўтирган қиздай эмас, балки кўздан бери таниш ва синашта бўлган кишининг навбатдаги мулоқотида бўлаётгандек тутарди. Машраб унинг шаддодлигини, шўхлигини, кескинлигини боя илк кўрган ондаёқ сезган эди, булмаса, энди учрашган кишисига даб-дурустан «Шу ерда кутасизми?» дермиди! Қиз бола учун бу жуда катта журъат эди!

«Чиндан ҳам бу чийратма» деб кўнглидан ўтказган Машраб сўрашга мажбур бўлди:

— Бошингиз айланганими?

— Бошимнинг мурвати қаттиқ, айланмайди, — деди Арзигул шўхлик билан, — кейин айтиб бераман. Бу узун достон.

— Бир куни маза қилиб эшитар эканмиз-да! — деб ичидан қувонди Машраб. У яна бир учрашувга ваъда олган ошиқдек хурсанд эди.

— Эшитамиз... — деди хуш ёқмагандек Арзигул ва жонланиб қўшди, — бояги гапингизни айтинг.

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан шоирлиги улуг, демоқчи эдим, — деди Машраб, — мана шоҳлиги ўтди-кетди, шоирлиги ҳамон эл-юрт тилида достон.

— Мен билмайман, газаллари кўпми? Бизга отинбиби доим ўқийвермайдилар. Кеча Худо ярлақаб ўқиб қолдилар. Китоблари орасидан чиқиб қолдимиз?!

— Бобурнинг жуда ажойиб газаллари кўп. Тилининг соддалигини, ўйноқчилигини айтмайсизми? Тойчоқдай ўйноқлаб тура-

ди, чашманинг сувидек тиниқ. Утирганни тургизиб, турганни юргизиб юборади.

— Юрганни эса, чопқиллатади, денг! — луқма ташлади оппоқ садаф тишларини кўрсатиб, кўзлари ёниб Арзигул.

— Эҳтимол! Кеча отинбингиз ўқиганларида сиз чопиб кетмадингизми?

— Чопиб кетгандирманки, сизнинг олдингизга келиб қолдим!

— Шундайми, — деди табассум билан очилиб Машраб ва Арзигулнинг қошига бориб, олдига тушиб турган иккита сочидан биттасини аста ушламоқчи бўлган эди. Арзигул ундан олдинроқ олиб, орқасига ташлади:

— Бу сичқоннинг думидай калта бўлмай қолгур ликиллаб олдимга тушаверади. Жойида турса-ку бўлади. Сиз ҳам яхши йигит бўлиб жойингизда утиринг!

— Борди-ю, шу ёнингизга утиргим келаётган бўлса-чи!

— Бу ерга сигмайсиз. Ўзим зўрга ўтирибман.

— Фельингизни кенг қилсангиз ҳали яна икки киши сигади.

— Вой, икки кишини нима қиламан! — деди бирдан Арзигул ва бу эҳтиётсиз сўздан ўзи уялиб, қизариб кетди.

— Бўлмаса, мен битта ўзим ёлғиз ўтира қолай! — деган Машраб бутун вужуди симдай қизиби, қиздан аста сўраган бўлиб, ёнига тикилди, — мана, сиздим-қўйдим.

Лекин Арзигул ёнига бегона йигитнинг утирганиданми ёки чиндан ҳам ҳарсанг тош кичиклик қилиб қолдими, ирғиб туриб кетди.

— Сизсиз менга бу ернинг кераги йўқ, Арзигул! — деган Машраб утирган еридан туриб қизнинг рўпарасига қамти келди. Нечундир Арзигулнинг яна икки ўрим сочи шиддат билан бўртиб чиққан тушининг устида иккита қора илондек тўлганиб турарди. Тўдасидан ажралган бу ўрим соч соҳибаси айтгандай, «сичқоннинг думидай калта эмас», яхшигина узун, бунинг устига лосдай қоп-қора ва қалин эди. «Ҳа, қув қиз, атайин шундай деган экансан-а» деб кўнглидан ўтказган Машраб, унинг сарвдай самбит қоматига, қоматини яна ҳам очиб, белини хипча қилиб турган тўқ қизил духоба нимчасига, узун бўз кўйлагига қараб қолган эди. Унинг кўзига қиз оламда танҳо, тенги йўқ меҳрибон бўлиб кўринди. Ўша кунни, тутли ҳовлида чала кўрган экан, маъна энди уни расо кўрди. Битта қиз бўлса шунчалик булар-да!

— Сизда Бобурнинг ўша газали борми? — деб Машрабнинг хаёлини бўлди Арзигул, — кучириб беринг.

— Сизга керак экан, топамиз, ернинг остида бўлса ҳам топамиз, Арзигул. Сиз илтимос қиласиз-у, бажо келтирмаймизми! Шахсан ўзингизга айтилганини ҳам топамиз.

— Йўқ-е!

— Мана, сизнинг ўзингизга бағишлангани! — Машраб завққа тўлган, журъати тез йигитларга хос чаққонлик ва таваккал қилиб чунтагидан тўрт букланган қоғоз олди. — Ўқиб берайми?

— Майли!

— Йўқ, уйда ўзингиз ўқиб оласиз! — Шу ерга келганда

Машрабнинг журъати етмади. Қатини очган қогозни яна буклади. — Уялдим!

— Кимдан?

— Сиздан-да! Ким бор бу ерда сиздан бошқа!

— Қани бўлмаса, менга беринг, ўзим ўқийман, — деди қиз бармоқлари узун қўлларини узатиб. Машраб газални унга тутар экан таъкидлади:

— Бераман. Лекин бу ерда ўқимайсиз. Уйда...

— Майли!

Машраб қогозни узатди. Арзигул буклоғлиқ қогозни очмоқчи бўлган эди, Машраб унга ташланиб, қизнинг бутдойранг билакларидан ушлади. Ушлади-ю, бутун вужудига нур таралгандек бўлди, майин бир ором руҳини қамраб олди. Кўзлар кўзларга қадалди, узоқ тикилиб қолди. Иккаласининг кўзларида ҳам ҳаётнинг энг тотли онларида бўладиган мамнунлик ва самимият барқ урди, умид тўлқинлари жавлон урар, онлар завқ-шавқ бахш этиб, елиб ўтарди.

— Майли, ўқимайман, қўлимни қўйиб юборинг. Қўлингиз қаттиқ экан, — деди Арзигул ўзини орқага ташлаб.

— Қўлим қаттиқ бўлгани билан кўнглим юмшоқ.

— Билмадим, — деди «ҳали шунақами?» деган маънода Арзигул кўзини сузиб.

— Ишонинг! — қатъий деди Машраб.

— Ишонмасам-чи?

— Зорим бор, зўрим йўқ.

— Ҳафа бўлманг, ишонаман. Тошдек қаттиқ юракдан газал оқадими?

Севгилисининг бундай илиқ гапидан эриб кетган Машраб деди:

— Сиз яхши кўриб қолган Бобурдан битта газал ўқиб берайми?

— Қани эди!

— Лекин шартим бор: қўлингиздаги газални уйингизда ўқиганингизда ёқмаса орқамдан кулмайсиз. Кейин юзимга солмайсиз!

— Шуми шартингиз?

— Шу!

— Ёўпти. Қани, Бобурдан ўқинг.

Машраб газални ҳаёлидан ўтказиб олаётгандек бир оз сукутга чўмди. Кейин ўқиди, бутун ҳунари ва муҳаббати билан ўқиди, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб, яширин маъноси бору уни ҳам бўрттириб чиқармоқчи бўлиб, қоидаси билан ўқиди. Ўқиб бўлгач, охирги икки сатрни алоҳида таъкидлаб, яна такрорлади:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёгингга,
Бошимни оқиб, эй Бобур, оёқ етгунча кетгайман...

Бу икки сатр билан Машраб ўзининг Арзигулга бўлган муносабатини билдирмоқчи бўлгани ошкор кўриниб турарди. Бу-

ни пайқаган Арзигул мийгида маъноли кулиб, бошини қуйи солди. Бу имо-ишора Машраб учун етарли эди. У ўз тадбиридан мамнун бўлиб, гапни яна Бобурнинг ўзига бурди:

— Бобурнинг яна битта китоби бор, «Бобурнома» деган. Домламнинг кутубхонасидан олиб, икки кунда ўқиб чиқдим. Бошидан кечирганларини ёзади. Ҳа, ростданам Бобур ҳақида бир афсонанамо ҳақиқат бор. Бобурга она юртидан иккита қовун келтирадилар. Биттасини атрофидаги катта-кичikka карчлаб бериб, биттасини ўзига олиб қолади. Бир неча кунгача бир тилим-бир тилим ўзи еб юради. «Интизор юртимнинг нафаси, боғ-роғларнинг атри келиб турибди», деб пучогини ҳидлайди, кўзларига суртади.

— Бечора! Подшоҳ одам-а? — деди Арзигулнинг раҳми келиб.

— Ўзи подшоҳ бўлгани билан юраги шоир-да! — деди Машраб шоир сўзига алоҳида ургу бериб. Бу билан «мен ҳам шоирман, менинг ҳам юрагимда ардоқласа бўладиган ҳислар бор» деган маънони сездирмоқчи эди. Арзигул фаҳмлади шекилли тегишди:

— Шоирларнинг юраги шунақа бўладими?

— Шубҳаланмаслигингиз мумкин! — деди Машраб «менинг севишимга шак келтирманг» деган маънони чиқармоқчи бўлиб.

Арзигул иргиб ўрндан турди:

— Ҳой, инсофингиз борми, вақт алламаҳал бўлиб кетди-ку. Уйдагиларга нима дейман?

— Машраб деган йигит тутиб қолди, дейсиз-да!

— Олинг-а! Анави кишини қаранг? Мен кетдим, — деди Арзигул ва хилватдан чиқди, йўргалаб қолди.

— Яна бирпас утиринг, — ёлворди Машраб.

— Болнинг ози ширин!

— Энди қачон учрашамиз, Арзигул? — деди висолга тўймаган кўзлари порлаб Машраб.

Арзигул ўша шўхлигида жавоб қилди:

— Қизил қор ёққанда!

VI

Қайгу ва ҳижрон

Арзигул уйига қанақа қилиб келганини билмади. Бахтига уйда отаси йўқ экан, онасига юмшоққина салом бериб, хонага ўтди. Жилдини қозиққа илиб, Машраб «уйингизда ўқийсиз» деб берган буклоглиқ қоғозга ёпишди. Эшиқдан онасининг:

— Шу вақтгача қаёқда қолдинг? — деган овози келди. Арзигул бепарволарча:

— Отинбининг уйларини супуриб-сидириб бердик. Кирларини ювдик, — деганича қоғозга кўз югуртирди. Кўз югуртирди-ю, деразадан келиб қараб турган онасини ҳам кўрмади, унинг «у қоғоз нима?» дегани қулогига ҳам кирмади. У шу заҳоти

бошқа бир илоҳий оламга, хаёл қилмаган ва бу оламнинг борлигини билмаган бир руҳий чаманга сайр қилиб кетганди.

Қогозга Машраб қора сиеҳда чиройли қилиб бир газал ёзган эди, хат жуда чиройли, ҳар сатри чўғ бўлиб қизнинг қалбига тўкилар, вужудига ҳаяжон тўла титроқ бўлиб таралар эди. Қиз ўз кўзларига ишонмас, кўзлари сатрлар устида қайта-қайта югурарди! Бу унинг ўзига, унинг шахсига аталиб ёзилган, йигит қалбининг баёни ва ихзори муҳаббати эди. Газал шундай бошланарди ва ўша тутли ҳовлини Арзигулнинг кўз олдига ялт этиб келтирарди:

Ушал кун сенга, эй шуҳи ситамгар, ошно бўлдим,
Жамолингни кўрай деб, орзу бирлән адо бўлдим.

Қаландарвор ҳажрингдан навою нолалар қилдим,
Сени дарди гамингдан, эй пари пайкар, адо бўлдим.

Муҳаббат ўти куйдирди юрак-бағримни, эй Машраб,
Куюб кул бўлди жисмим, нес бўлдим, зери по бўлдим!

Газал охирлагунчаёқ Арзигулни нечуңдир безгак титроғи босиб, бутун баданини тер қолади. Қаерда турганини унутди. Димоғи куйиб, кўзига ёш қалқиди. Бу бечора ошиқ йигитга раҳм ёшими ёки уни шу кўйларга солганидан хижолатми?! — шу онда англаб бўлмас эди. «Ушал кун» тутхўрликка борган бувисининг катабақдайгина ҳовлисини яна хаёлига келтирди. Ана Арзигул тутнинг устида. Пастда у! Бирдан кўзига оловдек иссиқ кўринган йигит! Унинг чўгдек кўзлари ёнади. Арзигул ҳеч қачон ва ҳеч қаерда эшитмаган ёқимли овози билан «Тутингиз ширин экан. Сиз қанча қоқсангиз ҳаммасини еганим бўлсин!» дейди. Арзигул шошиб қолди, тутдан ўзини отди. Шушу хаёлида галаён қилиб, ҳар эсига тушганда юраги ҳаприқиб юрган эди. Мана бугун йўлини пойлаб чиқибди. Учрашдилар. Арзигул у бошлаган йўлга ювош кўзичоқдай кетаверди. Кимсиз? Нима ишингиз бор менда демади. Дeyишга мадори етмади. Эски танишлардек, синашта киши билан навбатдаги учрашувга келгандай ёнида бора берди. Хилватга ўтди, тўйиб суҳбатлашди. Уйлаб ўйида, ухлаб тушида кўрмаган бир шоир йигит унга атаб газал ёзибди, бағри гирён, кўзи бирён бўлиб газал битибди. Газал битишнинг ўзи бўладими? Юрак-бағри уртаниб, дарди тўфон урмаса, димоғи куйиб, кўнгли орзиқмаса газал келадими? Ҳар байтидан поклик ва самимият барқ уриб турибди.

Арзигул дунёда энг меҳрибон кишисини топгандек энтикиб кетди. Хаёли чувалди. Уни шунчалар ташвишга солиб қўйганидан ўкинди. Бечора! Уни деб балки неча кунлаб ухламагандир, балки кунда йўлига илҳақ бўлгану учратолмай қайтиб кетгандир. Бу бўлса беҳабару бепарво. Тўғри, анави куни узоқдан бир кўрди, унга ўхшатди. Қалби бир қалқигандек бўлса ҳам, кўриниш беришга журъат этолмади. Қизлик ҳаёси билан ўзини ундан олиб қочди, «балки у эмасдир» деган эди. Машраб эса, уни

пайқамасди. Балки ушанда учрашганда дардини кўзидан ўқиган буларди, уни бунчалик кўйдирмасди.

Арзигулнинг Машрабга раҳми келди. Бу меҳрибонлик чин севгининг элчиси эканидан ҳали ўзининг ҳам хабари йўқ эди. Бир вақт қалбига бундоқ қулоқ солса, кимнидир соғинади, кимгадир интилади. Бу интилгани ва соғингани ҳалигина кўриб келган тимқора жоду кўзлари жовдираб турган, хушбичим, хуштабиат, хушфеъл уша Машраб эканини сезиб қолди-ю, бу олам кўзига ҳам ёришиб, ҳам ваҳима тўла чоҳ бўлиб кўринди. Наҳот, уни шунчалик севиб қолди. Ҳалигина кўриб келди, наҳот, яна антикиб соғинса! Хаёли бетўхтов қанотланди. Уни илк кўрган бувисиники, ҳалигина кўришиб келган камқатнов кўча, ўша харсанг тош, ўша сой қиргоғига қанотланади. Уни кўргиси, унинг бир оғиз сўзини, фақат бир оғиз сўзини, жилла бўлмаса, мана шу олов газалнинг бирон сатрини ўз оғзидан эшитса! Ҳеч булмаганда бир онгина, фақат бир онгина қошида турса. Туришни лозим топмаса, майли, қошидан ўзига хос бир сиполик билан қалбини ларзага соладиган ўша қараши билан чақмоқдек ўтиб кетсин. Шу онда, шу соғинчида шунга ҳам шукр қилади. Газал, ошиқ йигитнинг қаёфасини жуда ўзгача, бир тусда қиз кўзи олдига келтирарди. У бояги Машрабга ўхшамас, бошқача, жуда ўзгача, сўзлари ҳам ўзгача, ҳатто туриши сал ўзгача бўлиб хаёлида гавдаланарди. Чиндан шу газални у ёзганми?

Арзигул саргайиб кетган қоғозга кўндаланг қилиб ёзилган олов газалга яна кўз югуртирди. Энди газални қайта ўқий туриб, уни кўргандек бўлди, бутун вужуди билан ёниб, бу ёниш нечундир хўрлигини келтирди. Димоғи ачишиб келиб, интизор кўзларига ёш қалқди. Бу муҳаббат ёши, кутилмаган ердан балқиган бахт ёши эди. Бу ёшда ҳам ёниқ умид-орзу билан шукроналик, ҳам қандайдир ваҳима бор эди. Бу ваҳима устун келиб, юрагини гижимлаётгандек бўлди-ю, қўлидаги қоғозни кимдандир аста яширди, атрофга аланглаб қаради. Барибир у ер эмас, осмонда, бошқа оламда оёғи ерга тегмай учиб юрарди. Хаёл тизимчалари унинг оёқ-қўлинигина эмас, фикри-уйини чандиб ташлаган эди.

Арзигул қанақа қилиб кўчага чиқиб қолганини билмади. Кўзи ҳеч кимни кўрмайди, ўтиб бораётган кишилар бамисоли жонсиз соялар, уларнинг кўзи йўқ, тили йўқ — ҳеч нарсани кўрмайди ва унга ҳеч нарса демайди. Арзигулнинг интизор кўзлари кимнидир изларди. Лекин у излаган одам кўринмас, шу атрофда юрганга ўхшарди, ҳатто товуши келаётганга ўхшарди-ю, ўзи кўринмасди. Гуё анави йўгон бақатеракнинг орқасида уни зимдан кузатиб турибди. Йўқ, у ерда эмас, анови йўлузга чодирини ёйган улкан толнинг панасида. Ҳа, ўша ерда! Йўқ, у ерда ҳам эмас, у худди тунов куни бир кўриниш берган хиёбонда газал ёзиб ўтирибди. Унга атаб газал ёзаяпти, ёниб-куйиб дардини газалга соляпти. Шунинг учун уни кўрмаяпти. Уни қидириб чиққан-у, тополмаганидан аламини газалга соляпти, бутун фикри-хаёли газалда-ю, кўз олдига мен турибман. Мени кўз олдига келтириб, лекин дийдоримга етолмасдан ичида фарёд уриб, қалби ўртаниб газал тўқияп-

ти. Бундай пайтларда у тепасига келган одамни ҳатто кўрмаса керак, ҳатто эшитмаса керак. Шунақа пайтда шунча сўз қаёқдан келаркин-а! Қанақа қилиб газалга айланаркин? Қизиқ, бу ҳам бир мўъжиза! Булмаса шеърхон кишилар қанча, ғазалга шайдо бўлиб юрганлар қанча, барибир газал ёзолмайдилар, шунча қилсин уддалолмайдилар. Битта у, ўша қоши қоп-қора, кўзлари йирик, ҳаммадан ақли ва чиройли йигит ёза олади. Ёзганда ҳам бутун вужуди билан куйиб, қойил қилиб ёзади. «Жамолингни кўрай деб, орзу бирлан адо бўлдим» деб самимий айтади. Бу Оллоҳ берган инъом, ҳаммада бўлавермас! -

Арзигул ҳардамхаёл кимсадек ўз ўйи билан бўлиб, атрофни айланиб чиқди. У излаган Машраб, уни мадҳ этган шоир ҳеч ерда йўқ эди. Бундоқ қараб турса, узоқдан кимдир «ўша» бўлиб кўринади, лекин яқин келгач, бошқа бўлиб чиқади. Ана шунда унинг аҳволини кўрсангиз! Гуё Машраб узоқдан ўзи бўлиб кўринади-ю, уни куйдириш ниятида яқин келгач, бошқа тусга кириб олади, уни баттар куйдираётганга, бир ўтдан олиб бошқа ўтга солаётганга ўхшайди!

Арзигулни ҳозиргина уйғонган кечки шаббода ҳушёр торттирдими ёки узининг телбанамо иш тутаётганини идрок этиб қолдими, ариқ ёқасига қараб юрди. Унинг сувида юзини пишиб-пишиб ювди. Бошидан дуррасининг бир учини тортиб артинди. Муздай сувдан кўзи чарақлаб очилди, фикри тиниқ тортди, бағри совигандек енгил нафас олди. Тиниқиб ухлаб турган кишидек тетикланиб, бир иш билан кўчага чиққан одамдек уйига кириб келди.

— Ҳа, қизим, қаёқларда юрибсан? Чиқиб кетганингни ҳам билмай қолибмиз! — деб қарши олди онаси ва қизининг турқи-атворида қандайдир узғариш борлигини сезса-да, бу узғаришнинг нимадан бўлиши мумкинлигини хаёлига келтиролмади. Чиндан ҳам қизи алланимадан куйиб-ёнган, ҳаяжонланган, ўкинган кўринди-ю, юзларининг қизиб-бўртиб туриши, кўзларининг хаёлчан порлаши уни ҳўчитиб юборди:

— Соғмисан, қизим? Йиғладингми?

— Нега йиғлайман, онажон? Кўчада хазон куйдиришаётган экан, тутуни кўзимга кирди.

— Ҳа, ундай булса майли-я! — деди содда она бечора ва бир четда ётган супургини қўлига олди. — Ишқилиб, тинч булсанг бўлди, қизим. Ўқишингга тўғри бориб, тўғри кел!

Бу сўнги жумла Арзигулни ҳўчитиб юборди. Гуё онасининг ҳамма гапдан хабари бор-у, оналик меҳри билан юзига солмасдан фақат сездириб қўйяпти, қизини инсофга қақиряпти.

Арзигул бошини кўтариб онасига қаради, унинг хомуш кўзларига, ой-қуни яқинлашиб қолган қорнига қаради. Йўқ, онаси хотиржам, Арзигул шубҳа қиладиган бирон-бир ҳис-ҳаяжон кўринмайди, шунчаки айтганга ўхшайди. Шундай бўлиб чиққанидан хурсанд бўлган Арзигул югуриб бориб онасининг қўлидан чўлтоқ супургини олди:

— Қўйинг, ўзим супураман. Бу супуришингизда ҳаммаёқни чанг-тўзон босиб кетади.

— Булмаса, сал сув сеп! Шундоққина ҳовли юзини чалиб олақолай деб эдим, — дея супургини қизига тутди ва ўзи ошхонага ўтиб кетди.

Арзигул нечундир челақда эмас, ўзи новча, жўмраги ингичка, гулдор мис обдастада ҳовлининг уёғидан-буёғига чизиқ ташлаб сув сепди. Сув селгишини пойлаб, уйга ўтиб газални бир четга яшириб чиқди. «Дадасининг қўлига тушса борми, терисини тирик шилади! Қанақа дадаси борки!..»

Арзигул ҳеч нарса қилмаган ва билмаган кишидек ҳафсала билан ҳовлини супурди. Унинг хаёлига газал қўшиқ бўлиб келарди. Беихтиёр лабига хиргойи чиқди, шу хиргойининг оҳангида шошмасдан, тозалаб супурарди. Ерга қапишиб қолган япроқми ёки ўтнинг чала юлинган илдизиними, нимаики, супургига чиқмаса қўли билан олиб ташлаб, ўрнини оёғи билан босиб, текислаб борарди. Бу ишларни унинг қўлигина қилар, хаёли эса, ҳамон Машрабда, боя учрашган ерда, қолаверса ҳозиргина яшириб чиққан, ҳар сатри қалбига чуғ бўлиб тукилган газалда эди. Бир маҳал бундоқ қараса, ўпкаси тўлиб, кўзига ёш қўйилиб келяпти. Ҳовлида, онасининг қошида, ҳали замон дадасининг эшиқдан кириб келиб қолишидан беҳабардек ўзига эрк бериб қўйибди. Бирдан у бепарволигини англади-ю, ўзини зўрлаб бошқа нарсаларни уйлай бошлади. Барибир булар рангсиз соялардек дарров йўқолиб, яна ўрнини «Ўша» босиб келарди...

Арзигулнинг кечқурунги овқатда иштаҳаси бўлмади. Кечаси ёмон ухлади. Алламбало тушлар кўрди: чакалакзорларда юрибдими-ей, осмонда қўлини қанотдек қоқиб учадими-ей! Шулар орасида Машрабга ухшаган биров кўрингандек бўлади-ю, яхши фаҳмлаб олгунча уйғониб кетади. Алла-маҳалгача уйқуси қочди. Кўзи илинса, яна шунақа тушлар...

Хуллас, гангигансимон бўлиб, боши огир тортиб уйғонди. Масчитга чиқиб кетган отаси қайтгунча қумгон остига ўт қалади. Кечаси билан ҳовлига тушган япроқларни супургининг учи билан илиб-илиб, бир ерга туплади. Супага жой тайёрлади. Пиелаларни ариқ бўйида лой билан ишқалаб ювиб, суланинг бир четига қўйди, устига опшоқ сочиқ ёпди.

Нечундир бутун гафлат босиб ухлаб қолган онаси қорнини дўппайтириб уйдан чиқиб келди. Ой-куни яқинлашган сари, бу гал негадир хавотирда. Алламбало тушлар кўради. Ўнгида ҳам туш кўраётгандек хаёлга кетиб қолади, нечундир баъзан-баъзан юраги орақасига тортиб кетади. «Ишқилиб яхшилиқка кўринсин» деб тасалли беради. Бундан олдинги боласи бир ойга етмай нобуд бўлган, ундан олдингиси эса, энди «дад-да»га тили келганда ҳовлидан ўтадиган ариқнинг ҳовузчасига тушиб, ҳалок бўлган эди. Эр-хотиннинг бутун умиди дунёга келадиган шу болада. Отанинг нияти ўғил, она бечорага эса барибир, омон-эсон қутулиб олса бас! Ота икки гапнинг бирида:

— Ўғил туг! — деб дағдага қилади. — Менга чироқчи керак.

— Қиз одаммасми? — хўрлиги келиб кўзига ёш олади она. Унинг кўзига жони кўриняпти-ку, эри бўлса ўғил-қизлигини ажратади! Эркак зотида инсоф бўлмас экан-да. «Олдин омон-эсон

кутул!» дегин, кейин утилни гапир. Йўқ, уласанми-қоласанми, бу билан иши йўқ, унга утил бўлса, бас!

— Қиз ҳам одам-ку, лекин утилнинг йўли бошқа, хотин. Қўлингдан ишингни олади, сендан кейин уйингда чирогингни ёқиб, дуойи фотиҳа қилиб утиради. Қиз бола нима, — ҳазилга айлантирмоқчи бўлди ота, — бир қуш, қанот чиқаради, учди-кетди. Бозорга олиб чиқсанг утгиз иккита тиши бор деб биров бир чақага олмайди. Утил-чи! О, утил!

Бу гап болани (қизми, утилми) тўққиз ой қорнида кўтариб, тўлғоқнинг улимга тенг, не-не азобларига бардош берадиган она-нинг жон-жонидан ўтиб кетади, шунда ҳам чидайди! Бундай гапларни ундан олдин ўтган, кетма-кет қиз туққан ёки ўгли турмаган оналар кўп эшитганлар, бу ҳам эшитади. Малол келса, алам қилса ҳам чидайди, аччиқ-аччиқ йиғлаб, ўкинса ҳам чидайди. Эркак зоти шунақа, утилни ортиқ кўради, орзу-умидини унга боғлайди, ярашадиган кийимларни унга олиб келади. Сал улғайди, елкасига миндириб гузарга олиб чиқади. Қиз нима, бировнинг хасми, улғайди биттаси олади-кетади...

Бир маҳал иккита иссиқ нонни қўлтигига қисиб, оппоқ саллала, уйгур башара отаси кириб келди. Ҳовлини чиннидай қилиб тозалаб, чой тайёрлаб турган қизини кўриб, мақтади:

— Баракалла, она қизим!

— Қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси, — деб келирди қумғондан чой дамлаётган онаси ҳомиладорлик доғи босган юзини йилтиллади. Отанинг бу гапи бечора она учун катта мукофот эди!

Бу гапнинг тагида бошқа гап ётарди. Қиздан олдинги икки боласи нобуд бўлди. Отанинг тенгқурлари, улфатлари боласини елкасига миндириб, кўча бошига олиб чиқадиган бўлганда бу ҳовлидан бола йигиси келмайди. Не-не умидлар билан қилинган қурбонлик, жўжа қучоқлатиб ўқитишлар, Шоҳимардон пиримга аталган жонлик, турли-туман хайри-худоийлар наф бермади. Биров «ҳовлингни сот, файзи йўқ экан» деди. Биров яна алланима деди. Ана шунда Наманганнинг баобрў мулласи, Офоқхўжанинг содиқ муриди Бозор Охунд фарзанд доғида бош ўргани жой тополмай юрган отани бир куни, жума намозидан кейин аста ёнига чақирди ва шундай маслаҳат берди:

— Бу барчаси Парвардигори оламнинг иродаси, унинг лутфи карамига тараф йўқ. Жабрига чидамоқ, жудосига сабр қилмоқ биз осий бандаларининг бурчи. На чора! Ўзи шуни лозим кўрибди, чидаймиз! Энди сизга бир маслаҳат, иним, бу нолиш, надоматни тарк этинг. Яхши ният билан эндиги фарзандингизни Оллоҳ таолонинг севимли бандаси Офоқхўжа пирим ҳазратларига назир қилинг. Шояд, бу ишингиз лутфи-карами беқийёс Худога манзур бўлса-ю, кетма-кет фарзандлар берса ва умрини боқий қилса! Ҳеч гапмас, бизга оғир, Худо таолонинг Ўзига енгил.

Бу маслаҳат отанинг куйиб турган ярасига малҳам бўлди-ю, сал ўтмасдан шу қиз, Арзигул туғилди. Гарчанд Охунднинг маслаҳатини таъкидлаб хотинига айтмаган бўлса ҳам, гап орасида

сездирган эди. Аммо қизнинг ширин тили чиқиб, суюкли бўлгани сари ота уни бегона эшикка элиб ташлашга кўзи қиймади. Кундан-кун янги-янги қилиги билан ота-онанинг меҳрини чулғаб бораётган қизни ҳар кўрганда отанинг юраги бир ачишиб, қизнинг олдида гуноҳкордек уни бағрига босар, бошини силаб эркаларди, чиройли кийимликлар олиб келиб берарди. Сўнг ўгил болага ўхшатиб этик кийгизди, етаклаб гузарга олиб чиқди. Баққолдан обакидандонми, яхши сузма қуртми олиб берди. Бозор кунлари унга атаб пашмак ҳолвалар, дўланалар, «чайнамай шиминг»лар, хуштаклар олиб келди. Буш пайти қўлидан қўймади. Қизи тушкур ўзи ҳам жуда қақилдоқ, зийрак ва «билимдон» эди, катталарга ўхшаб гапирарди, отаси бозордан келгунча қизиқ-қизиқ гаплар топиб қўярди.

Бир куни ажиб воқеа бўлиб ўтди. У пайтда Арзигул қурқиш нималигини билмайдиган пайт эди. Боққа чиқишди. Меҳмонлар билан бўлиб, қизининг олдига «ичиб ўтир» деб бир пиллада қатиқ қўйиб кетган она бир айланиб келса, қизнинг қўлида илон, унинг томоғидан хиппа бўғиб олган, бошини қатиққа тиқиб ялаб ўтирибди. Она додлаб юборди. Фарёда етиб келган ота қизининг қўлидан икки қарич келадиган илонни аранг ажратиб олди. Ҳамма ҳаяжон-ҳайратда-ю, қиз илонни бермайман деб унга ёпишар, илон думини жилпанглатарди. Ана шунда ота «Ўгил бўлиб туғиладиغان экан-у, қиз бўлиб қолибди» деб унинг юрагига қойил қолган, «илонбоз қизим», «лашкарбоши бўладиган қизим» деб мақтаниб юрди. Олдинига қизининг тақдирига ичида йиғлаган она, отанинг бу меҳрибонликларини куриб «Худога шукр, ниятидан қайтди, эсидан чиқди» деб ўйлади. Унга қўшилиб ортиқчароқ эркалади, ювди-таради, емагани едириб, киймагани кийдириб катта қилди. Лекин... Лекин бу орада дунёга келган икки фарзанд (иккаласи ҳам ўгил эди) нобуд бўлгач, отанинг қалбига армон тоши чўкди: «Ваъда қилган назиримни бермаганим учун Оллоҳнинг қаҳри келди» деди. Иккала боланинг бевақт ўлимини шундан кўрди. Бу ҳақда она бечорага неча марта айтиб, қон йиғлатди. Кундан кун улгайиб, кўркига кўрк, ақлига ақл қўшилиб бораётган қиздан меҳри совида, унга ўтайдан баттар тўнг муомала қиладиган бўлди. Энди бутун умиди мана шу туғиладиغان болада. Баъзан хаёлини васваса босиб келганда «Уни тезроқ Офоқхўжа пиримга топширсак бўлармиди, болага касри урмасмиди», деб кўнглидан ўтказди. Лекин хотинига огиз очгани ботинмайди. Ой-куни яқин, айтишни лозим топмайди. «Омон-эсон қутулсинчи, кейин...» дейди.

Буларнинг ҳаммасини сезиб юрган она учун отанинг эшикдан кириб келиб, қизига ширин муомалада бўлиши ва олқишлаб қўйиши, хира бўлиб турган кўнгли ойнасини ярқиратиб юборди. Эрининг сўзига «қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси», деб хушомадомуз сўз қотиши «Энди у ножўя аҳдингиздан қайтингиз, кўрдингизми, қандай чаққон қизимиз бор», деган маънони ҳам аңглатарди.

Буни ота ҳам тушунди, мийиғида кулиб, гап чағитди:

— Она-бола икковингнинг қовоғинг керккан, кечаси билан йигладиларингми?

Арзигул сири очилиб қолгандек кўзини олиб қочди, бошини қуйи туширди, она жавоб қайтарди:

— Нега йиглар эканмиз, Худога шукр, соғмиз, саломатмиз, яхши умидлар билан кечқурун бисмиллоҳ айтиб ёстиққа бош қўйиб, эрталаб омон-эсон турдик.

Ота буш келмади:

— Йўқ, сеникини-ку сабаби ошкор. Лекин қизинг нега йиглайди?

Она ялт этиб қизига қаради. Чиндан ҳам унинг қовоқлари йиглаган кишиникига ўхшар, мижжаларида қизил аломатлар бор эди. Она ўз кўзларига ишонмагандек, қизини ўзига қаратди.

— Қани, менга қара-чи, қизим!

Арзигул қип-қизариб бошини кўтарди.

— Ҳа, тинчликми? — яна сўроққа тутди она. Чиндан ҳам қизининг кечаси йиглагани ошкор эди.

— Кечаги тутунданми, кечаси билан кўзим ачишиб чиқди, — деди Арзигул ўзини оқлаб. Яхши кайфиятдаги ота бунга парво қилмади.

— Ҳа, нодон қизим, кўзингга тутун киргунча турдингми, ўт-кет!

Арзигул ҳеч нарса деймай қолди. Чор-ночор:

— Ойи, чойингиз совиб қолмадимми? — деб онасининг олдидаги пиёлага қўл узатди.

Ота ҳайратдан бир қошини учирди: ўзи нима гап?

Шу куннинг эртаси Арзигул яна Машраб билан учрашди, бу гал гадои тошмас яширин ерни суҳбат макони тутишди. Арзигул гапни «Сал булса дадамнинг қўлига тушай дедим»дан бошлади.

— Йўғе! — деб ажабланди Машраб.

— Ишонаверинг! — деди қиз; кейин эркаланиш оҳангини берди. — Ҳаммасига сиз айбдор, газалингиз айбдор. Шунақа газал ёзасизми, кечаси билан йиглаб чиқдим.

— Нега йиглайсиз энди?

— Билмасам. Нуқул йиглагим келаверди, йигладим.

— Ёстиқ жилди ҳам ҳали ҳўл денг!

— Мен рост гап айтсам, бу киши ҳазилга оладилар. Биров ўламан деса, бу киши кулади...

— Нега сиз ўларкансизу мен кулар эканман. Иккимиз қўш-мозор бўламиз.

Арзигулнинг хаёлига ҳаётда ўлим борлиги, бу ўлим кишиларни бир-биридан жудо қилиши тушди-ю, бирдан ўзини ўнглаб олди:

— Қуйинг, ўланг, отангизнинг битта ўғли экансиз.

— Сизга майлими? Анойини қаранг! — деди Машраб.

— Меникининг йўли бошқа. Мен қиз боламан.

— Қиз бола одаммасми?

— Одам-ку, лекин дадамлар «аёлдан пайгамбар чиқмаган» дейдилар. Хотин кишидан, жилла булмаса, суфи чиқиб, қайси масчитни обод қилибди, деб куладилар.

— Пайгамбар чиқмаган бўлса, ана шу пайгамбарларни аёллар туққан!

Бу кутилмаган жавобдан ҳайратда қолган Арзигул ялт этиб Машрабга қаради.

— Бу гапларни қаёқдан биласиз, Машраб ака? — деб қиз эркаланди.

Унинг қўлларини кафтига олиб ўтирган Машраб, секин тортди. Кунгли эриб турган Арзигул самбит гулнинг новдасидек беозор эгилиб келди. Сунг бирдан ўзини тортиб деди:

→ Мени йўқотиб қўйсангиз ажабмас!

— Нима? Қаёққа кетяпсиз?

— Қаёққалигини ўзим ҳам билмайман, — деди-ю, у ёгини айтмади. Ростини айтгани келиб турса-да, айтмади. Айтсаёқ йиглаб юборадиган бир аллозга тушиб борарди.

VII

Тақдир ёзуғи

Омади қочганининг челагига қудуқдан сув ўрнига балчиқ чиқади.

Машраб ўзида йўқ беҳад хурсанд эди. Арзигул билан учрашиб, ҳар учрашув завқи-шавқини газалга солиб, ип кийса ҳам ипак кийгандек қувониб юрган эди, бир куни Бозор Охунд болалардан ажратиб қорихонага чақириб қолди. Машраб тортиниброқ кириб борса, Охунд юзи тўла мамнун табассум, бошида салласиз узунчоқ оппоқ така, (шу узун така туфайли серсоқол юзи чузилиб кетганга ўхшарди) одатдаги ерида чордона қуриб ўтирибди. Олдида катта китоб, ўқилган бети очилганича турибди. У Машрабга «Келинг, бутам!» деб жой курсатди-да, китобнинг орасига хатчўп солиб ётди. Ёнига қўйиш олдидан кўзига суртиб, ўшиб қўйди.

Охунд Машрабни куттириб, илҳақ қилмади.

— Бўтам, — деди салмоқлаб, — менинг сизга беришим мумкин булган илму маърифатим ниҳоясига етди. Неки илкимда булса, сиздан дариг тутмадим. Иншооллоҳ, эзгу кунларингизга шафиқ булгай! Кунглингизда илм иштиёқи булса, Бухорои шарифгами, Боғдоди муборакками, Қашқарга, ҳазрати пирим Офоқхўжа ҳузурларигами ихтиёр этгайсиз. Аҳли муъмин сиздек заковатли, иқтидорли йигитга доим муҳтож. Мен шуни сизга маслаҳат кўрардим-ку, бузрукворингиздан жиндай андишам бор.

— У киши йўқ демагайлар, устод! — деди Машраб.

— Йўқ, йўқ, бутам. Мен бу ишга журъат этолмагайман. Тунов кунги суҳбатимизда сездимки, падари бузрукворингизнинг ниятлари бошқа.

Машраб тушунмади.

— Яъни, тақсир?

— У киши сизни уйлантирмоқчилар, — деди Охунд табас-

сум билан ва юз-кўзини мамнуният шуъласига тўлдириб, — бу ҳам фарзанди муъминнинг зарур вазифаси, кўзи очигида фарзандларини уйлантирмоқ ёки эрга бермоқ ота-онанинг Худои таоло олдидаги шарафли бурчи. Отангиз бу бурчларини ўтамўқчи эканлар, сизни таҳсилга юбориш баҳонаси билан менинг монёъ бўлишим одобдан эмас. Аввало отангизни рози қилинг. Ота рози — Оллоҳ рози, бўтам.

Машраб бундай далиллар олдида миқ этолмай қолди, бошини қуйи эгди. Унинг хаёлига уйланиш сўзи билан баробар Арзигул келган, у эса, «Хуш нега индамайсиз? Ёки менга кўнглингиз йўқми? Ҳамма ваъдаларингиз ёлгонмиди?» дегандек кўзига қараб турарди. Машраб дош беролмади. «Йўқ, нега шубҳа қиласан, эркам. Дунёда сендан бошқа менинг кимим бор! Сен мен учун, мен сен учун яратилганмиз. Тақдирнинг ҳукми шу!» деган фикр кўнглидан елдек ўтди-ю, табиати ёришди. Шу вақт:

— Бўтам, — деди унинг хаёлини бузиб Охунд, — мен сизга яна бир маслаҳатли иш топиб қўйдим.

— Қулогим сизда, устод.

— Агар ихтиёр этсангиз, розилингиз бўлса, шу ерда, шу кунжақда қолинг. Ҳамсуҳбатим бўлиб юргайсиз.

Машраб севикли устодининг нимага ишора қилаётганини фаҳмлаб етмай, сўрашга мажбур бўлди:

— Яъни?..

— Ниятим шулки, мана шу ҳужра сизга. Истаган фурсатингизда келинг, китоб мутолаа қилинг. Назаримда, анча-мунча ашъор битдингиз, тартибга солинг. Менинг ҳам сизга озми-кўпми хизматим, илтимосларим бўлмай. Баъзи бир улуг зотларнинг ноёб китобларидан нусха кўчиргайсиз. Бир томони савоб, бир томони толиби илм топилса, инъом этгайсиз. Ахир, саховатли эл, илм қадрини билган инсон хизматингизни қуруқ қўймайди. Иншооллоҳ ҳуснихатсиз, фаҳмимда хаттотликдан сал бўлса ҳам таълим беролдик, шекилли.

Шу сўз ила Охунднинг лабига мамнунлик нишонаси бўлиб кулги ёйилди. Бу ифтихор табассуми Машрабга ҳам юқди.

— Шубҳага урин йўқ, тақсир. Миннатдорлигимни изҳор этишдан ожизман. Бу қарзингизни қачон узурмен деган ташвишу андишадамен, кеча-кундуз, устод!

— Ўғлим! — деди ўпкаси тўлиб, димоғи ачиб келган Охунд. — Бу сўзларингиздан бошим осмонга етди. Лекин билиб қўйинг, таълиму илм қарзга берилмайди. Бу озми-кўпми билими бор бандай муъминнинг Оллоҳ таоло олдидаги, ислом бандаси олдидаги қутлуғ бурчи. Бас, шундай экан, мен фалончига фалон илм бердим деб керилмоқ куфр! Ўзингизга аён, бўтам, мен шу ёшга келиб, масчит-мадраса солдирмадим, азиз-авлиёлар шавқи-шукуҳига мақбара бино қилмадим, Маккаи мукаррамага азият чекиб бориб, пайғамбаримиз босган хоки-тупроқларни кўзимга суртмадим. Қўлимиздан келгани ёлғиз сизга ўхшаган беш-ўнтага оқ-қорани танитмоқ, ҳақ йўлини курсатмоқ бўлди. Шунга ҳам ҳар кеча-кундуз Парвардигори оламнинг Ўзига беҳад шукроналик ўқиймен. Илмим бор, деб керилиб юра-берганимда Оллоҳнинг

даргоҳи мукаррамасига не билан борардим? Берган билимимга розиман, бўтам!

Шу кундан бошлаб, Машраб эркин қуш бўлди. Аммо Охунд уни бир дақиқа бекор қўймас эди. Кимлардандир китоб олиб келиб, нусха кўчиртирди, ўзидаги китоблардан нусха олдириб, кимларгадир совға қилди. Яна китоблар, қўлёзмалар топиб келди. Буюк ифтихор ва шуқуҳ билан Машрабнинг қўлига тутар экан:

— Сизнинг ҳуснихатлигингиз, қолаверса, шу ишга журъат этганингиз кўп яхши бўлди-да, бўтам. Ўзимда йўқ китобларнинг нусхаларига эга бўлдим. Иншооллоҳ, савобдан сиз ҳам бебаҳра бўлмагайсиз. Ариқни бир киши қазийди, минг киши сув ичади. Савобга дохил бўляпсиз, бўтам! — деб мамнун ва масрур буларди у. Машрабнинг бу машаққатли хизматини назаридан қочирмас ва қуруқ қўймас, гоҳ ақча, гоҳ кийим-кечаклик билан сийлаб турарди, узундан-узун дуо қиларди.

Бир куни нариги хонага чиқиб кетган Охунд кўзларига суртиб қалин чарм муқовалик китоб кўтариб чиқди. Кўзлари мамнуният билан чақнаб, китобни Машрабга тутар экан, тарихини таъкидлади:

— Йигитлигимда отам раҳматликка илтимос қилиб, Богдодан келган бир муллага кўчиртириб олган эдим. Энди сизга бўлсин.

— Жуда табаррук экан-ку, тақсир, қандоқ бўлди?

Машрабнинг ийманиб қолганини кўрган Охунд дарров чорасини топди:

— Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Мен мингдан-минг розиман. Сиздек шоирнинг мулкида ҳазрат Навоийнинг китоблари бўлмаслиги номақбул, бўтам. Китоб энди соҳибини топяпти. Бемалол олаверинг. Мабодо кўнглингизга фикр келиб «Устодни мен нима билан хушнуд этгум?» десангиз бир илтимос: ўз газалларингиздан бир дафтар тузиб беринг. Хонамнинг безаги бўлиб турсин, токи меҳмонларга кўрсатиб фахрланиб юргаймен!

Бозор Охунддек устодининг бу ҳиммат ва саховатидан кейин, унинг газалларига шунча ихлос қўйиб, уйда сақлашга ният билдириши Машрабни шошириб қўйди, кўз олди ёришиб, қувонч ва фахрланиш ичидан тўлқин уриб келди.

— Жоним билан, устод! — деди Машраб қўлини кўксига қўйиб.

— Агар малол келмаса! — деди Охунд мийигида кулимсираб. Унинг мийигини қоплаган қора ва қалин соқоллари ўзгача бир ранг ва салобат билан Машрабнинг назаридан ўтди. Шу вақтгача анча олисда бўлиб кўринган, унинг хатти-ҳаракатларидан чўчинқираб, ўзини олиб қочиброқ юрган Машрабга бу улугвор, фикри равон, хокисор одам жуда яқин келиб қолгандек, унинг қаторидан жой олиб, манглайини силаб, бахт тилаб, йўлга солиб тургандек бўлди. Китоб инъом қилган чоқда шошинқирагани ҳам гап бўлмай, энди эсанкираб қолди, вужудини ҳаяжон тери босди. Титраганнамо товуш билан жавоб айтди:

— Нега малол келсин, устод! Билъакс, камина учун улуг

эҳтиром. Лекин битикларимни бунчалик улуғлаб, дафтар шаклида кўрмоқчи экансиз, бу менинг хаёлимга келмаган шараф! Жоним билан адо этурмен!

Ана шу кунларда Машрабнинг холаси дагдага билан келиб қолди. Эшикдан кириши билан карнайини тортди:

— Хуш, айт, нима муддаонг бор? Қачонгача сургайсан туй жавобини? Ё домлангнинг бир муддаоси борми — нега сени йўлга солмайди?

— Домлаам билан гаплашганман — у киши рози.

— Хуш, булмаса нега галга соласан?

— Галга солаётганим йўқ-ку, холажон...

Хола огзидагини огзида, бугзидагини бугзида қолдириб юлиб кетди:

— Галга солмаганинг шуми? Сенга огиз очганимдан бери уйланганлар битта болалик бўлди?

Машрабнинг ичини бир нима тилиб ўтди ва индамай эшикка қараб юрди. Арзигулни тополмаётгани, йўқотиб қўйгани камдай...

Неча гал эшиги тагидан, мактабининг олдидан ўтди. Арзигул осмонга учгандек ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Энди нима қилди? У тентирай-тентирай ахийри дўсти Эргаш калтага учрамоқчи бўлди. У девонаи понсодга икки огиз ширин сўз қилса, синглиси орқали билиб берармикин?

Машраб минг бир ҳаё билан Эргашнинг тепалик кўчасига бурилса, унинг ўзи қаршисидан келяпти. Шундай. Касал тузаламан деса, табиб ўз оёғи билан эшикдан кириб келади. Машраб йўқотган матоҳини топиб олган одамдек қувониб кетди. Кунгли ёришиб, қаршисига қараб бораверди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Кеч кузнинг салқин шамоли кўча супуради. Йўл ёқасидаги дарахтлар япроқларини тўкиб, ихчам тортиб қолган. Чанг ётган. Бундан беш-ўн кун олдинги илиқ ҳавода алданган ариқ буйидаги гиёҳлар кўм-кўк ниш уриб, энди нима қилишини билмагандек дириллаб турибди, шафқат кутгандек хийра осмонга термулади. Қуёш эса, тафтидан тушган, саргимтил бузга ўралгандек осмондан аримайдиган исқирт булутлар орқасидан аранг кўринади — на яллиғи бор, на ёруғи!

Чуст дўпписи чеккасига сурилган Эргаш калта Машрабни кўриши билан очилиб кетди. Улар анчадан бери кўришмаган эди. Эргаш калта чор-пахил бўлиб ёнига семирибди, бит кузлари яна йилтиллаб, буйи қисқа тортганга ўхшаб кетибди. Устида янги либос, талабалик йилларининг нуқси қарашларидан кўтарилган, иши юришиб кетган кишилардек ўзга ҳаяжон, ўзгача завқ-шавқ.

Машраб у яқин келиши билан бўзахўрликдан келаётганини билди, умид косаси чил-чил синди: бу маҳалда ундан гап сўраб булармиди!

Эргаш калта эса узоқдан кўрган онидагидек такасалтанг юриш қилиб, огзининг танобини қочириб келаберди.

— Ҳа, шоир! Арзигул қалай? Йўқотиб қўйибсан, бу қандоқ бўлди. Йигит ҳам қўлидан кабутарини олдириб қўядими? Йигит-

нинг ёнида мана бундан бўлса, севганини биров утирламайди, — Эргаш калта беқасам чопонининг барини шиддат билан орқасига қайириб, садаф сопли, қинларига кумуш қуббачалар ёпиштирилган ханжарни кўрсатди. — Курдингми, исфахоний. Пулати асил, тошни кесади. Арзигулни тополмаяпсанми? Тополмайсан! У олисда! Ит эмган отаси сухсурдай қизини Офоқхужага элиб ташлабди. Назр эмиш! Худо олдидаги бурчи эмиш!

— Нима деяпсан ўзи, Эргаш? Менга қара! — деди Машраб кўзларидан олов сачраб. Унинг вужудини совуқ тер босган эди.

— Ҳали хабаринг йўқми? Димогинг китобнинг чангидан бошқа нарсани айирмайди шекилли. Арзигул кетди! Учиб кетди! — Осмонни кўрсатди Эргаш калта бармоқларини ёзиб.

— Қаёққа?

— Қашқарга! Бир ҳафта, йўқ, икки ҳафтача бўлди. Кечаси дадаси қайтиб келибдиммиш. «Худога шукр, қарзимдан қутулдим» деб юрганмиш!

— Шу чин гапми?

— Худо урсин! Нима ёмонлик қилибсанки, сени алдайман?!

Машрабнинг кўз олди қоронгилашиб, тиззаларидан мадор кетди. Тақдирнинг шундай ёзуқлари бор эканми ҳали?» — деб пичирлади ич-эти қақшаб.

Миразиз Аъзам

АМАННАР ШИММАИ ФАЛАК..

...

*Кел, нигорим, келди куклам, сайли даврон бўлди, кел,
Борлиғ олам гулга тулди, юрт гулистон бўлди, кел!*

*Келди фасли гулбаҳору келди сайри тоғ маҳал,
Дов-дарахтлар кулди, атроф боғу бўстон бўлди, кел!*

*Қайси ранг йуқ ер юзида, қайси рангнинг нуқси бор,
Турфа ранглар баҳсидан кун лолу ҳайрон бўлди, кел!*

*Севгимиздан сен уялма, қуй, яширма сен уни,
Ул муҳаббат тушди кукдан, элга дoston бўлди, кел!*

*Беимонлар жавридан жон жола бўлган вақтни қуй,
Янги даврон дардимизга дору дармон бўлди, кел!*

*Хур диёрнинг тоғларинда, юр, доvonлар ошғали —
Энди ҳамма адлу шодон, озод инсон бўлди, кел!*

*Миразиз Аъзам шу онда сўзласам дер севгидан,
Эҳ, хаёлинг бирла кунглим шонли султон бўлди, кел!*

...

*Кимга балки шом гўзалдир, кимга балки чошгоҳ,
Энг гўзалдан ҳам гўзалдир мен учун айни сабоҳ.*

*Чун «сабоҳ» бир истилоҳким, шунчалар жонга яқин,
Худди «истиклол» дегандай янграгай бу истилоҳ.*

*Эй азиз дўст, сен ўзингни бир кузатгин эрталаб,
Чашмадай биллур дилингда бўлмагай гард, иштибоҳ.*

*Мавж урар кўнглингда шундай соф, мусаффо туйгулар,
Ўз-ўзингни айлагайсандир аста-аста ислоҳ.*

*Англашилмас бир севинчдан, гарчи юрсанг ҳам яёв,
Қуш булиб учгай оёгинг, қўрқитолмас йўлда чоҳ.*

*На машина газларию на тутун, на чанг, губор,
Ҳар сабоҳда мисли дунё энг тоза оромгоҳ.*

*Миразиз Аъзам сабоҳдай ҳеч париваш кўрмамиш,
Оҳ, чиройлидир сабоҳ, қандоқ чиройли, воҳ-воҳ?!*

* * *

*Ёр «бадал — севгинг учун», деб қўйди бир савдони шарт:
«Ҳукм этиш мандан, сенга қолдиргум бир ижрони шарт!»*

*«Розиман», деб ваъда бердим, айладим шартин қабул,
Айлади ул изларида ўстириш раънони шарт.*

*«Изларингда ўстирай боғ, не экан раъно» дедим,
«Уйла эрса Боғи Эрам қилмогинг саҳрони шарт».*

*Мен дедимки: «Розидурман, айт, яна борми гапинг?»
Ул дедики: «Зулфларимга осмогинг тангони шарт».*

*Бундаин хуш шартидан мен яйрадим масъуд бўлиб,
Ҳолбуки, мен рози эрдим қўйса ҳам тиллони шарт.*

*Ул деди: «Олтин қафасда саъва келтир, тиллашай!»
Ортди севгим... келтирардим қилса ҳам гўёни шарт.*

*Миразиз Аъзам каби мен айтар эрдим битта гап:
«Мен каби Мажнунга бермоқ сен каби Лайлони шарт!..»*

* * *

*Сен ўзинг қандоқ балосан, жон юрак,
Сен билан қайнар ичимда қон, юрак?!*

*Жимжилоқ оғринса, бунга бор сабаб,
Қийналарсан сен нечук, нодон юрак?*

*Тунлари улмоқ қадар чексанг азоб,
Оғримас-ку сен учун бир жон, юрак?!*

*Ҳаммадан кучли ёнарсан ўт бўлиб,
Кошки сўнсанг ҳаммадан осон, юрак.*

*Бунчалар таъсирланиб юрмоқ қийин,
Арзимас бир иш учун, вайрон юрак.*

*Сен ақлга тобелик қил озгина,
Оқил ақлида мисли мезон юрак.*

*Миразиз Аъзам чиқишмас сен билан,
Сенга тополмай илож, ҳайрон, юрак.*

* * *

*Айланар тинмай фалак, соҳир фалак,
Куйинини этмиш макон минглаб малак.*

*Ҳаммаси ҳам бир сенинг бошингдадир,
Бир нигоҳинг дардида жони ҳалак.*

*Ой эса рашк ўтидин куймиш тамом —
Юзларига ул қаро тутмиш элак.*

*Зумда кўкнинг юзларин тўсди булут —
Тўрт тарафни зирзиратди гулдурак.*

*Қанча юлдуз сўнди сендан ноумид,
Коинотда тўхтади минг бир юрак.*

*Сен эса бу ҳодисотдан беҳабар
Жим борарсан, ерда парвойи палак.*

*Икки гушингда секин ўйнаб борар,
Олча янглиғ қирмизи икки зирак.*

*Миразиз Аъзамга асло солма кўз —
Ул заволли бу маҳал кимга керак?*

* * *

*Бўлар бўлган, синар синган, нетай энди, гуноҳим кўп,
Яширмоққа иложим йўқ, гуноҳимга гувоҳим кўп.*

*Гувоҳим ёт киши эрмас — оёғимдир, қўлимдир ул,
Ёмон йўлга олиб кетган ўзимнинг ўз «илоҳим» кўп.*

*Санамгоҳни намозгоҳ деб сиғинганман санамларга,
Дариғо, ёт санамларда қолиб кетган нигоҳим кўп.*

*Кўнгилни дўст биларканман, адаштирди аро йўлда,
Неча дўстни адо қилган кўнгил аро сипоҳим кўп.*

*Бу Сўз отлиғ сеҳргарнинг этокиндан тутингандим,
Гўзал қалбда яро очган учар ўқдай силоҳим кўп.*

*Етим ўсган болайдим бир, етакчи-қиблагоҳи йўқ,
Қоронғуга йўлим бурган топилди хеш-паноҳим кўп.*

*Умр ўтди адоватда, қабоҳатдан едим калтак,
Гаҳи кандим, гаҳи ёрим йиқилган қора чоҳим кўп.*

*Шарим ёзгич фариштамга Орол янглиғ сиёҳ лозим,
Орол лекин озаймоқда... дегандимки, «сиёҳим кўп.»*

*Гуноҳкор Миразиз Аъзам, кечир Тангрим, гафур Тангрим,
Кечирмасанг нетарман деб, юроким ичра воҳим кўп?!*

* * *

*Сенда алдам йўқ, бекам ҳеч, сен аниқсан, боҳира,
Борлигинг шундоқ намоён кўзларингда, зоҳира.*

*Сўзларингда бир сеҳр бор, кўзларингда бир сеҳр,
Борлигимни сен сеҳр-ла боғлагансан, соҳира.*

*Сен қуёшсан айни чоғда, ҳам меҳрли, ҳам олов,
Сен билан кўнглим ҳамиша ўт ва оташ, моҳира.*

*Тўғри, қаҳринг беададдир, тўғри, жаҳлинг беомон,
Ҳар маҳал энггувчидирсан, голибимсан, қоҳира.*

*Миразиз Аъзамда лекин тинч ҳаловат бардавом,
Чунки холис пок одамсан, покизамсан, тоҳира.*

* * *

*Сенга ишқи тушганидин сарғариб кетган қуёш,
Мен ҳам ошиқ, сарғаюрман, тинчмагач кўзимда ёш.*

*Сен қуёшга қанча галвир тутганингдан фойда йўқ,
Дардлари оламга кетган, нурлари айлайди фош.*

*«Сен кичик бир заррадурсан ул қуёш атрофида,
Пастга тушгил, катта кетма», деб менга сен отма тош.*

*Гар кичик бир заррадурман ул қуёш атрофида,
Ишқим ўти ҳайбати андоқ, қуёш бермайди дош.*

*Сен, ахир, билмасмусенки, битта заррот портласа,
Нақ қиёмат кўзгалур, ерда ҳаёт бўлғой одош.*

*Майли, сен жисмимни паст бил, ҳар жисмдай ҳоқдур ул,
Иккимиз тупроқ бўлурмиз ё қариб, ё ёппа-ёш.*

*Рўҳим, аммо, сен хаёл қилгон каби пастлиқдамас,
Ул — фалақда, кўрса, ҳушдан айрилиб қолгувчи бош.*

*Ҳақ менинг жонимга солгон бўл муҳаббат меваси
Ҳам мураккаб, ҳамда нозик, унга заргардек ёнош.*

*Эҳтиёт бул, оташин ишқимни ёқма, уйнама, —
Гагпа учта нуқта кўйди Миразиз — фарзанди Шош.*

. . .

*Неча йилдир, айламас тарк танни дард, кўнгулни ранж,
Қолса карвондан, босар-ку бир қадар уғулни ранж.*

*Булмаса имкон бирор гулга фидо қилмоққа жон,
Фасли кўклам ҳеч татирми — йиғлатар булбулни ранж.*

*Булмаса чаҳчаҳлаган бедори булбулдан нишон,
Бағрида ёш-жола бирла қон қилар-ку гулни ранж.*

*Бир гўзалнинг зулфиға боғланмаса баргак мисол,
Баъзи бир чоғ рашк бўлуб қийнайди-ку сумбулни ранж.*

*Бир жиҳоддан четда қолса ё ўзи, ё аллаким,
Кўп замон нотинч этарди Хожамиз Расулни ранж.*

*Ўз элига Ҳақ учун хизмат этиш ҳар кимга фарз,
Этмаса, эзгай, ахир, ҳар бандани, ҳар қулни ранж.*

*Миразиз Аъзам суюкли юртининг бунёдиға
Фишт кўяй дер, дарди кўймас, инжитар кўнгулни ранж.*

. . .

*Баланддан боқмагин манга, сенам кимсан аён манга,
Назм мулкиға ман фаррош, сенам султон эмас анга.*

*Аён кимга қараб ётдинг, кими бирла намак тотдинг,
Қачон кимга кими сотдинг, қачон урдинг қўлинг зангга.*

*Бу дафтарни очиб бўлмас, сиринг ёвга сочиб бўлмас,
Вале, ундан қочиб бўлмас, аён бари тушунганга.*

*Мани санда ишим йўқдир, хусуматли нишим йўқдир,
Ҳавотир олмайин ухла, хабар топмас мандан янга.*

*Ман эрса, ман... ёвим бошқа, элим ризқиға куз тиккан,
Еримни топтаган каслар ила киргум фақат жангга.*

*Сан бир шумроқ боламдайсан, манинг оғриқ ярамдайсан,
Кетиб кўнглинг амалларга, уйнадинг турли оҳангга.*

*Бу кун бўлдим дея сардор, ҳаромдан ҳам чекилмассан,
Ҳаром луқма, кибр-ҳавво ҳалокат келтирар санга.*

*Бу сўзни Миразиз Аъзам деди... Сандан фақат уйлаш...
Йўқотма эл аро қадринг, йўқотгандек қадрин танга.*

. . .

*Оқ қоғоз, оппоқ қоғоз, жонимин жонони қоғоз,
Сен билан хонам ёруғ, масомин нурдони қоғоз.*

*Мен қачон келсам қошинга айладинг дилдорлиғ,
Ёзганимнинг доимо бўлдинг ўзинг жони, қоғоз.*

*Нина бирла обият излаб қудуқ қаздим гаҳе,
Сен у чоғ бўлдинг жафонинг менга майдони қоғоз.*

*Мен тўкилдим ҳамма вақт устингга инжулар бўлиб,
Бошбитик сенга кўзимнинг қонли маржони, қоғоз.*

*Миразиз Аъзамни маъзур тутгин, эй шафқатли ёр,
Мен сиеҳ этдим юзингни, сен — мусаффони, қоғоз.*

* * *

*Ҳаётимнинг кузида сен кўзинг очдинг, қизим Орзу,
Кувонч бўлдинг, зиё бўлдинг кўзимда, юлдузим Орзу.*

*Сенинг мавжудлигинг зилдай ҳаётимга кафил бўлди,
Муллақ кунларим битди, заминда илдизим Орзу.*

*Сенингсиз бу ҳазин олам қаро зиндон бўлиб менга
Заҳар-заққум қилиб эрди энг етилган кезим, Орзу.*

*Сенинг бирла келиб ётди қуёшли бу ёруғ кунлар,
Аёнлашди бутун маъно, равонлашди изим, Орзу.*

*Менинг бошимдаги қузғун сенинг бошингда йуқ энди,
Ҳалоссан сен талончи чангалидан, тенгсизми Орзу.*

*Ёнингда уч оғанг бордур, изингда бир ининг бордур,
Қўлингда дастуринг бордур, хурсан, кулар юзим Орзу.*

*Сенинг бахту камолингни кўришга иштиёқим зўр,
Самода булбулим Орзу, заминда денгизим Орзу.*

*Худо дер, Миразиз Аъзам, менинг наслим омон булсин,
Кўзи дур тукмасун ортиқ ушалган орзуим Орзу.*

Муҳаммад Ражаб

ТОРАТҚИЛДА МУҲАББАТ ШИМОБ

* * *

*Томга чопиб чиқар лолақизгалдоқ,
Қирдан пастга эниб келар бойчечак.
Тупроқ йўлга узоқ-узоқ термулиб,
Чўзиб-чўзиб увлаб қўяди Бўйноқ.
Мен эса бормадим, эҳ, боролмадим!*

Ариқлар тұлғаниб оқади кұшиқ,
Соқчидай тизилиб турар қоқигул.
Шаҳарнинг кир босган майхонасида,
Қадаҳга термулиб йиғлайди кўнгул.
Мен эса бормадим, эҳ, боролмадим!

Сутдай ойдин оқшом. Бир тўп болалар
Дунёни унутиб оқ суюк уйнар.
Уч-тўрт эзма кампир, қозон бошида
Ҳаммани лол қилиб афсона сўйлар.
Қозонда сумалак. Юрагим қайнар.
Мен эса бормадим, эҳ, боролмадим!

. . .

Мени кутар олисда бир қиз,
Йулларимга бўлиб интизор.
Мен дераза ёнида ҳиссиз,
Чекаман ва сураман ҳаёл.

У қиз мендан садоқат истар,
Соғинчлардан жисми ўртаниб.
Умрим менинг ўтмоқда бекор,
Ёт гузаллар қўйнида ёниб.

Севмоқ бўлса, бир бора севдим,
Севги атаб бўлса у ҳисни.
Тақдир нечун рўпара қилдинг,
Қайтадан бир беғубор қизни?

Ярадор виждонни кўксимга босиб,
Қайта чопаяпман, кимларга қарши?!
Инсонга бир марта қилар-ку насиб,
Буюк муҳаббатнинг муқаддам арши.

Шеърларим улугдир, сўзларим улуг,
Мен ўзим жуда ҳам тубанлаб кетдим.
Муҳаббат қутлугдир, севилмоқ қутлуг,
Букун барчасини англадим, етдим.

О, тангрим ўзинга шукрона бўлсин,
Кўрсатган бу улуг марҳаматинга.
Мен энди бир умр содиқ қолайин,
Шу қизнинг беғубор муҳаббатига.

Ғамгин келин ҳақида баллада

Саҳар туриб сувга айтар,
У ҳар тунги тушини,
Тушагида қолдирганча
Муҳаббатнинг исини.

Сахар туриб қушиқ айтар,
Қушиқ айтар, жушиб айтар,
Қуздан ёши тошиб айтар,
Йиглаб-йиглаб қушиқ айтар,
Қушиғига тушини.
Беланчакнинг изларидан
Тебратганча бошини:
«Кел, кел болам, кел болам,
Бу ҳолимни бил, болам,
Мени бахтли қил болам...
Менга ўқиб қарайди,
Ҳатто яқин хешларим.
Наҳот, мени алдайди
Ҳар тун кўрган тушларим?!
Алла-ё, алла, болажоним алла...»
Ҳар сахарда келинчак
Такрорлар ушбу ҳолни.
Алла айтиб қучоқлар,
Бўш беланчак ва толни.

* * *

Умиднинг илинжи узилди,
Сабрнинг тоқати тошди-ёв.
Кутмоқ, о, бунчалар чўзилди,
Лаҳзалар асрдан ошди-ёв.

Кунгулда шубҳалар, гудуклар,
Гумоннинг уруғи куртаклар...
Қораяр ишончнинг осмони.
Дунёда энг оғир дард эрур,
Умидвор одамнинг армони.

* * *

Бор-йўғини бой берган
Қиморбоздай бемақсад,
Хазонрезги боғ ичра
Кезаман.
Суйганидан суйрилган
Буйга етган қиз мисол,
Афтодаҳол, кўк узра
Ой сузади...

* * *

Энди кеч, энди кеч, энди жуда кеч,
Умр ҳам қирқ ёшни қоралаб қолди.
Ҳамон бир қарорга келолмайман ҳеч,
Сочга оқ толалар оралаб қолди.

Қайда хато қилдим, гумроҳлигим не,
Утган йилларимни шу савол қийнар?!
Мени ташлаб кетган муҳаббатим, кел,
Кел, мени бу азоб бағридан қутқар!

*Қайси гуноҳимга бу ширин азоб,
Бир туйғу қалбимни бепичоқ тилар?!
Дардли юрагимда муҳаббат шитоб,
Умримда минг бора туғилиб ўлар.*

*Меҳру муҳаббатга муштоқ дунёдан,
Шафқат истаб ўтар бесамар умрим.
Кел, мени қутқаргил, ширин рўёдай,
Мени ташлаб кетган бегубор севгим.*

*Хўрланган муҳаббат уволими бу,
Куксимни қиймалар шу сирли нидо?!
Мен узиб ҳидламай ташлаб кетган гул,
Наҳот, умрим бўйи беради жазо?!*

Муҳаббат учликлари

* * *

*Қутганим кунларим қуртаклар,
Дўстимга дўндилар дарахтлар.
Бўёғи баҳордир, бу ёғи баҳор.*

* * *

*Осмонни олдилар оҳларим,
Қовурғам қарсиллаб қайишар.
Мен мунча маъюсман мунгайиб.*

* * *

*Оқшомнинг охири оқариб,
Сабрнинг сарпоси сўкилди.
Умидвор умидим учқунлар.*

* * *

*Тонггача кўз юммай сени уйладим,
Яна оқламоққа уриниб кўрдим.
Уятдан қуёш ҳам қизариб кетди.*

* * *

*Қўшиқлардан устун турибман,
Гулларнинг ҳаваси келмоқда.
Энди узлигимни мен таниб қолдим.*

Дилфуза Қузиева

Күнлар...

Ҳикоялар

Чумчуқ

Қизчанинг оёқ-қўллари, юзи кўпчиб, шишиб кетганидан юмалоқ ёстиқнинг ўзгинасига айланганди. Унинг ягона ҳаёт нишониси — кўзларигина эса-да, бу икки чашм қўрқув соларди эндиликда юракка. Чунки бу кўзларни, етти яшар қизалоқнинг маъсума қарашларини нам тарк этган, оғриқ-да, изтироб-да...

Энди у бошига келган одамга мени олиб кетинглар дегандек жовдир-жовдир қарашлар қилмас, сокин ва шу билан бирга жунунли боқарди, холос... Эндиликда унинг нигоҳи мутлақо бошқа туйғу-

ЯНГИ ТУЛҚИН

Адабиётнинг равнақи нима билан белгиланади?

Бу саволга ҳар ким ўзича жавоб беради. Равнақни белгилайдиган омиллар кўп. Биров у омилни, бирови бунисини муҳим дейди. Менинг назаримда эса, адабиёт равнақини урта еки кекса авлод эмас, кенжа, еш авлод белгилайди. Бу фикр нотўғри тўлқин этилиб, «Адабиётга хизмат қилган қалам аҳлини назарга илмас эканда», деган хулоса чиқарманг. Устозлар мероси, улардан кейинги авлодлар ижоди кечаги ва бутунги кунимиз. Бутун адабиёт майдонига кириб келаётганлар уша авлодлар очган сўжмоқлардан утадилар.

— Янги авлод адабиётга қандай янгилик билан келади? Худо берган иқтидорни нималарга сарф этади?

Ҳамма гап мана шу янгиликда. Авлодлар устозлар йулидан бир маромда юриб бораверишлари мумкин. Бу оҳиста карвон йулида равнақ сезиларли бўлмайди. Сезиларли тараққиёт учун кучли тўлқинлар керак. Адабиётдаги тўлқин эса, фақат янгиликка интилиш билан бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмида дунё бўйича ана шундай кучли тўлқинлар вужудга келиб, унлаб номларни олам аро машҳур қилди.

ни, одамзотга ёт ненидир айтиб юборгудай қорачиқлари кенгайиб кетарди.

— Она, энди мен сизни... укачамни соғиниб қолсам, қандай кўроламан? — деди у хасталиқдан йўгон тортиб келган хирқираган овозда. Ва бирпас, худди бу гапларни ярим уйқу ҳолатда айттандек, икки-уч ўқиб қўйиб негадир қотиб ухлаб қолди.

Қўлида, егим кеп кетди, деб онасини ҳол-жонига қўймай, духтирларнинг таъқиқлаганига қарамай, олволган олмани битта тишлаган қўйи, чангаллаганича қолган эди...

Авжи саратон. Аёл боласини тоғорачада чумилтириб ўтирар, кичкинтой қийқириб, сувни шапатилаб аёлнинг уст-бошига сачратарди. Аёлнинг кўнгли тўқинланди, кулаётган боласига қўшилиб у ҳам... кулиб юборди. Шунда ... улар соясида ўтирган ўрикнинг қуюқ барглари орасидан учта чумчуқ пириллаб учиб чиқди-ю, чиркиллашганча кўздан йўқолди.

— Она, сизни соғинсам... қандай кўраман... — шивирлаган сас тегди қулоқлари тагига.

Аёл бир сесканди, бир учди.

Бола ҳамон қийқирар, энди онасининг қўлидан тоғорачага шўлп этиб тушиб кетган совунни ушлаб олмоққа уринарди. Аёл шарт болани кутарди-да, бағрига босганча уй томон йўналди. Қип-ялангоч болакай ҳали кўпикли оёқларини питирлатганча тоғорада қолган совунга интила-интила қолди.

Улар ичкарига кириб кетгачгина ҳовлидаги ўрикка чирқ-чирқ этганча, ҳалиги учта чумчуқ қайтиб қўнди.

... Кеч кузда чумчуқлар галаси билан ғойиб бўлди. Энди аёл кунлар совиб кетгани боис, болани ичкарида чумилтирар ва ҳар гал унинг оёқ-қўлларини совунлаб, думбасига кафтлари билан шапатилаб-шапатилаб қўяркан, қўшни хотинларнинг «ҳай, нечуқдир боланг ўсишдан қоп кетди, бир қарагина у ер-бу ерига», деган гапларидан баттар ҳайратланарди. Ахир, ўғилчаси, Худога шукр, бошқа болалардек ҳадеб касалланиб қолавермайди, кўз тегмасин.

Аёл болани паҳмоқ сочиққа ураб, кўрпачанинг устига юмалатиб қўйди-да, мағзавали сувни тўккани чиқди. Қайтиб киргач, сочиқни тепкилаб, устини очиб ташлаган болани кийинтирмоқ бўлиб унга қўл узатишини билади, бола чинқира бошлади ва шу кўйи

Бу тўлқин ўзбек адабиетида ҳам мавжуд. XX асрнинг сунги ун йиллиги арафасида илк асарларини эълон қилган ижод аҳли орасида бу, айниқса сезиларли.

Ачинарлиси шундаки, уларнинг янгиликка интилишлари ҳамма вақт ҳам олқишга сазовор бўлмаяпти. Ёшлар ижодидаги янгиликни инкор этиш ҳоллари ҳам бор. Менимча, бу англиш йул. Ёшларнинг янгиликка интилишларига сира тўсиқ бўлмаслик керак, деб ҳисоблайман.

«Шарқ юлдузи»да элтиборингизга ҳавола этилаётган Дилфуза Қузиёваннинг ҳикоялари анъанавий ижод маҳсулидан фарқ қилади. Ёзувчи бирон-бир воқеани баён этиб қўя қолмайди. Уқувчини фикрлашга, фалсафий мушоҳада юритишга мажбур этади. Дилфуза талабалик йиллари «Ёшлик» журналида шу руҳдаги қиссасини эълон қилган эди. Дорилфунунни тугатиб, Қумқўрғонга қайтгач, ундан анчагача дарак бўлмади. Биз, очиги, бундан пича хавотирландик. Чунки Дилфузани адабиётдаги янги тўлқинлардан бири эканига ишонган эдик. Хайриятки, хавотиримиз ўринсиз чиқди. Ёзувчи қизимиз Қумқўрғонда болаларга адабиётдан дарс бериш билан бирга ажойиб ҳикоялар ёзибди. Биз, қувончимизга шерик бўласиз, деган мақсадда сиз азизларга бу ҳикояларни тақдим этиялмиз.

Тоҳир МАЛИК

тонггача аёлнинг кўкайини қуришиб, чириллаб чиқди. Кун чиққачгина боланинг чакаги ўчди. Ухлаб қолди. Сўнг сийиб юборди. Сийдикнинг жилдираб тувакка тушишини аёл негадир юрак ютиб, эшитиб турди. Ташқарида зағчами, нимадир, балким қаргадир томоғини йиртгудай қағиллаганда, қиш келганини англади. Бола уйғонган, кўзини мултиратиб ётарди. Аёл уни эмизмоқчи бўлиб энди бағрига босгандики, бола яна чинқиришга тушди, худдики ўпкаси узилиб тушадигандек.

— Она, қандай кураман... — хаёлидан кечди аёлнинг ва даҳшатдан титраб, боласига қўшилиб у ҳам йиғлай бошлади. Аммо кўп ўтмай, яна тинчланиб қолди ва худди аввалгидек яна уйнай бошлади. Эртасига аёл кўрасаки... боласининг чап елкасидан учта пат ўсиб чиқибди.

... Кунлар эса, барибир ўтаверди. Аёл эндиликда атрофдагиларга жуда кам кўриниш берар, боз устига, боласи сирли равишда гойиб бўлганди, илло одамлар уни онда-сонда учратишганда ҳам яккаю ёлғиз, узгинаси тентираб юрганинигина кўрардилар. Ҳеч кимсанинг ундан боласини сўрашга юраги дов бермасди, инчунун аёл одамлар учун шарпага, одамлар эса аёл учун сояга айлангандилар.

Қизгин баҳор кунларининг бирида эса, деворнинг тагидан солдирган янги тандирда биринчи бор нон ёпган қўшни хотин биргина кулчани узатмоқ бўлиб аёлнинг ҳовлисига бўйлаб қаради. Энди «хув»лаб чақирмоқчи эди, ичкаридан аёлнинг ўзи чиқиб кела берди. Қўлида йўрғак бор эди унинг. Қўшни хотин анчадан бери кўрмаганди аёлни бола кўтарган ҳолда.

— Ҳамсоя, — овоз берди у нондан қўли куйиб. Аёл эшитмагандек бир-бир босиб, ҳовлидаги урик томон келаверди.

— Ҳуу-ув ҳамсоя, — яна бир парда овозини кўтарди у, янги тандирда ёпилган биргина нонини унга илиниб.

Аёл нест-караҳт, йўрғакни урик соясига қўйди. Ва қўшни хотин учинчи бор чорлашга оғиз жуфтлаган жойида ағрайиб қолди, инчунун, бола уралган йўрғак ичидан «пирр» этиб... бирин-кетин учта кулранг чумчуқ учиб чиққандилар. Худонинг қудрати билан эсан эпкин эса, қўлини куйдирмай қўйган нонни-да, аёлнинг беҳол қўлларидан сирғалиб, ерга тушган ўша бум-буш йўрғакни-да, унинг кўз ўнгида уч чумчуқ ортидан оқ яловдек учириб кетди.

Қўшни хотин нонларнинг ҳаммасини тандирнинг бошида қолдириб, кўрган-билганини дуч келган одамга айтиб, охир-оқибат бир неча киши бўлиб аёлнинг ҳовлисига кириб келишганда, аёл ҳамон чумчуқлар учиб кетган томонга қараб, ҳайкалдек қотиб турарди. Шунда у бир оғизгина гапирди:

— Нега улар ҳамон учта?..

Даҳл

Ахийри унинг гоҳ пинҳон, гоҳ ошкор ўксик-ўксик йиғлашлари бадга-да урди. Қийин-қистовга оддилар: «Айт, нима етмаётир сенга, икки кўзинг бут-ку, ахир?» У яна йиғлайверди, энди хўрлиги келиб, хўрлиги келиб...

Унга эрмаклар топиб бермоқчи бўлишди, кўнглини овламоққа уриндилар ва ҳатто табибларга-да қаратдилар.

У эса ҳамон йиғларди, хўрсуна-хўрсуна, бовургинаси узилиб-узилиб...

Унинг куйганларига куйиб-куйика отаси қазо қилди, онаси қазо қилди: «Энди йигла, шум, — дейишди унга, — кўр бўп қолдим деб йигла...»

У-да йиглайверибди, токи, бирор кимса: «На дардинг бор?» дея суроқламай, бирон тирик жон кунгил сўрамай қўйган ва то бир туш кўрмагунига қадар. То у тушдан дийдаси-да, кўкси тош бўлиб уйгонмагунга қадар...

Ва аммаси буларди унинг ёлғизгина, ҳамма ёлғизлардек ва ҳамма аммалардек мушфиққина, ота-онасининг қазосидан кейин унинг овқат-повқат, киргинасидан хабарлашиб турадиган аммаси.

Уша амма негадир унинг ёнига кирганда, оғиз-бурнини рўмол билан чирмаб ташлаган буларди ҳар чоғ... Миқ этмай тиқирланарди уша аммаси, тиқирлана-тиқирлана у ёқ-бу ёқни супуриб-сидиради-да, узун енгларининг адоғини сирмайин унинг ёнига бир коса овқатини қўярди жимгина. У-да миқ этмай, ҳурагини ерди. Гоҳо мазали овқат учун миннатдорчилик билдириб қўйгиси ҳам кеп қоларди. Аммо бундай чоғларда амма аллақачон уйдан чиқиб кетган буларди шарпасиз.

Кейин-кейин оғиз-бурнини рўмол билан чандиган навниҳолгина бир қиз кирадиган бўлди унинг ёнига. У аммаси бажариб келган ҳамма юмушларни бўйнига олгани боис, овқатни ҳам худди аммасидек узун енгларини сирмай дастурхоннинг четига қўяр ва «Олинг, тоға» дерди оҳистагина. Ва ногаҳон унинг «Аммам қани?» деган сўрогидан эса, қиз узун енглари билан кўзини тўсди-ю... йиглаб юборди: бир йиглади, бир йиглади-ей, энам, энамлаб, ўксиб-ўксиб...

Унинг бирор туки-да қилт этмади бу хабардан. Ва кунлардан бир кун худди ушандай бир туки қилт этмай, қуруқдан-қуруқ қилиб, чодрасига бурканганча ҳужрани супуриб-сидираётган қизни ёнига чорлади ва дедики, қани, жиян, юзингни оч-чи, қани, сени таний-да, ахир. Қиз ногаҳон қорнидан зарб еган кимсадек чайқалиб кетди: бирпас иккиланиб турди, ийманқиради ва ... титрай-титрай қават-қават, катта-кичик рўмолларини бир-бир ечаверди, ерга ташлайверди, ташлайверди... қизнинг бошидан пойига тушаётган рўмолларда эса нима нарсалардир гимир-гимир қиларди, гимир-гимир, гимир-гимир... Ниҳоят қўлларидан энг сўнги рўмол ҳам ерга тушиши ҳамон, юзтубан бўлганча қизнинг ўзи агнади, ўкраб агнади ва аллане ёввойи товушлар чиқариб, юрак-юракдан ҳўнграб-ҳўнграб йиглади, ириб ётган: қурти қайнаган бадбуруш юзларини оқ-оппоқ қўллари билан чиппа ёпган кўйи.

— Энам ҳам, энам ҳам, — энтикарди қиз йигидан, — энди мен ҳам ... мен ҳам... Энамни рўмоллари билан ювдик, рўмолларини ечмай ювдик, шундайча... шу ҳолида кўмдик ҳам. Энди мени ҳам... ҳаммамизни ... авлоду-аждодимизни бошда рўмол билан, етти қават чачвон билан...

— Нега? — алаҳсираган мисол карахт сўради у қиздан ҳатто нени сўраётганини англамагандек.

— Ў, тоғажон. Несин айтмай, суяк-суягимиз, уруг-аймоғимиз мубтало бу дардга. Қачон, кимдан бошланган тириклайин бу ириш, билмаймиз, тоға. Ёлғиз сиз... дунё беҳабар сизгина ҳамон гўзал-сиз... Юзингиз... кўзларингиз, баданингиз...

У ўзига томон яқинлаша бошлаган, юзларини силамоққа интилаётган қизнинг оппоқ қўлларига-да пес тошганини мана эндигина

қурди. Ирганмади. Тураберди. Қиз урта бармоқлари билан унинг қошини сийпади, кафти билан юзига, қурқа-писа лабларининг чеккаларига ҳам тегди. Ҳиқиллашдан тўхтаган, юпанган, ҳатто телбаларча илжая бошлаган эди қиз.

— Сиз нурга ўхшайсиз, — пичирлади қиз овози ҳаяжондан титраб-товланиб. — Чунки сиз нурнинг боласи.

У ҳамон миқ этмас, фақат жисмида, миясидан неча-неча замонлик уйқу соб бўлаётганинигина англади.

— Энам раҳматли айтарди, — қиз эндиликда юзи очиқлигида сира ийманмай сўзларди хушвақт, — айтардики «укамнинг хусни қуёш бўлса, келинимники ой эди»... «Авлодимизга умид нурини таратган, ҳаёт ёруғлигини берган Ёлғиз қуёшимиз ҳам, ойимиз ҳам иккови эди».

Ва кўп ўтмай сиз туғилибсиз. Энам бу ҳақда ҳар оқшом сўзлаб беришдан эринмасди. Айниқса, ўлими олдидан ўзи билибми, билмайинми бир кунда уч-тўрт маротаба ҳам такрорлайверди. Сиз ярим тунда туғилибсиз. Туғилишингиз ҳамон чироқ ўчиб қопти тоқчада, зулумот ютибди атрофни. Аммо энам ҳам, доя ҳам сизнинг юзингизни аниқ-тиниқ куришибди ушанда. Доя, ё тавба, одамнинг боласими шуям, деса ҳазиллашиб, чечам — онангиз, йўқ, менинг болам, дермиш кулиб. Ва ҳаммаси кулибдилар, сизнинг йиғингизга: энам, доя, чечам... Бироқ сиз шу кўйи йиғлашдан тўхтамабсиз. Чечамнинг эмчагидан ирганиб, оғзингизга олмабсиз, сигирди сутини бериб боқибдилар. Отангизнинг қўли теккудек бўлса, чириллаб оламни бузармишсиз, ёрга юмалатиб қўйибдилар. Ва шу кўйи тоғам билан чечамнинг қазоси беш кун бурун етгунга қадар йиғлаверибсиз, нега, тоға?..

— Билмайман...

— Ахир, уларни ҳамма севарди. Ҳаммининг умиди эди улар. Сиз... сиз эса, бошига етдингиз... сизни севишгани учун ҳам улар...

— Билмайман, ҳеч нарсани билмайман...

— Унда айтинг: нега ҳозир... жимсиз, тоға? Йиғламайсиз... нега... нега?.. — даҳшат билан пичирлади қиз.

У индамади, кет, деди бурилиб олиб, ўзини ухлаётганга олди.

... Ва уни ҳам негадир бошига чандиб ташлаган қават-қават рўмолар билан ювдилар, уша қат-қат чачвонни юзидан кўтармай кўмдилар...

Унинг ортидан Ёлғиз бир чодрали қизгина юзларини чангаллаб, уввос солиб қолди:

— Оҳ, тоғам, қуёшим тоғам, қора осмонимдаги ойим тоғам, нурим тоғам, кўз ёшим, тоғам...

Айрон

Момо пул санашни билмасди. «Қанча?» деб сўради. Иссиқдан юзи куйиб кетган келин биғиллаётган боласини эмизаркан, айтди. Момо пулни эски латтага ўраб, сандиққа соларкан, келинига тўнгиллади:

— Шаҳар тушиб бўхонка олиб келмаган бўлсанг, ўзингдан кўр. Айронди опкегунча патир ҳам қилиб кетасан.

— Айиб мендами, момо? Шунча чаккини кўтариб бозорга пиёда бордим. Кўлик йўқ ҳеч. Чакки сотиб, бир-икки сўм қилмагуним-

ча нонням талаб кетди одамлар. Бу ёғи яна Холча холяям чакки опчиққан экан, нуқула бошқаларга ўчакишиб, келган харидорларга «айрон чаккини олманг, касал қилади. Мана, мени чакким сори мойдай» деб шангиллагани-шангиллаган.

— Шудайверади-да, шу Холчанг! Ўзи зўрмикан? Невараси ўтган куни сатил кўтариб, айронга кетаётувди. Одамлардан яширган билан, билмасак экан.

Бола ҳамон йиглар, келиннинг вақти эса тигиз эди. Чақалоқни қайнонасига тутқазди-да, хамир қилгани ошхонага ўтди.

— Учир-е, чакагингни. Кунузоғи тинкамни қуритди-я бу бачча, — неварасини «овутишга» тушди кампир.

Кечга яқин келин икки сатилда айрон келтирди. Шуни олгунчаям энка-тинкаси қуриб кетди. Уҳ-ху-у бу одамлар... Ким мошинда, ким кажавали мотоциклда бетонларга айрон тўлдириб олишяпти. Бир пайтлар шу айронни чўчкабоқарчилик фермасидагилар олишдан бош тортарканлар. Сабаби, айроннинг биринчидан қуввати кам, кейин чўчка жониворнинг ичини бузиб, тошини энгиллатиб юбориши, ёки касаллантириш мумкин экан. «Одамзодга барибир экан, — ўйлади келин келтирган айронини пишираркан. Чўчка ичмаган айрон қозонимизни қайнатиб турибди. Кунда нон, баъзан гўшт...» Келин ўчоқдан оловни тортди. Айронни кўп қизитиб юборса, ириб кетади, сув қушилганда эҳтиёт бўлиш керак.

Эртаси эса, яна шу... Майишиб-қийишиб чакки кўтариб, бозорга борди: йўқ, бу гал «моли» тез ўтди. Нонгаям улгурди. Қанор қопга биратула саккиз «бўжонкани» ташлади-да, ортмоқлаб қишлоққа жўнади.

Аммо бу гал боласининг «бигиллаши» қарши олмади. Гудак иситманинг зўрлигидан ингилларди, холос. Келин қўрқиб кетди.

— Бача бўлгандан кейин огрийди-да, — деди кампир. Гудакнинг ичи сув бўлиб кетди.

— Сув-сув терга ботди. Дўхтирга оборайлик, — зорланди келин.

— Трактор гаражда қолган. Сенга кўликни қаёқдан топаман, — ушқирди эри, — бир болага эплаб қарамайсан-да, изиллаганиннга ўлайми?

— Ҳай, бировинг айронга ўтиб кел, тутаб кетмасидан, — эслатди кампир.

Айронга бу гал сукинганча эр кетди. Аммо қуруқ қайтди. Момонинг тумшуги осилди. Тонгга яқин гудак узилди. Дод солган келинни қайнона «босди»:

— Тонг ёришгунча товушингни чиқармай тур, уят бўлади... Бир парча гўдакка...

Келин унсиз-унсиз йиғлади. Жонсиз гўдагига қарашга қўрқиб, юзини чангаллаб йиғлади. Кампир сандиқни очиб, латтага ўралган пулни чиқарди. Тонг отгач, гўдакни тупроққа топшириб келишади. Уч-тўрт сўм пул керак бунгаям...

Чинакам жумла

Менинг бир курсдошим Хемингуэй ҳақида ёзишни севарди... Балким машҳур ёзувчининг олами унга уйғун бўлгандир. Фақирга келсак эса, бирор номдор тугул, оддий, айтايлик, уша курсдошим ҳақида ёзишга ҳам доноларча алжиш лозимлигини ўйлабми, нега-

дир уялиб кетаман. Ахир... «энг чинакам жумлани ёзиш» унғай ишмикин? Бу назму наср шайдолари — талаба дустларинг билан буюкларнинг парда ортидаги ҳаёти ҳақида беозор гийбат қилишдек лаззатли бўлсайкан...

Хуллас, энг чинакам жумласиз иш битмас экан, мана, ўқинг:

... калит чўнтагимда эди...

Ҳавони ҳам, осмонни ҳам hozиргина ёғиб ўтган ёмғир деярли шаффоф этганди. Бир болакай, иштонсиз, аммо калта чопончада, бошида қизил жундан тўқилган қалпоқ, оёғида резина этик, у ҳам қизил бурнини «шўлқ-шўлқ» тортганча бетон йўлакча устида қаққайиб турар, афтидан қисқа ёмғирдан ҳамма «уй-уйига уриб кетган уртоқлари»нинг чиқишини кутарди.

— Ҳой бола, — дедим унга, — лўддирингни пишак еб кетмасин. Чоп, иштонингни кийиб чиқ.

Болакай уяган киши бўлиб, дўмпайган қоринчаси тепага кўтариб юборган чопони барларини тортқилаб... яширган бўлди, аммо ҳеч қаёққа кетмади. Бурнини узун тортиб қўйди, холос.

— Сен ўзи кимни кутаяпсан, — қитмирлик қилишда давом этдим яна. — Ҳамсоянгни қизини эмасми?

Кутилмаганда болакай калласини силкиб, тасдиқ ифодасини берди. Унинг туриши ниҳоятда жиддий эди. Бу эса, баттар кулгимни қистатди:

— Ҳамсоянгни қизини оти нима?

— Ҳапиза...

— Ҳапиза сочи узу-унми?

— Меникича, — деди бола қалпоғини суриб, тап-тақир олинган бошини кўрсатиб.

— Ие, унда Ҳапизанг кал экан-да!

Болакай қиқирлаб кулди, чопони яна тепага кўтарилиб кетган, бурнини енгига тинимсиз артса-да, улгуролмасди:

— Бугуниминан уйнагани чиқмади, — чақимчилади у. — Кеча кук ошигимни опқочиб кетганди. Агар чиқсин, опқўяман...

Шу чоғ тўртинчи қаватдан бир аёл кичқирди:

— Ноди-иир! Кир уйга, ҳайвон! Қани, бул дейман!!!

Болакай қўрққанидан зинғиллаб подъездлари томон кетди.

Мана шу билан чинакам жумла ҳам тамом.

Кимсасиз уйнинг калити... ҳамон чўнтагимда эди.

Тўртинчи кун

I

«Тўғри, хотинлар ҳаммомида юз берган уша воқеа менинг ҳам кулоғимга чалингандай бўлувди. Аммо бунга ё айтарли аҳамият бермаганман, ё худ шунчаки ишонмаганман. Ушанда, айтишларича, ҳаммом ёпилишидан бироз оддин аллақандай қизалоқ кийим-пийими билан чўмилиш хонасига кирибди-да, у ердаги хотинларга бақрайиб тураверибди. Ахийри, улардан бири қизгача «Хай, қизим, бу ерга нега кирувдинг», деб гап отса, қизи тушмагур «Онамни ахтаряпман» деб, хўнграб юборибди. Онангни оти нима, қаерлик, қанақа хотин дейишса, елка қисиб, хиқиллармиш, холос...

Шу орада қаёқдандир етиб келган ҳаммомчи кампир мингил-

лай кетибди: «хе ўргилдим, кап-катта қиз, на онасининг отини билса, на таърифини келтиролса». Шунда қизча «ялт» этиб унга қарабди-да, «Менинг онам ҳаммангиздан чиройли, кейин оёқлариям мана бунақа», деб узун этагини кўтариб...

Хотинлар нима кўрганларини тузук англаб-англамай, чинқира бошлабдилар. Кимдир хушидан айрилган, кимдир қалима келтирган ва ҳоказо... Хуллас, қизча эриб йўқолгандек, бу ердан гойиб бўлибди.

... Мана ҳозир ўша қизча қўлимдаёқ ухлаб қолди. Уни кўтариб кетаяпман-у, нуқул қизалоқнинг кимлигию не сабабдан оёқ ўрнига митти туюқчалари борлиги ҳақида эмас, уйдагиларнинг норозилигини қандай енголиш ҳақида ўйлардим.

Шундай бўлувди: момонинг носвойи тугаб қолгани боис кўчага чиқиб кетаётганимда Матниёз кўкнорчининг уйига ҳам бирров бош суқиб чиқишимни тайинлаб қолганди. Куннинг қоқ ярмида ўша маҳаллага бурилгандим. Ва бирдан...

Биз илгари мана шу кўчанинг нариги ёғидаги қизил ёғоч уйлардан бирида яшардик. Гир-теварагимиздагиларнинг бари ўрис бўлгани туфайли ўша Матниёз кўкнорчининг маҳалласидаги болалар билан куним ўтарди. Ва кўчанинг бошидаги мана шу бесўнақай ва бадбуриш чинор ўша чоғларни ёдга солар, наинки, биз кун ботарда «уй-уйига, қапа тўйига» бўлиб ўйиндан тарқалгач, мана шу чинор қошигача ҳингир-ҳингир кулиб, ёки ким гирром ўйнаганини бақир-чақир билан муҳокама этиб келаётсак-да, дарахтга кўзимиз тушиши ҳамон «ажина-а-а», деб тумтарақай қочардик ҳар ёққа. Ва англасам, бу ҳам биз билган сон-саноқсиз ўйинлардан бири бўлиб, на ошиқ ва на дувидақдек ўйинлар мана шундаги каби табиий чиқмас, ҳатто баъзи болалар лабига учуқ тошиб, иштонини ҳўл қилиб қўйган чоғлар ҳам бўларди. Шу боисми — бу чинор кундуз кунлари-да, кўзимга макруҳ чеҳрага ўхшаб кўринар ва мен имкон қадар бу «турқни» пайқамасликка ҳаракат қилиб ўтиб кетардим.

Бугун эса ҳиқиллаган овозни эшитиб, чинор томон қайрилдим: қуёш нури чинор барглари увадалари орасидан сакраб-сакраб, билқиллаган тупроққа ботиб кетар ва энди онда-сонда чирс-чирс узилиб, оҳиста учиб тушаётган япроқлар шитиридан ўзга сас эшитилмасди.

Чинорнинг тагида узун қўйлак кийган алақандай қизалоқ қилт этмай, бошқа ҳеч бир садо бермай турарди. Мен қизчани шу маҳаллалик гумон қилиб, яна йўлимда давом этмоқчи эдим, ноҳос чинқиридан чўчиб, орқамга қайтдим-да, уни маҳкам қучоқлаб олдим:

— Нима бўлди сенга? Бирор нарса чақдимми? Қўрқдингми? Нега бақирдинг?

Юзлари шалоббо бўлиб кетган қизалоқ бирпас баргдек титраб турди-да, пичирлади:

«Мени онамни опқочишди...»

Ундан ҳамма, ҳатто калтакесакни чангаллаб, ўйнаб юрадиган укамгача ирганиб кетишди... Гап шундаки, қизалоқнинг чеҳраси тонг шабнамидек бокира бўлишига қарамай, унинг жундор ва туюқли оёқчалари ва мен дастлаб, ҳатто уйга опкегунимга қадар пайқаманган гажак думи, афтидан ҳаммаларининг эхсонасини чиқарворганди. Кутилганидан аъло оилавий жанжал бўлди ва мен бургага аччиқ қилиб, нарсаларимни йингидим-да, қизчани кўтариб, уйдан чиқиб кетдим. Балояям ақли етмаган қизалоқ яна хўрсина-

хўрсина қўлларимда ухлаб қолди. Аммо у биринчи галдагидек пар каби енгил эмас, аксинча, мисли бутун жисминни минглаб томирлар билан чирмаб, ерга боғлаб ташлагандек, зўрга одимлардим.

II

«...Бугун қизалоқни чўмилтираётиб, унинг гўдак эмаслигини дафъатан пайқаб қолдим-у...»

— «Шен (сен) бойа (бола) пошдан (бошдан) бўлмадинг». — Момом гапини тугатгачгина «чирт» эткизиб, носини тупурди-да, юзини мендан терс ўгирди.

Онам йигидан тўхтаб, пичирлади:

— Соб бўпсан, болам, соб... Ойнага — турқинга бир қара, — кимларга ухшаб қолгансан...

Сўнг сўзини калтакесакни ўлдириб ўйнайдиган укам айтди:

— Сиздақа ака менга даром керакмас...

ЗАГСда аризамни қабул қилишмагач, мулла ахтаришга тушдим, зеро истамасдим фариштамдан ҳарис ниятда фойдаланишни. Булар иш бўлди. Мен унга уйланишга қатъий қарор қилдим. Ва ниҳоят мулла ҳам топилди.

«Нопармон тунларнинг бўғзидан тирқираб юлдузлар отилган чоғ, бутун борлиқ-борлигини қайт қилиб ташлаб, мусаффо ҳаво янглиғ сенинг жисмингни — оловларга ошён, дарёларга хонумон, чақмоқларга чайло, ёмғирларга йўргак... вужудингни симиргай шаксиз, илло, излаганим, тополаганим, топилашим — сен — ёлғиз менгагина ато қилингансан...»

«Ва жаҳаннам тоқидаги шағам-да лип этиб ўчиб, оламини, борбудидан айрилиб қолган эса-да, сабуҳий ифорга ўранган оламини зимистон ўз хобгоҳига етаклаган чоғ унга исм қўймоқ истадим. У эса кулиб, айтдики, мани ўз отим ила атайвер. Ва мен унинг каби пичирлаб, дуо ўқиган янглиғ бу исмини тилга олдим:

— Идо...»

III

Куп ўтмай бу қувончдан онам ҳам хабардор бўлди. (У қариндошларимизнинг таъқиқига қарамай, бизни тез-тез йўқлаб турарди) Жонсарак мени бозорга югуртди, ўзи эса, уни илк бор бағрига босиб ёноқларидан ўтди: айланай сиздан, айланиб кетай...

Турхалтада турли мева-чева билан қайтиб келганимда эса, онамнинг бояги қувончидан асар ҳам қолмаган, ранги қум ўчиб, шалвираб ўтирибди.

— Хотининг, — деди ниҳоят онам ҳорғингина. — кулга бошқоронгу бўпти...

«Қўнғироғин жиринглатди осмонлар, юраклар жом ўлди — бўзигача май ва ул майга оёқ чайгач гилмонлар, фиғоним ҳам бўлди менинг ёлғиз ой...» «Ва мен энди ҳар тун тушларимда чинқираб уни излардим ва мен уни сўроқлаб қайга бормай, кўқдан кимдир пичирлар, унинг исмин тутиб чақираверар, аммо бошим узра оҳиста узилиб тушаётган чинор барглариноғина кўрардим...»

— Идо — дердим сесканиб, уйғонишим ҳамон, — сени йўқотишдан қўрқаман, Идо...

— Сенинг-да қонингни қуллиқ булғаган...

— Унақа дема, Идо. Агар билсанг... ҳатто уни ҳам... унинг туғилишини ҳам истамайман... Сени, Идо, сени ўзимдан-да, оламдан-да, сени яратмиш хўдодан-да...

— Бас. Яхшиси менга яна бир пиёлагина кул келтир. Ичим ёна бошлаётир.

«...Тулағоқ худди кутганимдек барибир тўсатдан бошланди... Мен қўрқиб, онамни айтиб келгани югурдим. Ҳаллослаб етиб келганимизда эса — эшик тақа-тақ берк, ичкаридан унинг қийналиб-қийналиб нафас олишигина эшитиларди. Ўтакам ёрилиб, эшикни қандай бузиб кирганимни билмайман ва остонадаёқ тойғониб юз-тубан йиқилдим. Шу чоғ билакдай келадиган қора илон нақ бурнимнинг тагидан биланглаб утаркан:

— Упкангни бос, — деб вишиллади, — моданг ўлса, ўғли қолар.

— Тинчликмикан, болам?

— Она, — қичқирдим шунда остонада пайдо бўлган аёлга, — кирманг бу ерга, она!

— Нега? Нега ахир?

— Она. Бу ерда энди... мен борман...»

IV

«Уч кундан сўнг шаҳарда миш-миш тарқади: шом чоғи хотинларнинг ҳаммомига бир қизалоқ кириб келибди-да, мен онамни қидираяпман, дебди ва узун этакларини кўтариб...»

Бу гап қулогимга етиши ҳамон йўрғақдаги бир даста қовжиратган хризантемани бағримга босиб, Матнийез кўкнорнинг қари чинори томон югурдим...»

Июль 1992 йил.

Таъбир

«Мана неча тунки, очофат қўллар таъқиб этади мени. Улар ўзларнинг жирканч панжалари билан менга тегишишга, юзим, сочим, баданимни бир-бир ушлаб, гижимлаб чиқишга уринарлар, ижирганиш ва огриқдан мени додлашга мажбурлар этарлар. Ва мен иссиқ танимга тегаётган, ботаётган, бошим узра ҳар ёқдан муаллақ осилган бу кир-чир маъжужлар дастидан кўзларимдан дув-дув ёшлар тукила бошлаган чоғдагина улар дуппослашдан тўхтарлар ва ажабсингандек бир-бирларига маънили қараб қўярдилар. Ҳадемай эса, яна ҳақоратлашга бошлардилар:

— Буни қаранглар-да, у мавжуд, худди бизлардек, худди...

— Йўқ, — чинқираман унсиз.

— Худди биздек, худди биздек... — зикр этарлар увада либосли қўллар, қанот чиқариб бошим узра айланадилар қақшаган чўп қўллар.

Мен гужанак бўлганча ўзимни қанотлар шатир-шутиридан ҳимоя этмоқни истаيمان, дағ-дағ титрайман ва негадир шу титроқ мобайнида қўрқувнинг аста-секин емирилаётганини пайқаб, даҳшатланаман...

Нохос...

Аввалига пайқабман, оппоқ, бир жуфт нима нарсанингдир қора-қура оч қўллар орасида бир пайдо бўлиб, бир йўқолишини. Сония ўтмаёқ, мен бу митти оқ қушчалар бошим узра чарх ураёт-

ган қўлларга кўкси билан отилаётгани-ю, аммо зарбларга чидамай, қулаб ва яна жон-жаҳди-ла уларга қарши бораётганини пайқаб қоламан:

— У сизларга ўхшамайди. Ҳатто қўли йўқ унинг... — заифона, маъсумларча чирқиллайди беш қанотчали оқ «шуълачалар».

— Йўқ, биз бормиз, бормиз. — Қўлларим менга хиёнат этиб, жазавага тушганча ўзларини туфроқларга қорарлар, нажасларга ботарлар ва бу ҳам етмагандек «мана биз, мана биз!» деган янглиғ бошқа қўлларга қўшилиб, мени ахлатбурон этардилар бирпасда чиқаришга улгурган бадбўй қанотларини шақирлатиб минг йиллик уликларнинг суякларни каби...

— Ахир у... — ҳамон ўзини қалқон этиб, мени ҳимоя этаётган бўлса-да, эндиликда заифлигига тан берган янглиғ ялина, ёлбора бошлагандилар митти шуълачалар йиғлағудай бўлиб, — ахир у қўлсиз тугилганди-ку, батамом қўлсиз...

Бироқ унинг ҳиқиллашларини меңдан бошқа ҳеч ким эшитмайди.

Мен эса, эшитсам-да, тушунмайман...

Ва ахийри...

— Менинг-да қўлим бор, — нафрат билан чинқираман митти оқ шуълаларга, — мана улар ахир, мана! — Ва шу ондаёқ ифлос қўллар менга етказган жафо лаззатини туя бошлайман, кула бошлайман, хурланмаган, таҳқирланмаган, умрида йиғламаган одам-дек...

— Бу менман. Мен-ку? Ундай қила кўрма...

Қўлларим чанғалида қолган митти қўшчалар ботқоққа ботаётган одамнинг талвасадан қенгайиб кетган кўзлари янглиғ типирлай-типирай... ўзларининг бегуноҳ кўз ёшларига ва кирликка ғарқ бўлиб кетдилар...

Шундагина қолган қўллар мени савалашни бас қилиб, қўллари-да кўтариб, аллаерларга олиб кетдилар.

...Нохос, қандайдир аянчли чинқириқдан чўчиб, кўзларимни очаман: оппоқ йўрғак... Чақалоқ кўзларини чиппа юмган кўйи чириллайди тинимсиз. Шошиб, йўрғакни ечсам...

— У яна қўлсиз тугилди, — дейишди менга...

Бугун

Бугун ойнинг тиши синибди. Ой бўлишига қарамай...

Айтдим-а, нега Тун кўзларини чирт юмиб олди, нега бугун менинг ётогим ёнидан бенаво сўқир янглиғ ўзини кўрмаганга олиб, индамай ўтиб кетди деб. Ва айтдим-а, нечўқдир менинг деразамдаги, ёлғиз менгагина аталмиш гулларни сурбетларча гижимлабди, қотилларча сўлдирибди... Ахир у шу чоққача тан олмасдида — оқ гуллар унинг — у бағри хуннинг гулгун «кундошлари» эканин. Ахир хотир-жам эди-да, у шу чоққача ушбу гуллар муаттар ва оқ-оппоқлигига қарамай мен севгимга шак келтирмаслигимга. Бироқ... барибир маъсулиятли эдим улар қошида, ахир суюмли бўлмасалар-да, улар Тун каби, худди маъсум эдилар, ҳали бокира...

Тун эса, уларни менга фақат ва фақат ўзига ишонгани учунгина тақдим этар, ва дердики, ол, бу тунги гуллар сеники, уларни сев, йўқса, улар нобуд бўлажак. У ҳар қанча самимий сўйламасин (ҳолат-да!) ишонардики, бу шўрликлар барибир севилмаслар, бари-

бир нобуд бўлажаклар. Шунга қарамай иш у ўйлаган даражада эмас эди, йўқ. Ахир гулларга... ҳеч бўлмаганда уларни Туннинг ўзи тақдим этгани учун ҳам меҳр қўя бошлагандим-да...

Ва ушанда Тун деразамга оёқларини чалиштириб утирволганча, гулдондаги оқ гулларни ҳидлай-ҳидлай баён этдики, биласанми, бугун ой менга изҳори дил айлади.

Лек кўзларимда хотиржамлик кўриб, аччиги келди. Қани энди унга тушунтириб кўринг-чи, бу — унинг аҳамиятига нозил нарса эмаслигини, ахир севса севибди-да, бор-йўғи битта Ой!!! Ахир қандай хўрланмайин, ўша Ойнинг эрмакталаб нигоҳи келиб-келиб... мана шу гулларга ҳам эмас, унга тушганидан...

— Бундан ташқари, — дейди Тук зардасини ютолмай, — у сен ҳақингда ҳам озми-кўпми хабардор эмиш ва биласанми бу нарса унинг муҳаббати қошида, хафа бўлмагин-у, ҳеч бир аҳамият касб этмасмиш..

Мен фақат бир сўз дейман:

— Кетма...

У эса, барибир: азал ва абад кетади...

Ва мен аллазамонгача болта билан чопиб ташланган янглиғ абгор ўтиравераман, ўтиравераман ва ниҳоят ундан ягона ёдгор — ўша бир тутам гулим бағримни шалаббо эттачгина уларга қўшилиб мен ҳам ўксиб-ўксиб ййглай бошлайман. Қулоқларим тагида эса унинг сўзлари:

«Еру кўкнинг бари хиёнати мужассам менда... Ва шунга қарамай севилгум мудом. Бироқ севмоқ — мен учун таъқиқ ва асло осумонлармас, тупроқ ҳам, сув ҳам уни менга ҳаром тилаган — ёлғиз гуноҳим — муқаддас ёлғоним — мен қўрқолмайман... мен... улолмайман...»

Мен эса...

Яхши ҳамки, Ойнинг тиши синибди...

Яхши ҳамки, буни мендан кўрибдилар...

Ва ажабмаски, Туннинг деразам қошидан кўзларини чирт юмиб кетмоғида ҳеч қурса нафрат бордир...

Мен эса... кўкларга шукроналар бўлсинким, энди...

Энди бағрим остидаги кўзлари тундек қора, чеҳраси эса, ойдек оппоқ, аммо тишлари бутун кимнингдир борлигини биламан, куламан... упаман... Бугун!

Фахриёр

ЎЗИҚ

Достон

Овоз чиқариб ўқимаслик шарти билан

*Гулнинг косасига қуйиб ичар Вақт
мени лиммо-лим.*

Жоним қурбақага айланади:

ваққ!

Ким,

*девмикин, жонимни қирқ фариштага
нимталаб нонушта ҳозирлаётган?
«Карнай бўлсин иштаҳа».*

Ой эса ботган.

*Ботқоқларга ботиб қолган Ойнинг оёғи,
қаталайди нилуфар.*

*Юлдузлардан шуълалар соғиб
унга ичиради парилар — куффор...*

Нилуфар кўйлагин бозорга солар.

Тангасин санайди сув парилари.

Бозорга айланар Солор.

Тун — ярим, ярим тун, тун — ярим...

Нилуфарнинг кўйлагини сотиб олгани

Ўсуманнинг нафақаси етмайди.

Қолган

гулларнинг матоҳи ўтмайди.

Ҳасаддан қуйиб,

қорни оғриб қолган сабурлар

тувақда утириб чиқар тун бўйи.

Минг йилда бир гуллайдиган куманжир жабрдийда...

Унинг тиконига бўлмас харидор
кирпи — Ван Гог (эссиз) —
Соч-соқоли пахмоқ чолдевор
қулоғин кесиб,

юборади кунгабоқарга.
Кунгабоқар боқмас қайрилиб.
Тонг — чолдевор оқарар.
Айрилиқ,
айрилиқ,
айрилиқ...

Вақт мени ичади, ичади,
боши гир айланар, айланар.
Бу кеча, бу кундуз кечади,
най-на-най, най-на-най, най-на-най...
Ҳаво ун тортади — худо беҳабар —
сархуш вақтнинг бошида.
Бугдойини тортиб олар.

Табарий
тарих битар форнинг тошига.

Тарих — гуноҳлар — турна қатор.
Ёзиққа термулар кўр (савод) сичқон.
Девнинг ҳарамидан қочган қурбақа ҳам
форга келиб битикларни ҳижжалар, не тонг!..

Тузғиб кетар асрлар —
қасирға.

Фор кетади урнидан туриб —
қудуқ.
Қулоғига симоб сингари эриб,
қурбақа дудуқланиб уқиётган тарих сингади:
қуррр,
қуррр,
қуррр...

...Дедал учиб боради,
дедалуслар термулар.
Икар учиб боради,
«икарус»лар ўрмалар.

Паровозлар бари
пишқирар тутаб.
Гилдирақларин
ҳиқичоқ тутар,
и-и-к-карр.
и-и-к-карр...

Қарғалар
қарғанар:
қаррр-и-каррр,
қаррр-и-каррр...

Ҳамманинг кўзи осмонда,
осмонга тикилар йилқилар...

Нега учмас зарғалдоқ,
нега қарга қарганар?
Қайда қолди Марғилон,
қайнарларда Фарғона?

Икаррр...
Халойиқ
осмонга кўз¹ тикар.
Малоик
кўринмас. Икардан бошқа
учаётган бир кимарса йўқ.
Бургут қани? Қашқал —
доққа тегдимикин ўқ?..

Халойиқ лол боқади
кўл узолмай ёқадан.

Қанотлари қирқилган
сандувочлар чирқиллар.

Уялари кетмоқда ёниб,
сув таший олмас.
Қизилиштон иштонин
бўяб олган яшилга...

Қарғалар
қарганар:
қаррр-и-каррр,
қаррр-и-каррр.

ба

Сулаймон наси истаб келади
ҳат
раззоқ қарғаларнинг ортидан.
Лекин элаги қарғишларга тўлар юрти кам:
қаррр-и-каррр,
қаррр-и-каррр...

Девор — кар,
эшитмас.
Қудуқ — гор,
бешикмас.
Бу ерда моялар
етмас вояга.
Шу ерда узилар ривоят,
ривоятлар этади давом.
Ёзиқлар — гоҳ сура, гоҳ оят,
қулоқ тутар сичқонлар — авом.
Кунгабоқар қулоқни тунда
гор — қудуққа ташлаб юборар.

¹. Кузларим сўйлашни урганди,
энди зарурмикан менга бу тилим?

Қамиш униб чиқади ундан,
ё раб!..
Бозингар ютган қилич сингари
қудуқнинг бўғзига қамиш қадалар.
Чупон йуқ най ясаб олгани,
қишлоққа қайтмади ҳали подалар.

Ҳотамни синагани
Аржуна
шаҳид бўлган Синадан
куруқ қайтар утинчи чол
бол—
таси хуржунида.

Саройда утин йуқ, Каъбада — санам,
бутларни синдирган Иброҳим — осий.
Осий бўлсанг, мабодо, Сен ҳам,
Ҳақ ўзи ёрлақасин!

Намруд
амри:
«Утда куйдирилсин осий Иброҳим!»
Қудуқдаги қамишни
ўриб келар роҳиблар.
Қурбақа Билғамишни
уйғотади — уйғонмас сира.
Ўзи сув келтирар Намруд ўтига.
Ут гурламас, гуркирар

Хадича момоннинг ковак тутидай.
Қамишлар гул булар, бақо гуллари
(қурбақа — Афлотун),
илон ташиб кетар уларни,
Билғамиш — гафлатда.
Худолар гафлатда қарийди.

Илон пўст ташлар —
ёшараётган орийни
ташна қилар осийи қон,
альамон!

Фиръавннинг тобутидан ўрмалаб чиққан илон
куёшнинг белига чирмашар.
Пуштини сўради, лак ва лак ўғлон
белларидан сидрилиб тушар.

Гўрлар қисир — Ватан хароба —
тупроқ тортар уйин кўзига.
Тортилмайди ароба.
Илон пуштни суртар юзига.
Парига айланар, убир парирўй,

шоҳнинг ишқи тушгудай.
Эртан туй бўлади, базми Жамшид туй,
хоҳлама, худой!
Худо хоҳлар, келади қирон.
Қалдирғочлар сотилиб кетар.
Ариларнинг тиллари бирон,

тор —

танакнинг оёғи фалаж —
улов.
Сибирларда қолиб кетар, ё фалак! —
юракдаги маъжусий олов.
Оловга исинар набийлар қабиласи,
валилар,
 ҳодийлар,
 солиҳлар,

олтин қазиб чарчаган —
зулфиқори белкурак Али,
шамшири чўкич Темир,
дошқозони аравагалтак Яссавий.

Искандарлар тулпор — тобутин
миниб ер остига кирар, совути
совийди тупроқ урнига,
кўз урнига ўйилар чиғаноқлар,
 бош чаноғи
оёқ бўлар мустабиднинг кўлида.

у т

Оёқ тўла қонга ботар унинг муридлари — ол!

и д

Заҳҳоклар улийди,
мияхўр шоқол.

Манқалда хотира пиширар Зардушт,
боласининг миясин чақиб...
Набийлар — фарзандкуш, уммат — падаркуш,
хотира очлиги қилади таъқиб.

Урён Одам Атонинг
занжир ўтказилган бурнидан
лаззат симиради аъёнлар, чайнлар.
Илон кийиб кетган пўстинин,
анжир тортиб олган авратпўшини.
Пиймасини ўзи берган кўёш — дўстига,
захга бериб ётар тушини.
Бор бисоти таланган

Одам Ато — қаландар.
Гина эмас, соғинч¹ бор
унинг ашуласида.
Мутойиба, ўкинч бор.
Йиғлагинг келадир, гоҳи куласинг:

«Вақтнинг боши — ёргучоқ,
вақтнинг боши тегирмон.
Ўтин тердим бир кучоқ,
ҳаво, ёпиб бергин нон!..

Нон қил десам, куюк қилар,
ош қил десам, суюқ қилар,
куйдим хотиннинг дастидан!..»

Ҳаво ун тортади,
ҳаво ун тортади!..

¹ Таҳрир қилиб булмас соғинчни,
кучириб ҳам булмайди оққа.
У — варағи йиртилган китоб,
у ҳамиша муҳаббат ҳақда.

Соғинч бахтмас кўникмоқ учун,
сабр ҳаммас, зар булса таги.
Соғинч асли видодан сунгги
кутмаётган одам эрмаги.

Мирмажид ЗОКИРОВ

МУЗДАН ЧИҚҚАН ЧАҚМОҚЛАР

Хужжатли қисса

I

Вилоятдаги раҳбарлардан бири истиқлол муқаддас нарса, лекин у қайта қуриш туфайли келди, дебди.

...Шуни унутмаслик керакки, истиқлолимиз осонликча қўлга киритилгани йўқ.

Ислом Каримов

Ўзбекистон Республикаси Олий суди жиноят ишлари бўйича судлов коллегиясининг 1946 йил 14 июндаги ҳукмининг Махсумов Носир, Комилов Муҳит, Одилов Тешабой, Латипов Халил, Шоумаров Фахри, Раҳимов Абдураҳмон, Зокиров Мажид ва Си-

Бу ҳужжатли қисса уруш йиллари Тошкентда иш олиб борган, Сталиннинг мустақил тазумига қарши курашган махфий «Озодлик» ташкилоти ҳақидадир. Қисса муаллифи, марҳум Мирмажид Зокиров шу ташкилотнинг аъзоси бўлган, ташкилот фаош этилгач, бошқа маслаҳатлари қатори ҳибсга олинди, ун йил қамоқ ва сўргун азобини тортган.

Бундан икки йил муқаддам Мирмажид ака асарини таҳририятимизга ютарди келганларда, биз қисса билан танишгач, муаллифдан нега асарига «Муздан чиққан чақмоқлар» деб ном қўйганини сўрадик. Шунда у киши бундай дегандилар: «Мен геолог профессорман, яқин геологик ўтмишда — бундан бир миллион йиллар муқаддам шимолий музликлар усиб, жанубга — Қрим ва Урта Осиёга қадар уч марта босиб келиб, уч марта орқага чекинганини, йул-йўлакай учраган кўпчилик набодот ва ҳайвонот оламини пайҳон қилиб, улимга маҳрум этганини бик аман. Чоризмнинг Марказий Осиёга бостириб кириши ва ерли халқларни мустақилликдан маҳрум этиб, дини, маданияти, урф-одатларини оёқ-ости қили-

рождидинов Нажмиддинларга тегишли қисми бўйича Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 66-модда, 2-қисми билан айбли топилганлиги бекор қилинсин, жиноят иши уларнинг ҳаракатларида жиноят йўқ деган асос билан ҳаракатдан тўхтатилиб, уларнинг барчаси ушбу иш бўйича оқланган ва ҳамма ҳуқуқлари тикланган деб ҳисоблансин.

(Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1992 йил 19 июндаги қароридан)

1945 йил ноябрь ойлари. Эрталабки нонушта пайтида ойимлар зўр қайғу билан дедилар:

— Мирмажид, эшитдингми, бугун кечаси Одил тоғанларнинг катта ўғлини олиб кетишибди.

Мен шошилишч сўрадим:

— Ким?! Нима учун?!

— Билмадим, келган кишилар формасиз, фуқаролар кийимида экан. Улар уйни ҳам тинтув қилишибди, бир неча китобларни олишибди.

Бу ноҳуш хабардан сўнг уч кун ўтди. Лекин мен ишга бориб келиб юрибман. Аммо мени бир нарса таажжубга солади: у формасиз шахслар Давлат хавфсизлиги кўмитасининг ходимлари бўлиши керак, албатта. Нима сабабдан Тешавой акамларни ҳибсга олдилар-у менга тегишмаяпти? Ёки улар тоғаваччамни далилсиз, гумонсираб қўлга олдиларми? Сир очилдими ёки йўқ? Бу жумбоқлар ҳеч ҳаёлимдан кутарилмас ва менга тинчлик бермас эди...

Шу воқеалардан сўнг тўрт кун ўтгач, мен ишга кетган пайтимда уйимизга 40 ёшлардаги бир киши келиб, онамларга мурожаат қилади:

— Онажон, мен Тешавой олдидан — ҳибсхонадан озод бўлиб чиқдим. У киши сизларнинг манзилгоҳингизни ёзиб бердилар ва Мирмажид қамалган ёки қамалмаганини аниқлаб, хабар беришимни илтимос қилдиларки, агар Мирмажид қамалмаган бўлса менга пиёз, қамалган тақдирда эса саримсоқ пиёз кири тишсин, дедилар.

Ойимлар бу гапни эшитиб ҳовлиқиб:

— Вой! Мирмажидни нега қамайдилар?! Уни қандай гуноҳи

ши ва бу анъаналар «қизил империя» ҳукмдонлиги даврида давом эттирилганлигини уша музликларга, бу зурвонликларга қарши курашганларни эса муздан чиққан чақмоқларга қисс этдим».

Дарҳақиқат, юртимизда 70 йилдан зиёд давом этган «қизил империя» сиёсатига қарши курашиш учун чақмоқдек кучли проща эгаси, шу билан бирга, уз миллатини гоёт севган инсон бўлиш керак эди. Бундан яқин аср муқаддам Тошкентда Фаолплат кўрсатган «Озодлик» ташкилотни аъзолари ана шундай кишилар эдилар.

Афсуски, Мирмажид акага асарни журналнимизда чоп этилганлигини кўриш nasib этмади. Бугун биз ушбу асарни журналхонлар эътиборига ҳавола қиларканмиз, бу билан нафақат Мирмажид аканинг, балки у билан маслақдош бўлган, «Озодлик» ташкилотини тузган, бугунги кунда эса қарийб барчаси опамдан ўтиб кетган кишиларнинг руҳи-поқларини ҳам шод этамиз, деб уйлаймиз.

Алпназар ЭГАМНАЗАРОВ

бор экан? У бегуноҳ, қамалгани йўқ! Ишга кетган, ҳадемай келиб қолади, — дебдилар.

Шундан сўнг «собик маҳбус» — Давлат хавфсизлиги кўмитасининг жосуси менинг келишимни кутмай, бир пиёла чой ичиб, ҳовлидан чиқиб кетади. Бу найрангбозликдан асосий сабаб, менинг бу воқеаларга бўлган муносабатимни аниқлаш ва, бинобарин, мен жиноятчиманми ёки йўқ билиб олиш бўлган, албатта. Мен эса бепарводек ишга бориб келиб юрдим. Лекин улар кечаю кундуз мени тақиб қилиб, қузатиб юрган эканлар...

Мен «пиёз, саримсоқ» найрангидан сўнг уч кун ўтгач, тўсатдан куйидаги қарорга келдим: «Уйдан чиқиб кетаман ва Термиз томон поездда жўнайман. Иложини топсам чет элга — Афғонистонга ўтиб кетаман». Бундан бошқа чора тополмадим. Ўзимга тегишли жамғарма — минг сўмни олиб, Зангиотада яшайдиган Миржалил акамларниқига меҳмон тариқасида жўнаб кетдим. Кеч пайти. Акамларга вазиятни тушунтириб, ҳозироқ кетишимни айтган эдим, улар менга 500 сўм бердилар. У киши билан хайрлашиб, эндигина узоқлашганимда ғира-ширада йўлни чангитиб келаётган «Виллис» машинасига кўзим тушди. Шу ондаёқ ўзимни йўл ёқасидаги жўхоризорга уриб, машинани қузатган эдим, у акамнинг уйлари олдида тўхтади. Буни кўргач, мен пахтаси чала терилган ғузапоялар оралаб жадал юриб кетдим. Кўп вақт ўтмасдан ортимдан «Ищи! Ищи!» деган буйруқ ва овчарка итнинг ақиллаган овози эшитилди... Юришни янада тезлаштирдим. Шунда бирдан олдимдан эни турт метр чамаси келадиган сувли канал чиқиб қолди. Умримда икки метрдан узунга сакрай олмаган эдим. Бу гал югуриб келиб жон-жаҳдим билан сакраган эдим, каналнинг у қирғоғига илиниб, бир оёғим, сувга тушиб кетди. Канал ёқасидаги шох-шаббаларга тирмашиб, зўр-базўр қирғоққа чиқдим-у яшириниб ётдим. Сал ўтмай ит кетидан беш нафар қуролли кишилар етиб келишди.

Вақт шомдан ўтган, тун қоронғусида улар изни йўқотишди. Нималарнидир ўзаро гаплашдилар-да, тезда машина йўлига чиқиб ғойиб бўлдилар... Мен бўлсам энди улар Тошкентга қайтиб кетсалар керак ёки машина йўлида писиб ётиб, мени кутишлари мумкин, деб экинзор оралаб Тожикистоннинг Нов туманида истиқомат қилувчи акамниқига қараб кетдим.

У ерга борсам, янгам бошлиқ хиянларим кўсак чувиш билан машғул эканлар. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, мен озроқ тамадди қилдим-да, солинган ўринга кириб ётдим... Уйқу қаёқда дейсиз! Хаёллар турли томонга олиб қочар эди. Шу пайт эшик очилиб, қишлоқ Советининг раиси кириб келди.

— Қалай, янга! Кўсакларни чувиб бўлдингларми? Бир хабар олай, деб кирган эдим.

— Ҳаракат қиялпмиз, пахтасини эрталаб топшираимиз.

Бу ташриф бекорга бўлмаса керак, деб хаёлимдан ўтказишга улгурмаган эдим, хонага бир капитан кириб келди ва менга қараб:

— Тур! Сен ҳибсга олиндинг! Мана сени ҳибсга олиш учун прокурор ижозати! — деди.

На илож! Умидлар барбод бўлди! Урнимдан туриб кийиндим. Уввос солиб йиғлаган янгам ва хиянларим билан хайрлашдим. Сўнг «мен тайёр», деган эдим, капитан қўлимга кишан-билакузукни тақиб қўйди ва огоҳлантирди: — Қочиш тўғ-

рисиди ўйлаб ҳам кўрма. Қочадиган бўлсанг, огоҳлантиришсиз отамиз.

Ташқарига чиқиб, ҳовлини тўрт нафар қуролланган шахс ўраб турганини кўрдим. Кўчада ҳам қуролланган кишилар бор эди.

Билишимча, улар аввал қишлоқ Советидан тўла маълумот олгач, фаолларни бу ишга жалб қилиб, уйни икки ҳалқа билан ўраб, сунгра «кўсак чувишни» суриштиргани киришган.

Капитан мени «Виллис»га утқазгандан сунг машина олдида турган қишлоқ Советининг раисига қараб:

— Раис, курсатган ёрдамингиз учун Сизга ташаккур! — деди.

Шунда мен ҳам машина ичкарасидан:

— Раис! Менга кўрсатган садоқатингиз учун ҳам катта раҳмат! — дедим.

Машина катта асфальт йўл билан Новдан Тошкент томон жўнади. Менинг озодликда босган охириги изим орқада — Новда қолиб кетди. Ҳадемай машина Тошкентнинг собиқ Ленин ва Ленинград кўчалари чорраҳасидаги ҳашаматли қора иморатнинг темир дарвозаси олдига келиб тўхтади. Бир оз утгач, дарвоза очилди. Капитан саҳнда мени машинадан тушуриб, ичкаридан чиққан 3 кишига топшириб кетди. Бири олдимда, иккинчиси орқамда, учинчиси ёнимда «йўл бошлаб» боришиб, зиналар билан ертўлага олиб тушдилар. У оддий ертўла эмас, балки ер остидаги бир қаср эди. Узун, қисқа йўлакларга бўлинган бу даргоҳнинг икки томони темир эшиклар ва панжаралар билан жиҳозланган маҳбуслар «оромгоҳи» эди. Мени кўриқлаб келаётганлар навбатдаги бир эшик олдида тўхтаб, уни очдилар. Хона деворига ўрнатилган каравотни тушириб, «шу ерда ётасиз», дедилар. Сунг кўлимдаги кишани ечдилар-да, эшикни икки қалит билан шарақлатиб бекитиб, гойиб бўлдилар. Хона зах, тор бўлса ҳам, шифти баланд эди. Дераза деганлари кичкина туйнукдан иборат бўлиб, шифтдаги кечаю кундуз ёниб турадиган чироқ хонани хира ёритар эди. У чироғ нурида китоб ёки газета ўқиш (бермасалар ҳам) имконияти йўқ эди. Эшик тубида бурчакка куйилган тувак-паражда ҳожат чиқарилар эди. Кейинроқ билсам, бу «одиночка» (бир кишилик хона) экан.

Бу хонанинг энг даҳшатли азоби — сени бу ерда неча кун ёки ой сақлашларини билмайсан. Бу ерда ётганларнинг умри йил сайин эмас, кун сайин, гоҳ соат сайин қисқариб, ранги заъфарон бўлиб боради. Туб маъноси билан ўта диққатбозлик макони! Кеча билан кундузнинг фарқи йўқлиги бу диққатбозликни яна икки-уч даражада ошириб юборади. Инсон учун катта бахт ҳисобланган суҳбатдошинг бўлмагач, бошингни семон деворга уришдан бошқа иложинг йўқ. Аслида бунга ҳам имкон йўқ. Ҳар дақиқада эшик туйнуги — «волчок» очилиб, «гамхўр»лар сени кузатиб турадилар. Бу ҳам етмагандек, кишини очлик азоби қийнайди. Фақат бу хоналарда мен қатори барча «халқ душманлари» — сиёсий маҳбуслар ётган бўлса керак, деган фикр қисилган кунглимга таскин берар эди, холос. Матраб тўрига тушган бедана бир неча дақиқа пиритлаб, сунг тақдирга тан бериб тинчигандек, мен ҳам ноилоҳ тақдирга тан бердим ва хаёл дарёсида сузавериб чарчаб, ухлаб қолибман.

Эшиклар жарангидан чўчиб уйғонсам, бир кунлик паёк — 450 грамм тақсим нонни бергани келган навбатчи камерадан

чиқиб, паражни тукиб келишни буюрди. Сунг яна маконимга қайтариб қамади-ю, «волчок»дан кузатишни давом эттираверди. Шундагина каттарок деразадан бир марта ёруғ жаҳонни куришга муяссар бўлдим. Тонг отаётган пайт экан...

Кейин неча кун ўтди, билмадим... Тақир-туқир билан очилган эшик олдида иккита милтикли киши пайдо бўлиб: «Нарсаларингни олиб, хонадан чиқ!» деб буюришди. Мен яна нима гап бўлди экан, деб ўзимча пичирлаб хонадан чиқдим. Тор йўлакдан иккинчисига ўтганимизда бир камера олдида тўхтаб, зарб билан эшикни очдилар ва менга: «Кир! Энди шу хонада ётасан», деб эшикни шарақлатиб ёпиб, икки калит билан қулфлаб, ғойиб бўлдилар. Бу икки маҳбус учун мулжалланган хона экан. «Ёмонни кўрмагунча, яхшининг қадрига етмайсан», деганларидек, бу хона менга «роҳатижондек туюлди: нисбатан кенг, дарчаси балангда бўлса ҳам, ундан кўринаётган бир парча осмонга қараб кеча-кундузни айирса бўларди. Хонанинг икки кишилик эканлиги, бугун-эрта бир суҳбатдош — бечора билан учрашсам керак деган умид мени бироз бўлса ҳам руҳлантирди. Лекин бу шодлик узоққа чўзилмади. Кўққисдан эшик шиддат билан очилди-ю, ҳолдан тойган бир маҳбусни суяб ичкарига олиб кирдилар-да, девордан иккинчи каравотни тушириб, уни ётқизиб чиқиб кетдилар ва тез-тез эшик тўйнуғидан қараб, кузатиб турдилар...

Бир оз вақт ўтгач яна эшик очилиб, мажолсиз ётган мажруҳнинг буюмлари ўралган бир тугунчани, «уники!» деб ташлаб кетдилар. Бир маҳал, орадан анчагина вақт ўтгач, оёқлари шишиб, моматалоқ бўлган нотаниш одам инграй бошлади. Гоҳо у атрофга олазарак бўлиб боқарди-ю, яна ҳолдан тойиб кўзини юмарди... Маҳбус мен қатори, чамаси 21—22 ёшлардаги йигитча эди. Ҳали ун гулидан бир гули очилмаган. Тонг ота бошлаганда у тилга кириб: «Мен қаердаман? Сиз ким бўласиз?» деб менга мурожаат қилди.

— Ҳозир иккимиз қамоқхона камерасида ётибмиз... Мен маҳбус Мирмажид Зокировман. Ўзингиз ким бўласиз? Қаердансиз? Нима учун бу ерости зиндонига тушиб қолдингиз?

Ҳамхонам бошини кўтариб, менга синчковлик билан тикилди-да:

— Йиё! Янглишмасам, Сиз Самарқанддарвоза кучасидаги Сари-чопон маҳалласида турасиз шекилли? — деди.

— Ҳа, шундай.

— Мен Тургун Алимұхамедов бўламан, — деди ҳамхонам.

— Ё алҳазар! Ё алҳазар! Қандай қилиб мен Сизни танимабман? Зиндонда утиравериб сарғайибсиз, соч-соқолингиз ўсиб кетибди... Бунинг устига анчагина озибсиз! Кеча ҳолингиз жуда танг эди... Нима бўлди ўзи?

— Икки кеча-кундуз уйқу бермай, утиришга ҳам йўл қўймай, оёқ устида сўроқ қилдилар. — Сўнгра у қонталаш оёқларига нигоҳ ташлаб: — Терговчилар бошлиғи, капитан Виноградов керза этик билан оёғимнинг илик суягига тепканида кузимдан олов чақнаб, беҳуш йиқилдим, — деди.

Мен ҳайратланиб сўрадим:

— Тургунжон, нега Сизга бунчалик азоб бердилар? Сабаби борми?

— Йўқ. Қилмаган айбларимни буйнимга қўймоқчи бўляптилар, холос!

— Агар сир бўлмаса, айтинг-чи, нега Сизни «қопқон»га туширдилар ёки бу қуруқ тўхматми?

— Мен Тошкент тиббиёт илмгоҳининг охириги курсида ўқиётган эдим. Илмгоҳдаги жамоат ишларида фаол қатнашар эдим. Талаба ошналарим билан улфатчилик қилиб турар эдик. Ўзингиз биласиз, улфатчиликда ҳар ким оғзига келган гапни гапириб, ҳазил-мутойиба қилиб кўнгил ёзади. Шундай улфатчиликлардан бирида мен «қизил империя»нинг иккинчи жаҳон уруши даврида мамлакат ичкарасида олиб бораётган аёвсиз сиёсатини муҳокама қилиб, норозилик билдирдим. Уша даврда Тошкентдаги тайёрасозлик илмгоҳида ҳам бу сиёсат билан келишмайдиганларнинг пинҳоний норозиликлари қулоғимизга чалиниб турар эди. Ҳақиқат шайдоси — талабалар ҳарбий илмдан хабари бўлмаган маҳаллий йигитларни бугун армияга чақириб, эртага жангга ташлашларидан норози эдилар. Талабалар, шу қатори мен ҳам, биласиз, «улуғ шовинизм» сиёсатида асло тоқат қилолмас эдик ва гоҳо дилимдаги норозиликларим тилимга чиқиб кетар эди. Орамизда айғоқчилар борлигини, улар оғзимиздан чиққан ҳар бир сўзни махсус ташкилотга етказиб турганлигини билмай қолибмиз. Давлат хавфсизлик қўмитаси бу ҳодисага сиёсий тус бериб, талабалар сардори сифатида Тошкент тиббиёт илмгоҳидан мени, тайёрасозлик илмгоҳидан эса бир неча талабани ҳибсга олдилар. Менга қўйилаётган асосий айб шуки, гуё аксил-инқилобий талабалар ташкилотини тузиб, Шўролар ҳукуматига қарши курашган эмишман. Бу айбга мен асло рози эмасман. Шунинг учун мени тинмай азобламоқдалар...

Менинг олдин яқка хонада ётишим ва энди икки кишилик хонада Турғун Алимўхамедов билан учрашишим «Бизга бўйсунмасанг аҳволинг қандай даҳшатли бўлишини бир кўриб қўй!» деган «сиёсат»дан бошқа нарса эмасди.

— Сиз бу ерга нима қилиб туриб қолдингиз? — деб сўради Турғун.

Мен бўлган воқеани ҳамхонамга биринчи суҳбатдаёқ айтишни лозим кўрмадим, гарчи унинг яхши одамлиги кўриниб турган бўлса ҳам, «деворнинг ҳам қулоғи бор», деган гапни эсладим.

— Гуноҳим нима эканлигини ўзим ҳам билмайман... Маъзур тутасиз, бу ҳақда кейинроқ гаплашармиз, — дедим.

* * *

Асли воқеа бундай бўлган эди.

1943 йил. Немис-фашист армиясининг СССРга қарши қўқисдан қилган ҳужуми бутун фронт бўйлаб давом этарди. Душман дивизиялари Москва остоналари ва Волга дарёси соҳилларига яқинлашиб қолган эди. Ленинград шаҳри халқи қамал азобини бошдан кечираётганди. Москвадаги ҳукумат идораларининг асосий қисми Куйбишев шаҳрига кўчирилди. Радиодан Қизил Армия ҳали у шаҳарни, ҳали бу шаҳарни ташлаб чиққанлиги ҳақидаги хунук хабарлар ўқиб эшиттирилар эди. Мен бу пайтда САГУнинг геология куллиятида ўқирдим. Ёзда Қизилқумдаги экспедицияда бўлиб қайтдим... Дорилфунунга келиб ажойиб бир хушхабарни эшитдим. Бош ҳарбий қўмондоннинг махсус буйруғига биноан олий илмгоҳларда ўқиётган маҳаллий талабалар, ҳарбий хизматга олинмайдиган

булибди. Бу менинг қувончимга қувонч қўшиб, эркин нафас ола бошладим. Ўқиш яна бошланди...

Кунлардан бир кун дўстларимдан бири Муҳитдинбек Комилов билан учрашганимда у менга секин шундай деди: «Мирмажид! Ҳозирги кундаги уруш вазияти оғир. Бугун булмаса эртага немислар ғалаба қозонади. Берлинда Вали Қаюмхон ва Мустафо Чўқайлар Туркистон ҳукуматини тузишган эмиш. Шунинг учун биз ҳам уларни Туркистонда муносиб кутиб олиб, бирга ишлашга тайёргарлик қилишимиз лозим. Агар сен ҳаракатда иштирок этишни истасанг, Тошкентда яширин иш олиб бораётган «Озодлик» ташкилотига аъзо бўлишинг мумкин. Бу ташкилот ва унинг аъзолари билан сени ўзим таништириб қўяман, кейин бирга фаолият кўрсатамиз.

Мен дўстимга маъқул деган жавобни бердим. Бунинг боиси бор эди. Гап уруш даври ҳақида боряпти. Бизнинг ниятимиз немис фашизмини қўллаш эмас, ота-боболаримиздан тортиб, бизни қон қақшатган зулмга қарши бош кўтариш эди. Оилада етти фарзанд эдик, отамиз ёшлигимизда ўлиб кетиб, анча қийналиб ўсгандик. Шахсан мен дастлаб 30-йиллар бошида, сўнгра 1937—38-йилларда минглаб бегуноҳ кишилар қатагон қилинганлигидан кейин Шўролар ҳукуматини ёмон кўриб қолган эдим. Қатагон қилинганлар орасида туғишим — Мирсоат акам бор эди. Уни «Сари-чопон маҳалласидаги масжидни клубга айлантиришга қаршилиқ қилди», деган тухмат билан ҳибсга олиб, ун йилга қамаб юборишган эди.

Муҳитдинбекнинг таклифига ҳўп деб қўйдим-у, кейин бари бир иккиланганимдан, эндигина илмгоҳни битирган бирдан-бир сирдошим, тоғаваччам Тешавой Одилов билан кенгашдим. У киши ҳам Шўролар ҳукуматини ёқтирмас эдилар. Бу таклиф Тешавой акамга ҳам маъқул бўлди.

Келишилган кунда Себзор маҳалласидаги оддийгина ҳовлининг меҳмонхонасида ун уч киши учрашдик. Тупланганлар орасида мен ва тоғавачамдан ташқари Фахриддин Шоумаров, Абдурахмон Раҳимов, Ҳалил Латипов, Носир Маҳсумов, Муҳитдинбек Сирожиддинов ва бошқалар бор эди. Сузни биринчи булиб Носир Маҳсумов бошлади. У ҳамфикрларни бир-бирига таништиргач, деди:

— Дўстлар, бизнинг «Озодлик» ташкилотимиз чуқур илдиэларга эга. У ҳозирги кунда бутун жумҳуриятда Шўролар ҳукуматига қарши яширин сиёсий ишлар олиб бормоқда. Ташкилотимиз чет эллар билан хуфиёна алоқада. Лекин унинг Марказий Қўмитаси қаерда ва кимлардан иборат эканлиги ўта махфий сақланади.

Биз — бу ерда тупланган гуруҳ эса бу катта ташкилотнинг кичик бир қисмимиз. Умумий қоидага кўра ҳар 10—15 кишидан ташкил топган «қисм»нинг бир вакили, — бошлиги деса ҳам бўлади, — узидан юқоридаги қисм аъзоси ҳисобланади ва шу тариқа занжир чўзилиб «Марказий Қўмита» билан боғланади. Марказ топшириқлари ҳам ягона шахс орқали барча аъзоларга етказилади. Бундан мақсад эса кутилмаган тасодифларни барта-раф этиш ва, худо кўрсатмасин, қўлга тушганда кўпчиликнинг жонини сақлашдир.

Узингизга ойнадек равшанки, «қизил империя» исковичлари ўта айёр ва маккор, доимо қўлоғи динг итлардир. Билинг ва

хамиша ёдда сақланг! «Озодлик» ташкилотига аъзо бўлиш аввало мардликни, миллатни севишни, фидойиликни талаб қилади. Бизга фақат озодлик йўлига жонини тикканларгина керак, холос!

Мен сизларга ишонаман! Хавф-хатарни сезган ва тўлиқ англаган ҳолатда бу олий мақсад сари қадам ташламоқдасизлар! Бу йулда бизга ҳамиша омад ёр ва Парвардигор мададкор бўлсин!

— Галдаги вазифамиз, — деб давом этди Маҳсумов, — Шўролар ҳукуматига қарши чиқариладиган варақалар тайёрлаб, уни Тошкент шаҳрида тарқатиш ва халқимизни огоҳлантиришдир. Бунинг учун ёзадиган машинка топишимиз ва етарли миқдорда қоғоз жамғаришимиз шарт.

Абдурахмон Раҳимов лўкма ташлади:

— Мен ҳозир Фарҳод ГЭСида ишламоқдаман, келгуси ҳафтада ГЭСдан машинка олиб келаман.

Қолганлар қоғоз масаласини ҳал қилишни буйинларига олишди. Шундан кейин олдинма-кейин меҳмонхонадан чиқиб кетдик. Шу тарзда бир ойда уч марта бир кун ва бир вақтда эмас, балки ҳар гал олдиндан белгиланган кун ва соатда йиғилишиб турдик. Халқро воқеалар ҳақида суҳбатлашар эдик, фронтдаги вазиятни қуриб чиқардик; чет элдаги Туркистон ҳукуматининг фаолияти тўғрисида оммавий ахборот воситаларида ва бошқа манбаларда берилган маълумотлар билан танишиб, тун қоронғусида биттадан тарқалиб, уйимизга кетардик.

1943 йил октябр ойлари. Варақалар тайёр бўлди... Уларга рус тилида «Йуқолсин Сталиннинг яҳудийлар давлати!». «Сталин кушхонасидан қочинг!» деб ёзилган эди.

Варақаларни рус тилида ёзишдан мақсад, варақа тарқатувчилар ўзбеклар эмас, балки ўзга миллатга тааллуқли кишилар ҳам бўлиши мумкин, деган шубҳа туғдириб, унинг муаллифларини бир оз бўлса-да хавф-хатардан сақлаш эди.

Тайинланган кун ва соатда Себзор маҳалласидаги меҳмонхонага «Озодлик» ташкилотининг барча аъзолари йиғилди. Варақалар киши бошига тенг қилиб бўлинди ва Тошкент шаҳрининг қаерига тарқатиши белгиланди. Ниҳоятда эҳтиёт бўлиш лозимлиги қайта-қайта таъкидланди. Қўлга тушсак «Ҳарбий вақт» қонуни билан жавобгарликка тортилишимиз уқтирилди. Бу даҳшат эди, албатта. Шунинг учун ҳам бу ўта хавфли ишни бажаришдан сал бўлса ҳам қўрқайтган кишилар уйларига қайтиб кетишлари мумкин, деб огоҳлантирилди. Лекин орамизда бундай одамлар топилмади. Шунда Маҳсумов ўрнидан туриб: «Қани, дўстлар, қўлни-қўлга берайлик!» деб ҳаммининг қўлини бирлаштириб, у қўлларни қаттиқ силтаркан, яна бир бор «Қўрқмайсизларми?» деди.

— Йўқ, — дедик бир овоздан.

Аср-шом ораллиғида ҳамма бирин-кетин белгиланган манзилларга жўнаб кетди. Мен ўз вазифамни Бешёғочда ижро этишим керак эди. Бунинг учун мен Пиёнбозор (ҳозирги Навоий театри бекати)да трамвайга ўтириб, Бешёғочдаги бозор дарвозаси қаршисида, вагоннинг орқасидан қўйнимдаги варақаларни олиб, аста-секин сочиб юбордим. Вақт қоронғу бўлгани учун ва трамвай тез юриб ўтаётгани сабабли трамвайдагилардан бирортаси ҳам мен бажарган ишни сезмади...

Трамвай одатдагидек Чорсуга келиб тўхтади. Мен Самарқанд-

дарвоза кўчаси билан ўз манзилгоҳимга етиб олдим. Уйга кириб, учокдаги қозон остига сув солиб қўйилган косадаги овқатни едим-у, ўз хонамга кириб ухлашга ётдим. Аммо уйку қаёқда дейсиз! Кўзимни юмиб ухлай десам уйку келмайди. Дам у ёнбошимга, дам бу ёнбошимга ағдарилиб ётиб, миямда турли нохуш хаёллар чарх уриб, қандайдир мудҳиш фожиа рўй берадигандай туюлди.

Эртаси кун Тошкентда шов-шув гаплар пайдо бўлди. Одамларнинг бири баралла «Немислар самолётдан Тошкентга варақалар ташлаб кетибди», деса, иккинчиси елка қисиб, бош чайқаб, бу гапдан беҳабарлигини баён қилар ёки воқеаларга ўз ҳолича таъбир бермоқчи бўлар эди...

Аммо бу шов-шув ва миш-мишлар Давлат хавфсизлик кўмитаси кутарган ваҳима олдиди ҳеч гап бўлмай қолди. Улар зудлик билан ишга киришиб, шаҳар бўйича ерда қолган варақаларни йиғиштириб олдилар...

«Оқ уй»да чироқлар тун бўйи ўчмайдиган бўлиб қолди. Биз эса «туя кўрдингми, йўқ!» қабилида ўз ишларимиз билан машғул бўлавердик. Иккинчи жаҳон уруши қизгин давом этаётган даврда варақалар тарқатиш «қизил империя» ҳокимиятига орқа томондан ўқ узиш билан баравар эди.

Буни англаган империя ҳукмдорлари саросимага тушиб, уч йил давомида варақа эгаларини тинмай изладилар... Бу сиёсий жиноятни шу қадар кўп муҳлатда очмаганлари учун бир қатор масъул ходимлар ўз вазифаларидан бўшатилдилар... Москва эса айбдорларни топишни тинмай талаб қилар эди. Шуларнинг ўзи ҳам «Озодлик» ташкилотининг буюк галабаси эди.

1943 йилнинг дхирида урушнинг боришида кескин бурилиш ясалди, Гитлер армияси кўп талафотлар бериб келган йулидан чекина бошлади.

* * *

1945 йилнинг қишида Қумбел вольфрам кони бўйича диплом иши ёзиб, муваффақиятли ёқладим, давлат имтиҳонларини ҳам фақат аълога топширдим. Ёз ойлари дорилфунун аспирантурасига ўқишга кирдим... II курс талабаларига кристаллография фанидан амалий машғулотлар олиб борадиган ассистент вазифасига тайинландим.

Сентябрда ўқишлар бошланиб, ишга киришдим. Аммо... кутилмаганда ҳамма нарса чаппасига айланиб кетиб, ўзимни ҳибсхонада кўрдим.

* * *

Урушнинг боришида бурилиш ясалгач, ташкилотимиз ўз фаолиятини тўхтатиб, ҳар ким ўз иши билан овора бўлиб кетди... Аммо унинг аъзоларини излаш тўхтамади. Биринчи навбатда илгари қамалган «халқ душманлари»дан гумонсирашди. Уларни ойлаб қамаб, сўроқ қилдилар.

Шу йўсинда 1944 йилнинг кузида тахмин асосида буюк адибимиз Абдулла Қодирийнинг катта ўғли Ҳабибуллоҳон ҳибсга олинади. Унинг қамалишига баҳона бўлган асосий сабаб, у ўша кезларда Қажум Рамазон ва яна бир дўсти билан ТошМиДа ўқир

эдилар. Уччовлон янги йилни кутиб олишга йиғилишади. Шунда Ҳабибулла бир қалтис, «чўлпонона» шеърни ўқийди... Уч улфатнинг бири тегишли ташкилот айғоқчиси бўлиб, у бу шеър ўқиш воқеасини оқизмай-томизмай ўз хожаларига етказлади.

Шу дастак бўлиб Ҳабибуллани ҳибсга оладилар. Уни олти ойлар чамаси қийнаб, аъзои-баданини дабдала қиладилар...

Охири унинг камерасига махсус ёлланган айғоқчини — рўдапо кийимдаги қувноқ бир Оврупа яхудийсини «сийсий маҳбус» сифатида киритадилар. У маккор Ҳабибулланинг кунглини топади...

Кунларнинг бирида сўроқдаги калтак зарбидан бетлари қон-талаш бўлган Ҳабибулла камерага кириб келади ва беихтиёр узига-узи: «Катта гуноҳларни қилганлар озодликда — роҳатда юрса-ю, мен бу ерда — зиндонда азоб чексам... Нега?! Нега?!» деб нолийди. Буни эшитган айғоқчини гўё навбатдаги сўроққа чақириш баҳонаси билан олиб кетадилар. У эса ўз хожаларига Ҳабибулланинг нолишини етказлади... Шундан кейин Ҳабибуллани яна сўроққа чақириб:

— Хуш, «халқ душмани»нинг, ўғли, қани айт-чи, кимлар роҳатда юрибди-ю, нега сен азобдасан? — дейдилар.

Куп ойлар давомида берилган турли-туман жабр-ситаamlарга бардоши етмай, тинкаси қуриган Ҳабибулла портлайди... ва ундан қайта-қайта сўрайдилар:

— Қани айт! Кимлар, у дўстларинг — яширин ташкилот аъзолари?

— Латипов Ҳалилхўжа. Мен унинг воситачилигида икки марта ташкилот йиғилишида бўлганман. Сўнг улар мени таниқли адиб фарзандни, у доимо шубҳа остида, деб кейинги мажлисларига чақирмай кўйдилар... Бунинг устига кунлардан бир кун мени Ҳалилхўжа собиқ Пионерлар саройи (собиқ Туркистон Бош губернаторининг уйи) олдида учратиб, овлоқроқ жойга олиб борди-да: «Ҳабибулла! Агар сен бизнинг яширин ташкилотга икки марта келганингни бирон кимсага айтгудек бўлсанг, мана шу пичоқ билан тилка-пора қилиб ўлдираминг», деб айтди.

Шундан сўнг уни камерага қайтарадилар.

Ҳабибулла камерага қайтиб, узининг дилкаш дўстини кўрмайди. У аллақачон ғойиб бўлган эди.

Яширин ташкилотни фош қилишда яхши дастакка эга бўлган Давлат хавфсизлик кўмитасининг ходимлари Чирчиқ кимё комбинатида муҳандис бўлиб ишлаётган Латипов Ҳалилхўжанинг изига тушадилар. Латипов Ҳалилхўжа шу кунларда қандайдир мусобақа ғолиби байроғини олиб бориш учун поездда Москвага хизмат сафари билан жўнаганда, Тошкент вокзалидан 45 километр наридаги «Дарвоза» бекатида купега кириб ҳибсга оладилар. У тергов қийноқларига дош беролмай, яширин ташкилот аъзоларининг тула рўйхатини айтиб беради, шу рўйхат бўйича ҳаммани тунда, бирин-кетин шовқин-суронсиз ҳибсга оладилар...

* * *

Кунлар кетидан кунлар ўтди... Мени ҳам сўроққа олиб чиқдилар. Зотов тергов қила бошлади. У сўроқни сийқаси чиққан гаплардан бошлаб:

— Агар сен ўз айбингни бўйнингга олсанг, суд буни эътиборга олади ва камроқ муҳлатга кесади! Акс ҳолда муҳлатинг устига муҳлат қўшилади, — деди.

Мен:

— Агар менинг айбим булмаса, қандай қилиб айбдорман, дейишим мумкин, — дедим.

— Сен айбдорсан. Аксилнқилобий ташкилотнинг аъзосисан. Шўролар ҳокимиятига қаршисан. Сенинг аканг — аксилнқилобчи Мирсоат Зокиров ҳам Шўролар ҳукуматига қарши курашгани учун 10 йилга қамалган.

— Йўқ, мен Шўролар ҳукуматига қарши курашган эмасман. Бу бўҳтон! Акамни ҳам ҳасадгўйлар уйдирмаси асосида бекорга қамадинглар!

Зотов ушқирди:

— Овозингни ўчир! Сенлар қонинг ва жонинг билан Шўролар ҳукуматига қаршисанлар. Сенларнинг узингизни эмас, балки илдингизни ҳам қирқиш лозим. Биз албатта бунинг уддасини чиқамиз.

Сўнг Зотов мени қуриқлаб утирган лейтенант Ҳикматуллаевага: «Маҳбусни олиб чиқ!» деб буюрди.

Мен лейтенант Ҳикматуллаев қоровуллигида кетаётган эдим, йулакда бир капитан (кейин билсам у Виноградов экан) лейтенантга қараб:

— Қалай? Ўз айбига иқрорми? — деди.

Ҳикматуллаев честь бериб:

— Йўқ! — деди.

Шундан сўнг «оромгоҳ»га қайтдим ва Турғунжон билан кўришдик. У саросимага тушиб сўради:

— Ким Сизни сўроқ қилди?

— Зотов.

— Виноградов-чи?

— У қатнашмади. Йулакда бир важоҳати хунук капитанни учратдим, ўша Виноградов бўлса керак?

— Худди ўзи! Менинг оч илигимга тепган ўша!

Оз вақт ўтмай ёвғон беришди. Иккимиз ўтириб тамадди қилдик. Сўнг мен Турғунни суҳбатга тортмоқчи бўлган эдим, у бир уҳ тортди-ю, ўрнидан туриб оқсоқлини, камеранинг бу бошидан-бу бошига тинимсиз юра бошлади.

— Ҳа, тагин нимга бўлди? — дедим.

— Сўраманг! Мана икки ой бўлдики, Ҳуридан хабар йўқ. Билсангиз керак, бизлар турмуш қуришга аҳду паймон қилиб қўйган эдик. Эҳ! У шаҳло кўзлар, нозик табассумлар мени бир умрга «мажнун» қилиб қўйган. Қани айтинг-чи, Мирмажид, қачон Ҳуридан бир дарак буларкин?! Ёки уни бир бор бўлса ҳам кўрмай, шў зиндонда қийналиб ўлиб кетаманми?

— Йўге! Ундай деманг, ниятни яхши қилинг! Туркларнинг шундай мақоли бор: «Тангрим кўрарам не айлар, айласа-да гўзал айлар!» Бинобарин, бу азобларнинг роҳати ҳам булади. Ҳа, ишонаверинг!

Турғун эса янада тутатиб:

— Эй, худо! Бу кўргиликларни пешонамга ёзгандирсан. Майли, тақдирга тан бераман. Ота-онамдан айирдинг, чидайман! Ватандан жудо қиларсан, бардош берарман! Лекин ягона севгимдан жудо қилмоқдасан. Бунга қандай чидай!.. Қандай қилиб

тоқат қилай! — деб қулочини ёзиб, зах семон деворга бошини урди...

Мен тасалли бера бошладим:

— Бас қилинг, Турғунжон! Бу нолишлардан фойда йўқ. Бардам бўлинг!

Турғун бўлса севгани Хуридан хабар кутар, қафасга қамалган шердек у ёқдан-бу ёққа юришдан тинмасди. Гоҳо камера эшигига ёпишиб, «Хури!, Хурихон!» деб ёш болалардек йиглар эди.

Турғуннинг уз маъшуқасига бунчалик фидойилик қилишида асос бор эди. Хурихон менга маҳалладош қиз бўлиб, уни яхши танирдим. Хусн бобида унга тенг келадиган қиз Сари-чопон маҳалласида эмас, балки бутун Самарқанддарвоза кучасида топилмас эди. У ҳақиқатан ҳам зебо ва бетакрор ҳусн эгаси эди. Ҳамхонамга бироз бўлса ҳам таскин бериш учун кечаси шеър ёзиб, эрталаб ўқиб бердим.

Бермасман

*Сунбул сочинг силашга саболарга бермасман,
Жаҳон узра йигилган барноларга бермасман.
Ҳиром этсанг сайр этиб, чаманларда жонгинам,
Гуллар аро мен сени раъноларга бермасман.*

*Хуснинг закотин берсанг, гадоларга бермасман,
Ишқингда куйиб-ёнган адоларга бермасман.
Бир боқошинг қурбони ўзим бўлай, дилбарим,
Сенга ошиқ зор бўлган шайдоларга бермасман.*

*Ой жамолинг беқиёс зуҳроларга бермасман,
Ишқ бобида вафодор лайлоларга бермасман.
Куз тегмасин кузингга бахтли бўлгин ҳаётда,
Нақшин юзинг жилвасин барноларга бермасман.*

*Нозли ҳаё соҳиби шаҳнозларга бермасман,
Сохта гўзал — модабоз таннозларга бермасман.
Шайдоликни касб этиб, ёлгон тўла онт ичиб,
Муҳаббатни хор этган шоввозларга бермасман.
Қош ости шахло кузинг, охуларга бермасман,
Товланиб чиқсанг ўзинг, бонуларга бермасман.
Турғунжонни ром этган, ишва ила нозингни
Нурли гўзал чеҳрангни ёгдуларга бермасман.*

Шеърим Турғунжонга ёқди шекилли, шу ондаёқ уни қулимдан олди-ю, аввало ичида, кейинчалик овозини баралла чиқариб қайта-қайта ўқигач:

— Э, қойил! Туппа-тузук шоир экансиз-ку! Шу маҳалгача индамайсиз-а! — деди.

Мен бундан завқланиб, «мажнун» ҳамхонамга бир оз бўлсада, таскин берганимдан руҳланиб, эндигина ёнбошлаб, беихтиёр ухлаган эканман, хона эшиги одатдагидек шарақлаб очилди-ю: «Зокиров, сўроққа!» деган овоз янгради. Мен Турғунжонга «Қуришгунча хайр!», деб хонадан чиқиб кетдим.

Мени тўртинчи қаватдаги бир хонага олиб кирдилар. Стол устида турган соатга боқсам, вақт тунги 2 дан ошибди. Мени хона бурчагидаги курсига ўтиришга буюришди. Бу гал қоровулим Зотов бўлди. Сўроқни Виноградов бошлади:

— Хўш, аксилинқилобчи, гапирамизми?! Қилган гуноҳларингни бўйнингга оласанми? Охирги марта сўрайман; — Шўролар ҳукуматига қарши қилган жиноятларингга иқрормисан?

— Йўқ.

— Сен билан «мушук-сичқон» ўйнамайман, — деди-ю, ўридан туриб, менинг олдимга яқинлашиб келди. — Яна бир марта қайтараман, иқрормисан ёки йўқ?

— Менинг Шўролар ҳукуматига қарши қилган ҳеч қандай жиноятим йўқ! — деганимни биламан, Виноградов паншахадек панжаларини ёзиб, башарамга шундай зарб билан урдики, мен тебраниб, полга ағдарилиб тушдим. У булса мени керза этиги билан копток қилиб тепа кетди. Эс-хушимдан айрилиб қанча вақт ётганимни билмайман. Капитан Виноградовнинг кучли қўллари қулоғимдан ушлаб кўтаргандагина хушимга келдим. У мени яна курсига ўтқазиб, сўроқ қилмоқчи бўлди, аммо ўзимни тутолмай полга йқилдим. Виноградов Зотовга буюрди:

— Камерага ташла!

Хонадан чиқиб кетаркан тепамга келиб деди:

— Энди қутулдим, деб ўйлама! Эртагача яхшироқ уйла! Сўроқ давом этади...

Зотов ўз навбатида қўнғироқчани босиб назоратчиларни чақирди. Улар мени замбилга солиб камерамга элтиб ташлашди.

Менинг каравотда букчайиб, инграб ётганимни кўрган Турғунжон тепамга келиб секингина:

— Нима бўлди? Сизни аблаҳ Виноградов сўроқ қилганга ўхшайди-ку! — деди.

— Ҳа, топдингиз, ўша сўроқ қилди. Мен айбимга иқрор бўлганим йўқ!

Соқчилар гоҳ Турғунни, гоҳ мени сўроққа олиб кетар эдилар. Мен еттинчи даҳшатли сўроққача ўз аҳдимда дадил турдим. Оч иликларимга кирза этик билан тепиш азоби, 30 соатлаб оёқда тик туриш қийноғи, башарамга ҳаром қўллар билан уриш хўрликларини бошдан кечирдим-у, айбимга иқрор бўлмадим. Чунки, ўлимга рози эдим-у, дўстларимни сотишни истамас эдим. 22 ёшли, 54 килограмм вазнга эга бўлган бир инсон боласининг иродаси ниҳоятда мустаҳкамлигига ишонч ҳосил қилган асосий терговчи Зотов набатдаги сўроқдан ҳам натижа чиқмагач, мени соқчи ҳамроҳлигида юқори қаватга олиб чиқиб, бир эшик олдида тўхтади. У эшикни қия очиб:

— Уртоқ генерал, киришга рухсат этинг, — деди.

— Киринг!

Мени Давлат хавфсизлик қўмитасининг бошлиғи олдига олиб кириб, хона этагидаги курсига ўтқазиб қўйдилар. Назоратчи орқамда тик турди. Зотов эса генерал яқинига бориб ўтирди. Хона катта, стол тепасида телефон кўп... Менга бу хонадан олган унутилмас таассуротим шу бўлдики, стол устида каттагина ваза тўла «хамир» нок турар эди. Генерал нокдан бир донасини узига олди-да, Зотовга ҳам таклиф этди. Зотов эса раҳмат айтишдан нарига ўта олмади. Генерал нокдан лунжини тўлдириб бир тишлади-да, Зотовга қараб:

— Нима? Иқрор бўлмаётими? Бўлмаса юзлаштир! — деди.

Мен ичимда «нок текилиб ўл, илойим!» дедим. Генерал гўё менга «рахм» қилгандек овоз билан:

— Ўзинг ёш экансан... Сендаги Шуро ҳукуматига қарши го-лар қачон пайдо бўлди? — деди. Менинг бармоқларим ўзим сезмаган ҳолатда муштга йиғилди шекилли, генерал уни кўриб:

— Муштингни ёз, муштли қўлларингни кесиб ташлаймиз! — деди. Сўнг Зотовга қараб буюрди:

— Юзлаштиришга рухсат! Олиб чиқинглар!

Генерал ҳузуридан мени олиб чиқиб, яна камерага ташлади-лар. Турғунжон мени кутиб оларкан сўради:

— Нима гап, тинчликми?

— Генерал билан учрашдим.

— Ие! Зўрсиз-ку! — деб мийғида кулиб қўйди. — Генерал нима деди?

— Зотовга мени гувоҳлар билан юзлаштиришни буюрди.

Мен каравотимга чўзилдим. Бироздан сўнг Турғунжон яна ўзининг маъшуқасини эслаб, Худога нола қилишни бошлаётган эди, мен унга чин дилимдан ачиниб:

— Турғунжон, утиринг! Мен Сизни фол боқаман, — дедим.

— Сиз ҳали фол боқишни ҳам биласизми?!

— Ҳа, биламан! Менинг катта акам қозоқлар орасида кўп юриб, 41 та тош билан фол боқишни ўрганиб олганлар. Мен у кишидан ўрганганман. Утиринг, дедимми, утиринг! Мана, ҳозир бошлаймиз, деб бўлка нондан кичкина золдирчалар тайёрладим ва румолчамни ёйиб, Турғунжонни фол оча бошладим. Тошларнинг сонига, тўрт бурчак ичида жойлашишига қараб дедим:

— Турғун, бахтингиз кулиб турибди! Атаганингиз бўлса, ташланг!

— Мирмажид, менинг бу қақшаган вужудимдан бошқа нарсам йўқлигини яхши биласиз! Шунинг учун тани-жоним сизга ҳадя! Қани, тезроқ айтинг! Қандай қилиб бахтим кулмоқда?

— Нар иборса уч кун ичида Ҳуридан хабар оласиз! Мана, тошларга боқинг! Юрагингиз қувонмоқда, — деган эдим, у бечора «ошиқ банда» сапчиб ўрнидан турди-ю, мени қучоқлаб:

— Илоё, айтганингиз келсин, омин! — деди... Шу аснода ошга пашша тушгандек, эшик шарақлаб очилди-ю, «Алимуҳамедов, сўроққа!» деган овоз янгради. У хайрлашганча чиқиб кетди.

Мен бўлсам тақдирга тан бериб хонада бир ўзим турли хаёллар гирдобиди айланардим ва ўзимга-ўзим савол берардим. «Ҳуш, Мирмажид, энди келажагинг нима бўлади? Сени қайси бир маслакдошинг билан юзлаштирмоқчилар? Наҳотки, улардан бири Шуролар ҳокимиятига қарши қилган айбларимизга иқрор бўлган бўлса! Йўғ-е! Улар қасамга содиқ қолишлари керак-ку, ахир! Бу навбатдаги найранг бўлса керак! Нима қилсалар қила-версинлар, бари бир айбимга иқрор бўлмайман», деган қарорга келиб бир оз тинчландим ва каравотга ётиб чўзилган эдим, кўққисдан девордан «Морзе»симон «тик-тик» деган овоз эшитилди. Мен шу ондаёқ кружкани оғзи томони билан семон деворга қўйиб, «эшитаман» сўзидаги ҳарфларнинг алфавитдаги номерларини чертдим. Сўнг қарши томондан шу усул билан «камерада неча кишисизлар ва кимлар?» деган савол беришди. Сўнг «Мен Журавой, Турғун билади», деган сўзларни эшитдим. Шундан

сўнг «Морзе» товушлари тўхтаб қолди. Балки туйнуқдан қараган назоратчи кўриб қолган бўлиши мумкин, дедим-у, мен ҳам ўзимни девордан нарига тортиб, ухлаган киши бўлиб ётавердим... Ҳаёл дарёсида сузавериб ухлаб қолибман, шекилли, эшикнинг тарақа-туруқ очилиши билан чўчиб уйғониб кетдим. Қарасам Турғунжон кириб келди, мен ўрнимдан туриб, кузимни уқалаб:

— Ҳа, тинчликми? Нима гап? — дедим.

— Сўроқ-жавобдан сўнг шундай дейишди: «Ҳали ишинг» давом этади. Чунки сендан ўзинг ва маслақдошларинг ҳақида тўлиқ маълумот ололганимиз йўқ. Шунга қарамай сенга «передача» (уйдан келадиган озиқ-овқатлар) олишга рухсат берамиз. Лекин яхшироқ уйлаб кўр! Бу сенга вақтинча берилган энгиллик! Агар яна қайсарлик қилаверсанг ўн ой эмас, балки йиллаб шу ертулада ётаверасан».

Мен Турғунжонга Журавой билан «Морзе» орқали гаплашганимни айтиб:

— Сиз уни қаёқдан танийсиз? — десам у:

— Ҳа, Журавойми? Мен у билан бир камерада ётганман, унинг ошқора ва хуфийна саргузаштларидан воқифман. У асли Жиззаҳдан. Уруш қатнашчиси. Қуршовда қолиб, асирга тушган. Сўнг Вали Қаюмхон ташкил этган хориждаги Туркистон ҳукуматида хизмат қилган. Туркистон ҳукумати радиосида суҳандонлик қилган. Уруш тугаб, Шўролар ҳукумати асир тушганларга омонлик ваъда қилгач, она юрти Жиззаҳга қайтади. Ота-онасининг дийдорига тўймаасидан уни ҳибсга оладилар ва Тошкентга келтириб ертулага ташлайдилар. Шунда у билан бир неча кун бир камерада ётиб, ҳамсуҳбат бўлдик.

Сиз билан мен уруш даврида, айтиш мумкинки (қулогингизни беринг), Шўролар ҳукуматига қарши курашган душман бўлайлик, Журавой-чи? У ўз йигитлик бурчини бажариб, Қизил Армия сафларида немис фашистларига қарши қон тўкиб урушган-ку, ахир?! Нега уни қамайдилар? У ўз ихтиёри билан асирга тушган эмас-ку, ахир. Унинг полкими ёки дивизиясини немислар қўраб, кўпчилик қатори уни ҳам асирга олишган. Шўро ҳукуматининг ўзи яна омонлик ваъда қилиб, она юртига қайтишига рухсат берган. Мана Сизга давлат даражасига кутарилган маккорлик ва қаллоблик!

Навбатдаги кунлардан бирида камеранинг темир дарвозаси зарб билан очилиб: «Зокиров суроққа!» — дедилар. Мен бу гал ким билан юзлаштирар эканлар деб, ниҳоятда ҳаяжонланиб юқорига кўтарилдим. Хонага кирсам тоғаваччам,— мендан олдинроқ қамалган Тешавой акамлар бурчакдаги курсида ўтирибдилар. Терговчи мени иккинчи бурчакдаги курсига ўтиришга таклиф қилди-да, менга қараб деди:

— Маҳбус Зокиров! Тешабой Одиловни танийсанми?

— Танийман.

— Ўзаро бир-бирингизга хусуматингиз йўқми?

— Йўқ!

— Сенга Одилов ким? Танишми ёки қариндошми?

— Билиб туриб нега сўрайсиз?

— Саволни мен бераман, сен жавоб бер! Одилов сенга ким бўлади?

— Қариндош. Тоғамнинг ўғли.

— Сен ўзингни Шўроларга қарши курашда айбдор деб ҳисоблайсанми?

— Йўқ!

— Сен аксилнқилобчисан. Шўролар давлатига қарши тузилган «Озодлик» ташкилотининг аъзосисан, Сталин ҳукуматини ағдариш учун варақалар тарқатишда бевосита қатнашгансан! Шу айбларингга иқрормисан ёки йўқ?

— Йўқ!

Шунда Зотов ўрнидан иргиб турди-ю, икки бетимга жонжаҳди билан уч-тўрт тарсаки урди... Ушқирди... Қамоқхонада чиритаман, деб дуқ қилди. Сўнг Тешавой Одиловга юзланди:

— Сен бу маҳбусни танийсанми?

— Ҳа, танийман. У Мирмажид Зокиров, аммамнинг кенжа угли.

— Ундай бўлса айт, у сен билан бирга «Озодлик» ташкилотида фаолият кўрсатганми?

Тешавой акам:

— Ҳа, мен билан бирга бўлган, — дедилар-у менга юзландилар: — Мирмажид, ишимиз фош этилган. Ташкилотнинг сендан бўлак барча аъзолари ўз айбларига иқрор булишди. Энди фойдаси йўқ! Айбингга иқрор бўлавер!

Зотов менга юзланди:

— Маҳбус Зокиров, қилмишларингга иқрормисан?

— На илож, иқрорман!

Зотов назоратчига угирилиб:

— Одиловни олиб чиқинг! — деди. Сўнг яна менга юзланди: — Мана сенга қоғоз ва қалам, бор гапни ўз кўлинг билан ёз!

Мен столга яқинлашиб, энди ёзмоқчи бўлаётган эдим. Зотов уйқудан чўчиб уйғонгандек:

— Тўхта, мен сенга савол бераман, сен жавоб берасан, — деб сўроқни бошлади. — Сен Зокиров, Шўролар ҳукуматига қарши тузилган аксилнқилобий «Озодлик» ташкилотининг аъзоси эканлигингни тан оласанми?

— Тан оламан.

— Ташкилот аъзоларидан кимларни биласан?

— Ҳаммасини биламан ва улар билан маслақдошман.

— Уларни бирма-бир санаб бер!

Мен санаб бердим.

— Варақа тарқатишда қатнашганмисан?

— Ҳа, қатнашганман.

Шундан сўнг Зотов сўроқ-жавоблар ёзилган варақни олдимга ташлаб:

— Менинг оғзимдан ёзилгани тўғри ва рост, деб қўл қуй, — деди.

Мен қўл қуйдим. Зотов столи ёнидаги тугмачани босиб назоратчини чақириб, мени олиб кетишни буюрди...

Менга таниш бўлган камера эшиги очилди-ю, яна қарсиллаб беркилди. Лекин хонада Турғунжон йўқ эди. Шу пайт туйнукдан «Алимуҳамедов» деган овоз эшитилди. Мен «у йўқ», дедим.

Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгач, яна эшик очилиб, Турғунжон кириб келди. Қарасам оғзи қулоғида, хурсандлиги шу даражада эдики, қамоқда ётганини ҳам унутмаётган эди. У мени маҳкам қучоқлаб:

— Мирмажид, Хуридан хабар келди! Мана, у назоратчилар орқали киритган хат, ўзингиз ўқинг! — деди.

Хатда қисқа қилиб шу сўзлар ёзилган эди:

«Тургун ака! Мен икки ой давомида ҳар куни икки марта Сиздан хабар олгани келдим. Лекин «передача»га рухсат беришмагани учун ноумид кетавердим. Мана бугун рухсат бўлди-ю, Сизга «передача» киритдим. Менинг Сизга бўлган ишқим боқий. Сизни зориқиб кутувчи Хури».

Мен хатни ўқиб чиққунимча, Тургунжон ҳар икки сўзида «вафодорим, мен сенга ишонаман, бизларнинг ишқимиз боқий», деб қайтарарди. Хатни ўқиб булганимда:

— Адашмасам, фолбинлик қилганингизга бугун уч кун бўлди, Мирмажид, бу қандай каромат-а?!— деди суюниб.

Дастурхонни очиб қарасак, бўрсилдоқ тандир нони ва ширинликлар, сатил тўла қовурдоқ бор эди. Иккимиз «олинг, олинг» деб иштаҳа билан овқатлана туриб, кўп емасликка қарор қилдик. Чунки фақат тақсим нонга кўникиб қолган ичак-чавоқлар бу ёғлиқ овқатни бирдан ҳазм қила олишига шубҳамиз бор эди...

Иккимизнинг хурсандчилигимиз кўпга чўзилмади. Икки кун ўтгач, бизни кўчириб, алоҳида-алоҳида хонага ётқиздилар. Тўрт кишилик камерага жойлашдим. Мен кирганимда камерада икки киши ётар эди. Улардан бири — 65 ёшлардаги татар Фатхуллин, иккинчиси 15—16 ёшлардаги Мамарасул деган бола экан. Шу ондаёқ одатдаги анъанавий гаплар бошланиб кетди. Фатхуллиндан сўрадим:

— Қани айтинг-чи, Сизга қандай айб қўйдилар? Неча ойдан буён бу ерда ётибсиз?

— Мен ҳаётимнинг асосий қисмини Хитойда ўтказиб, икки йил муқаддам Ватанга қайтганман. Сен Хитой разведкасининг жосусисан, деб қамадилар. Бу ерда ётганимга икки йил бўлди,— деди-ю, энсаси қотгандай тескари қараб ётиб олди. Мен булсам бугунча шу гаплар етар дедим-у, йигитчага юзланиб:

— Хўш, сен бу ерда нима қилиб ётибсан? — дедим.

У:

— Тоға, сўраманг! Мен асли андижонликман. Нима учун қамалганимни ўзим ҳам билмайман. Отам дўппифуруш — қорилардан. Бу ердаги юзлаштириш ва сўроқлардан англашимча, Андижонда Шўролар ҳукуматига қарши «қорилар» ташкилоти тузилган эмиш. Отам шу ташкилотнинг аъзоларидан эмиш. Улар уйимизда йиғилганларида мен чой ташиб турар эдим. Менга: «Сен уларни танийсан, номларини биласан, айт!» деб ушқирадилар. Мен ёш бола булсам, Сиз яхши биласиз, ундай йиғинларга ёш болаларнинг кириб ўтириши, гапга қулоқ солиши уят ҳисобланади. Бизнинг Андижонда ёшлар катталар билан учрашганда исм-шарифини сўрамайди, ассалому алайкум, дейдилар, холос! Менинг терговчим эса буни тушунмаса нима қилай? Балким Сиз айтиб кўрарсиз! Зора ишониб, мени қўйиб юборишса! Етти ойдан бери мени бу зиндонда ушлаб туришибди...

Шу пайт Фатхуллин кичкина ёстиқдек халтадан тамаки олиб, эски газет қоғозига ўраб чека бошлади. Хонани тамаки тутуни босди. Шундоқ ҳам хонада ҳаво етишмасди. Лекин Мамарасул чекишга ўрганиб қолган экан. У хуморли кўзларини мўлтиллапти Фатхуллин ёнига ўтириб:

— Атий, өзгина қолдиринг! Жудаям чекким келяпти, — деб ёлворди. У эса:

— Жим бўл, қолдираман! — деди-ю, тамаки ўрамасини қули қуядиган жойигача тортиб, параж олдидаги чўлтоқ супургидан чўп синдириб, у билан қолган тамаки ўрамани қисиб, Мамарасулга узатди. Бола бечора уни икки марта сўриб тортар-тортмас лаби куйиб, паражга иргитди.

Бу ҳолатни икки-уч кун кузатиб, тоқатим тоқ бўлди. Болага чекишнинг зарари ҳақида ҳарчанд гапиришим фойда бермади. Шундан сўнг галдаги ўрамни чўпга қисиб болага бераётганида ўзимни туюлмай, Фатхуллинга шердек ташландим. Уни каравотга босиб бўга бошладим ва такрор-такрор огоҳлантирдим:

— Агар халтадаги тамакини тенг иккига бўлиб, бир қисмини болага бермасанг, улдим деявер!

Жони кўзига кўринган тамаки соҳиби:

— Куйиб юбор! Майли, бераман! — деган эди, унинг устидан тушиб қараб турдим. У халтани олиб, тамакини тенг иккига бўлди-да, бир қисмини болага берди.

Шу воқеадан сўнг уч кун ўтгач, Хитой жосусини (кейин билсам Фатхуллин боладан маълумот олиш учун махсус қўйилган шахс экан) ашқол-дашқоллари билан олиб чиқиб кетдилар ва у бошқа камерага қайтмади.

Менинг суроқларим ҳар уч кунда ёки ундан кўпроқ вақт оралиғида давом этарди... Янги камерага ўтганимнинг унингчи куни бўлса керак, эшик очилиб «Зокиров, передачага», деган ёқимли овоз жаранглади. Мени передача оладиган хонага олиб бордилар. У хонада передачани олганинг билан уни олиб келганларни курсатмас эдилар. Фақат қаттиқ назорат остида уйдан икки энлик хат олиб, унга қисқагина жавоб ёзиш имконияти бор эди, холос. Мен жавоб хатимда «соғман, соғ бўлинглар, менга тамаки киритинглар», деб ёздим.

Ҳар чоршанба келадиган передачада уйдагилар Мирмажид чекмас эди, ҳибсхонада чекишга ўрганиб қолмасин, деб тамаки киритмадилар, учинчисида эса «Золотое руно» тамакисидан бир қути киритишди. Мен уни Мамарасулга бердим, бола бечора ишонар-ишонмас мендан олди ва хурсандлигидан кўзлари порлаб кетди. Етти ойдан ортиқ уйдан передача олмай озиб кетган бола бечора мен билан овқатланиб, озгина одамбашара бўлиб қолди.

Мамарасул мен билан бир ой чамаси бирга бўлгандан сўнг, уни камерадан олиб чиқиб кетдилар. Боланинг кейинги тақдири нима бўлди, билмайман...

«Озодлик» ташкилоти аъзоларининг «жиной иши» 1946 йил ёз ойларида судга оширилди.

Суд буладиган кун ҳам етиб келди. Бизларни камералардан бирма-бир олиб чиқиб «Оқ уй»нинг ҳовлисига йиғдилар. Сўнг олдинда қуролланган аскар, унинг кетидан маҳбус, яна аскар ва атрофимизни 4 та ит ва бир неча аскарлар билан ўраб, «Оқ уй»нинг собиқ Ленинград кўчасидаги катта темир дарвозаси очилди. Бизлар ҳарбийлар ва итлар қуршовида кўчага чиқдик...

Кўчанинг уч томони халойиқ билан лиқ тула эди. Бу кишилар маҳбусларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари ва қавму қариндошлари бўлиб, улар бизларни кўришлари билан беихтиёр уввос тортиб йиғлаб юбордилар, шовқин-сурон фалакка

кўтарилди. Яқинларимиз бизларни суд биносига қадар кузатиб бордилар...

Кўп вақт ўтмай суд мажлисида айбланувчилар устидан суд муҳокамаси — сўроқ-жавоблар бошланди...

Суд ун кунлар чамаси давом этди. Судда ҳаммамизга бериладиган асосий савол шундай бўлди: «Шўролар ҳукуматига қарши қилинган ҳаракатларда ўзингизни айбдор деб ҳисоблайсизми?»... «Қисман айбдорман», дер эдилар бандилар. Жумладан, менга берилган кўшимча саволлар қуйидагича бўлди:

— Судланувчи Зокиров, Сиз Шўролар ҳукуматига қарши бўлган «Сталин кушхонасидан ўзингизни асранг!», «Болаларингизнинг бахти учун курашинг!», «Йўқолсин Сталиннинг яхудийлар ҳокимияти!» ва бошқа варақаларни тарқатишда қатнашганмисиз?

— Ҳа, қатнашганман ва бундан фахрланаман.

— Сизнинг «Озодлик» ташкилотига аъзо бўлишдан мақсадингиз?

— Миллатимни севганим учун уни «Қизил империя» зулмидан озод қилмоқчи бўлдим.

— Бу йўлга янглишиб кирдингизми ёки...

— Йўқ, онгли равишда! Бунинг учун ҳар қандай жазога тайёрман...

Суд мажлисидан менга яна шу нарса аниқ ва равшан бўлдики, менинг маслақдошларимни тергов пайтида қаттиқ урганлар, кеча-кундуз уйқу бермай гаранг қилганлар, натижада улар ёлгон, қалбаки, йўқ хат, кургазмаларга имзо чекишга мажбур булганлар...

1946 йил 14—19 июнь кунини суд ҳукми эълон қилинди: Комилов Муҳитдинбек (олий маълумотли темир йўл муҳандиси) билан Маҳсумов Носир (Тошкент 6-пиво заводининг механик муҳандиси) отишга, кейинроқ ўзгартирилиб, 20 йил қамоқ жазосига, Одилов Тешавой (Ўрта Осиё Давлат дорилфунунини аспиранти), Латипов Халил (Чирчиқ кимё комбинати муҳандиси), Шоумаров Фахри (иқтисодчи), Зокиров Мажид (Ўрта Осиё Давлат дорилфунунини аспиранти), Сирожиддинов Нажмиддин (хизматчи), Набионов Муҳитдин, Сафоев Нуъмон, Тожиёв Шукур (турли касб эгалари) Ўзбекистон ССР Жиноят кодекси 66 ва 67-моддасининг иккинчи банди билан ҳар хил — 4 йилдан 10 йил муддатгача қамоқ жазосига ҳукм қилиниб, сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар.

Муҳтарам ўқувчи, отишга ҳукм бўлган икки кишидан бўлаги осон қутулишибди, деб уйламанг! Чунки бу ҳукм, гуё одил суд ҳукмидек кўрингани билан, унинг асл моҳияти ута махфий сақланган. Аслини олганда «қизил империя» жаллодлари учун бу чиқарилган ҳукмларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Чунки айбдорни жазолаш уларнинг ихтиёрида эди. Бинобарин, уларнинг қопқонига илинганлар осонликча қутулмас, қутулганлар эса мажруҳ, сирти одам, руҳан сўник, бунинг устига доимий таъқиб остида юрадиган «озод» маҳбуслар бўлишарди.

* * *

Менинг отам ҳам, онам ҳам Сиз эдингиз, онажон! Тақдиримда бор экан бу кулфатлар! Онажон, кўп койиманг, кенжа-

тойингизни! Мен Сизга чексиз ғам-андуҳлар келтирдим. Сиз жонажонимга бир акамнинг айрилиқ дардида ёнганингиз етмагандек, дилингизга яна дарду аламлар солдим. Мени тушунинг, онажон! Мен Шўролар ҳукумати олдида айбдор эмасман, балки фақат ва яна қайтараман, фақат Сизнинг олдингизда гуноҳкорман. Сизга ортиқча қайғу ва ситамлар келтирдим, холос. Берган оқ сутингиз ҳаққи, буни мен Сизга ҳечам раво кўрмасдим!

Миллатимга ва халқимга Сиз ургатган муҳаббат, миллий гурур, она юртим — Ўзбекистонни севганим бошимга шундай савдоларни солди. Мен бундан асло қайғурмайман. Сиздан фақат бир илтимосим бор: бардам бўлинг! Дуо қилинг! Омон бўлсак кўришармиз. Хайр, жонимдан азиз онажоним! Сиз менинг кўёшимсиз». Мен Сизнинг хизматингизда бўлолмаганимдан қийналамман, холос. Иншооллоҳ, омон бўлсак бир кун дийдор кўришармиз! Шунда менга берган оқ сутингизни оқларман! Ҳалок бўлсам қиёматда дийдор кўришармиз. Ноумид шайтон деганлар. Сиз билан дийдор кўришиш иштиёқи ва Худонинг инояти мени ҳар қандай мусибатлардан омон сақлағай ва Сиз онажоним, дийдорингизни кўриш менга насиб бўлғай, деган умиддаман. Шунинг учун Сизга алвидо демайман, аксинча, кўришгунча хайр, онажон, иккимизни ҳам Оллоҳ таоло ўз паноҳида асрасин, дейман!

* * *

Олтин куз пайти. Севимли диёр боғлари ўз турли-туман нознеъматларини кўз-кўз қилаётган давр... Камера эшиги саҳарда очилиб, «Этапга тайёрлан!» деган буйруқ янгради. «Этап» сузини ҳали англаб етмаган мен учун бу садо эриш туюлди. Ёнимдагилардан:

— Бу нима дегани? — деб сўрадим. Улардан бири:

— Суд ҳукми чиққанми? — деди.

— Ҳа.

— Ундай бўлса энди сени «Тоштурма» орқали лагерга жўнатадилар. Шунинг учун «шара-баранг»ни йиғиштиравер.

Менда нима ҳам бор эди. Бир юпқагина курпача, кичкина ёстиқ ва устимдаги бир сидра кийимдан бошқа ҳеч вақом йўқ. Шунинг учун нарсаларимни бир лаҳзада йиғиб, эшик очилишини кутдим. Ниҳоят, эшик очилиб, мени саҳнга, сўнг қандайдир қўланса ҳидли хонага олиб кирдилар. Бир зум ўтмай бу хонага менга нотаниш бўлган, юзлари заъфарон, соч-соқоллари ўсган бир неча маҳбусларни тўпладилар. Сўнг «до гола» (яланғоч) бўлиб ечининглар», деган буйруқ бўлди. Ҳаммининг уст-бошини бетартиб йиғдилар-у, дизенфекция хонасига олиб кетдилар. Икки соатлар ўтгач жиққа ҳўл, саргимтир тусга кириб қолган, яъни дезинфекция қилинган кийим-бошимизни ўртага ташладилар. Ҳамма узига тегишли кийимларни ажратиб олиб кийинди. Шом қоронғусида бизларни «қора қарга» машинасига юклаб олиб кетдилар....

* * *

«Қора қарга» машинаси мени бир неча нотаниш маҳбуслар билан Тошкент авахтасининг бир хонасига ташлаб кетди. Бу жой

ҳибсхонами, молхонами ёки нашавандлар маконими билиб бўлмасди. Маҳбусларга лиқ тула хонани наша ҳиди ва тамаки тутуни босиб кетган, тутун орасида одамларни ҳам аниқ кўриб бўлмайди, нафас олишга ҳаво етишмайди. Мен эшик олдида қаерга утирсам экан, деб турган эдим, ярим яланғоч «ғамхурлар»дан бири келиб, ёнига утиришимни таклиф қилди. Мен у кўрсатган бўш жойга ўтирдим. Шу пайт «ғамхурим» қўлимдаги тугунчакни тортиб олиб, еча бошлади. Мен ҳайратдан анқайиб қараб қолдим. У бемалол тугунча ичидаги уч-тўртта патир нон ва бир парча гуштни олиб, ёнидаги шериги билан ея бошлади. Менга ол дейдиган одам топилмади. Ҳаш-паш дегунча патирлардан увоқ ҳам қолмади. Бунинг устига букланган кўрпачамни тагимдан тортиб, остиларига солиб олишди.

Кейинроқ, қоронғуликка кўзим ургангач, атрофимга қарасам 50—60 нафар маҳбуснинг ҳаммаси ўзи билан ўзи овора. 5—6 киши бўлиб қарта уйнашмоқда, баъзилари имо-ишора билан намоз ўқишмоқда, узаро сўкинишаётганлари, кўз ёши тўкиб ўтирганлари ҳам бор. Шу жойда биринчи марта бошимга ит куни тушганини, одам молхонадан ҳам хароб жойда яшashi мумкинлигини ҳис қилдим.

Мени «Тоштурма»даги «пересилка» (маҳбусларни тақсимлаб жўнатиладиган вақтинчалик кўноқ жойда) уч кун ушлаб, Тошкент яқинидаги Товоқсой меҳнат лагерига жўнатдилар.

* * *

«Қизил империя» меҳнат лагерлари (уларнинг сон-саногийўк) кейинчалик билсам бир-биридан баттар экан. Атрофи қўша-қўша тиканли симлар билан ўралган, ҳар 100—200 метрда назорат минораларида қуролли аскарлар кечаю кундуз қоровуллик қиладилар. Лагерь тартибини бузувчилар учун карцер — алоҳида жазо хонаси мавжуд. Маҳбуслар яшайдиган бараклар уч қаватли нар (тахтадан ясалган сахн)лардан иборат. Ҳар нарда қаторасига ётилади. 150—200 маҳбус яшайдиган баракда ягона эшик, 1—2 кичик дераза буларди. Тунда ташқарига ҳожатга чиқиш ман этилган. Ичкарида, эшик яқинида параж (тувак) туради, зарур пайтда ушандан фойдаланасиз. Қандала, кана, бурга, гоҳо бит баракдаги маҳбусларнинг ажралмас ҳамроҳи ҳисобланади. Бунинг устига кашандалар тутуни, қиморбозларнинг шовкин-сурони, ўғриларнинг шимони — тинтуви, бир-бирларини ўлдириб, нар ёғочларига осиб қўйишлари доимий ҳодиса ҳисобланади. Назоратчилар тунда баракка киришдан кўрқиб, ташқаридан кўриқлайдилар.

Лагерларда ўғрилар уч тоифага бўлинадилар: биринчилари — катта ўғрилар (банк, магазинларга ўғирликка тушадиган, одам ўлдирадиган ва ҳоказо) — честнягалар; иккинчилари — «честняга»ларнинг айниганлари, гуё катта ўғриликдан қайтиб майдалашганлар — «сука»лар; учинчилари эса чўнтаккесар, безори, йўлтусарлар — «мол гўнги»лардир.

Одатда «честнягалар» «сука»лар билан доимо ашаддий адоватда бўладилар; қайси бир лагерда улардан бири кўпроқ бўлса, камроғини чопади, осади, қириб ташлашга ҳаракат қилади. Уларни лагерь жаллодлари деса бўлади. Бу уларнинг давлат қонунларидан ҳам устун турадиган турмуш тарзи, қонун-қоидала-

ридир, улар доимо уз қонунларига содиқдирлар... Қолган барча маҳбуслар «фрайер» номи билан аталиб, уларни ҳам икки гуруҳга — софдил (честный) ва сотқин фрайерларга ажратадилар. Ажабланарлиси шундаки, «честняга» ўғрилар «софдил» фрайерлар билан бир товоқдан овқат ейишлари мумкин, лекин бошқа тоифадаги маҳбусларга нисбатан бундай «олижаноблик» қилиш мумкин эмас... «Честняга» ўғрилар таъбирича, лагерда ишлаш улар тақдирига ёзилмаган эмиш, шунинг учун ҳам қайси лагерда булмасинлар ишламай, доимо қарта уйнаш билан овора бўлиб, қолган вақтда, айниқса тун қоронғусида оддий маҳбуслар — фрайерларни шимон (тинтув) қилиш билан банд бўладилар. Яна улар бошқа тоифадаги маҳбусларга, сизларнинг пешонангизга лагерда ишлаш ёзиб қўйилган, шунинг учун «ёр ҳайдайверинглар» деб таъна тошини отиб турадилар...

Мен турган лагерда 2000 га яқин маҳбус 5 та баракда ётардилар. Лагернинг ўзига яраша кун тартиби — режими ҳам бор. Беморлар учун тиббиёт бўлими хизмат қилиб, ундаги шифокорлар маҳбуслардан тайинланган... Меҳнат лагериди, ўғрилар қонунига биноан, маҳбус шифокорлар ва адвокатлар лагерь ҳожалари — ўғрилар олдида алоҳида ҳурматга сазовордирлар. Яна улар қонунига кўра лагерь тақсим нони — «паёк» муқаддас ҳисобланади. Уни тортиб олган ёки ўғирлаган шахс, у ким бўлишидан қатъи назар, дарҳол ўлимга маҳкум этилади. Чунки тақсим нон маҳбуснинг қони ва жони ҳисобланади.

Меҳнат лагерига келганимнинг иккинчи куниёқ, ҳаммани аралаш-қуралаш қилиб, 30—40 кишидан иборат бригадаларга бўлиб, бригадир ва унинг ҳисобчиларини эълон қилдилар. Узим беҳабар, мен ҳам бир бригадага ҳисобчи этиб тайинланибман. Буни эрталаб ишга кетаётганимда эълон қилдилар.

Бригада ишга бориш учун сафлангач, ташқи соқчилар қабул қиладилар. Ол, деса ғажиб ташлашга тайёр бўлган овчарка итлар билан ўраб, гоҳо машинада, гоҳо пиёда иш жойига олиб борадилар.

Менинг бригадам тупроқ — ер қазилар ишлари билан шуғулланар эди. Нормани бажарганлар 650 грамм, ошириб бажарганлар 1200 грамм, танбаллар, ишەқмаслар 450 грамм нон олар эдилар. Охириги тоифа маҳбуслар — танбал ва ишەқмаслар билан муомала қилиш менга жуда оғир туюларди.

Нон ёзиш учун иш бажариш керак. Бажарилган ишга эркинликдаги прораб қўл қўйиши зарур. Иш нарядида маълум миқдордаги кубаметрлар бўлмаса, нон ёзилмайди. Агар бригадага «честняга»лардан бир-иккитаси тушган бўлса, аҳвол яна ҳам мураккаблашади. Чунки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, улар пешонасига лагерларда меҳнат қилиш ёзилмаган. Шунинг учун бригадир билан ҳисобчи эркинликдаги прорабни кўнглини топишга ёки уни алдашга ҳаракат қилишар экан.

Кунлардан бир кун бригадамдаги ёшгина, 14—15 лардаги ўғри лагердан ташқаридаги иш пайтида ишламасдан юрган экан. Мен унинг ёнига бориб:

— Нега ишламайсан? Сенга мен нонни нима юзасидан ёзмам? — дедим.

— ... твою мать! Работай сам! — деса бўладими?!

Мен бу ҳақоратга чидай олмасдан унинг бетига бир тарсаки туширдим. Шунда у сўкина-сўкина мендан йироқлашиб, бир вақт

қарасам 5—6 та бўлиб қайтиб келиб, мени чунонам дўппослашдики, қўяверасиз! Бу калтаклаш зарби ҳали-ҳали ёдимда... Булган воқеадан кейинроқ хабардор бўлган кексароқ маҳбуслардан бири шундай деди:

— Мирмажид! Бу ердаги сўкишлар сенга таъсир қилмасин. Уларни сўз боғловчи иборалар деб билгин. Сен қамоқ муддатингни эндигина бошлаяпсан. Уғриларга, айниқса, «честняга»ларга қўл тегизиш у ёқда турсин, тил ҳам теккиза кўрма!.. Сени тарсаки билан урган ёш бора «девор тагида ўсган» (рос под забором) ёш «честняга»лардан ҳисобланади. Шу боисдан у акаларига арз қилган, улар эса сени «копток» қилишган. Бунга кўп қайғурма! Бора-бора ўзинг ҳам сўкинадиган бўлиб қоласан.

Шундай қилиб, Товоқсойдаги ҳаётим бир маромда давом этаверди. Қиш кириб, баҳор келиши билан тўсатдан, «Мирмажид Зокиров, этагга тайёрлан, эртага жунайсан!» дедилар. Мен бу лагерда орттирган дўстларим билан хайр-хўш қилишга улгурдим-у, уйга хабар беролмай, эртаси куни бир ўзимга уч соқчи билан Тошкент темир йўл вокзалидаги «Вагонзак»ка (маҳбуслар ташиладиган махсус вагон) келиб ўрнашдим. Қайёққа кетаётганим номаълум эди. Умуман, маҳбусликда қаерга ва қачон кетишни ҳеч қачон маълум қилмайдилар...

Тун қоронғусида поезд нотаниш бир темир йўл бекатига келиб тўхтади.

Суриштирсам, Бухоро «пересылка»сига келиб қолибмиз. Бу ерда маҳбусларни уч кун ичида тақсимлаб, вилоятдаги турли лагерларга жўнатилар экан. Бу ер соғлиғи ночор бўлиб қолган маҳбусларни нисбатан яхшироқ овқат билан боқиб «ўзига келтирадиган» соғломлаштириш макони (ОП-оздоровительный пункт) вазифасини ҳам бажарар экан. Унда тиббий хизмат курсатиш бўлимлари ҳам мавжуд экан. Мен бир кунлик бўш вақтимдан фойдаланиб, терапевт шифокор хонасига кириб, ошқозоним оғриётганидан шикоят қилдим. Шифокор 65 ёшлардаги рус аёли эди (исми ёдимдан кўтарилибди). Бу аёл ҳам маҳбус экан.

Мени шифокор кўргунча русчани мутлақо билмайдиган икки маҳбус кириб келди. Улар ўз шикоятларини ўзбек тилида гапирдилар, шифокор тушунмади. Шу онда мен ўртада туриб, уларнинг сўзларини таржима қилдим. Бу шифокорга манзур бўлди шекилли (мени кўриб бўлгач) мендан ёнида бўлишимни илтимос қилди. Мен рози бўлдим. Бир оз утгач, у сен оч қолгандирсан, деб тумбасини очиб, ундан беморлар келтирган ва дилидан чиқариб берган ноз-неъматлардан олдимга кўйди. Мен кўрқа-писа (ичим кетмасин деб) чалақурсоқ овқатландим. Биринчи марта шакар билан чой ичдим... Шундай қилиб икки зиёли дўстлашдик. Бунинг натижаси шу бўлдики, аёл лагерь маъмурияти билан гаплашиб, мени этапдан сақлаб қолди ва ўзига таржимон қилиб тайинлади...

Кунларнинг бирида шифокор аёл кўзимга қараб туриб:

— Сариқ касал бўлибсан, сенга ортиқча ҳаркат қилишни ман этаман, — деди. — Касалинг ҳозирги шароитда жуда ҳам жиддий. Бу касални даволайдиган дори-дармонлар лагерда йўқ. — У дарҳол дори олиш учун қоғоз ёзгани тутинди. Сўнгра яна менга мурожаат қилиб: — Агар ота-онанг ёки туғишганларинг бўлса, улар мана бу қоғоз буйича тезда дори ва 10 килограмм қора майизни зудлик билан юборсинлар. Акс ҳолда кутилмаган фожа юз бериши мумкин, — деди.

Мен нима қилишимни билолмай ҳайрон бўлиб, гам дарёсига чўққанимни кўрган шифокор, манзилгоҳимни ёзиб беришимни сўради.

— Сенинг номингдан телеграмма ёзиб, бир «эркин юради-ган» маҳбусдан илтимос қиламан, шу бугуноқ уйингга телеграммани жўнатади, — деди.

Ун кунлар чамаси ўтмасданоқ Тошкентдан қора майиз ва керакли дори-дармонлар солинган посылка етиб келди. Мен бўлсам бу кунгача сарғайиб, каравотга ётиб қолдим. Шифокор дори-дармонларни куриб, мендан ортиқ қувонди.

— Энди касални енгамиз. Кўрқма. Тузалдим деявер! — деди.

Ҳар куни дорилар қатори уч маҳал юз граммдан қора майиз едим. Ниҳоят, майиз ҳам тамом бўлди, мен ҳам оёққа турдим... Қувониб юра бошлаган кунларимдан бирида, тасодифан мени «учрашув» хонасига чақириб қолдилар. Кирсам, қай кўз билан кўрайки, мени Мирсоат акамлар кучоқ очиб кутиб олдилар. Маълум бўлишича, акам 10 йил қамоқ муддатини Варкутада тугатиб, Тошкентга қайтибдилар. Менинг қамалганимни эшитиб, эртасигаёқ Бухорога етиб келган жойлари экан...

Акам:

— Ука, яхши иш бўлмабди! Энди бардам бўл, тушкунликка тушма! Қаерда бўлсанг ҳам доимо она юртга албатта қайтаман, дегин! Шунда олдиндаги барча қийинчиликларни енгасан, — деб насиҳатларини тугатганлари ҳам йўқ эди, «учрашув тугади! деган буйруқ» бўлди. Ака-ука кучоқлашиб дийдор кўришгунча, деб хайрлашдик!

Менинг таржимонлик вазифам вақтинчалик бўлиб чиқди. Тез орада мени ва бошқа бир неча маҳбусларни Бухородан 40—45 километр наридаги Қоровулбозордаги лагерь — тош кесиш карьерига жўнатдилар...

Қоровулбозор... Ер юзида иккита юқори ҳароратли жой бўлса, биттаси шу ерда жойлашган десам муболага бўлмайди. Чунки бу ерда на бирорта қаққайган дов-дарахт, на оқар сув бор. Сувни лагерьга темир йўл орқали цистерналарда ташиб келтирилади. Саратонда ҳарорат 45—55 даражадан пастга тушмайди.

Мени тошкесарларнинг бригадасига бошлиқ этиб тайинлади-лар. Бригадамда 17 киши бўлиб, улардан уч нафари «честняга», икки нафари «мол гўнги» ўғрилар эди. Мен биринчи кун кечқурун бригадамдаги «честняга»ларга мурожат қилиб:

— Мана бу иккита «мол гўнги» ишлаши керакми ёки йўқ? — дедим.

Улар:

— Бугор (бригадир), улар ишлашлари шарт! — дедилар.

Шундан сўнг ҳар куни карьерга чиқа бошладик. Портлатилган оҳақ-тошларни маҳбуслар қувалдалар билан маълум ҳажмда майдалаб, замбил-ғалтакларда карьердан олиб чиқадилар ва тор темир йўл ёнидаги майдончага уядилар. Кечки пайт у тўпланган тошлар ҳажми ўлчанади. Иш бажариш васиқасига ёзиб, кўл қўйилади. Шунга қараб бригадир маҳбусларга нон ёзади.

Кунлар кетидан кунлар ўтди. Аммо икки «мол гўнги» асло ишламади. Иложини топганимда уларга ишлаганлар қатори 800 граммдан нон ёзишда давом этардим. Бундан хабардор бўлган «честняга»лардан бири мени койиди, кейин у ишەқмасларни ча-

кириб, сенлар ишлашинг керак, акс ҳолда менинг узим 450 грамм жарима нон ёзаман, деди.

Ишқамаслардан бирини Ефим дер эдилар. Мен шундан кейин ҳам бир ҳафта Ефимга индамадим. Кунлардан бир кун эса кўпчилик бригада аъзоларининг тазйиқи остида Ефимга икки марта жарима нони ёздим... Лекин у индамади. Учинчи куни карьерга бориб, маҳбусларга иш тақсимлаб бериб, тор темир йўл изига келиб утирган эдим, Ефим орқамдан келиб бехосдан мени чўкич билан урмоқчи бўлди, мен узимни олиб қочиб, қийшайиб йиқилдим. Лекин зарб билан урилган чўкич чап пешонам, қулоқ устига сал бўлса-да тегди. У ер ёрилиб, остидаги томирдан қон отила бошлади... Мен ҳушдан кетибман. Кимдир мени сояроқ жойга олиб борибди, кимдир бир қақирим чамасидаги лагерга маҳбус шифокорга югурибди. Кейин маълум бўлишича, менинг аҳволимдан хабардор «честняга»лар Ефимни ушлаб, дуч келган жойига тепа бошлаганлар, у ҳам ҳушсиз йиқилган.

Икки кишини баробар кўтариб лагерга олиб келганлар. Шифокор поляк ўғлони бўлиб, унинг жонбозлигига тан берсангиз арзийди. Чунки бу тасодифни эшитгач, у лагерь-карьер ўртасидаги масофани югуриб босган ва менинг пешонамни тиббий талаб даражасида бойлаб, яна лагерга чошиб бориб, керакли тадбирларни кўрган.

Аввало Тангрим марҳамати, қолаверса, фақат ва фақат шу маҳбус шифокор поляк туфайлигига омон қолдим. Ефим эса бу нохуш воқеанинг учинчи кунийёқ оламдан ўтди...

Қоровулбозорда бир йилча турдим. 1948 йил июнь кунларининг бирида кечки пайт бош нарядчи ҳаммани лагерь саҳнига йиғиб, эртага этапга кетадиганларнинг рўйхатини баланд овоз билан ўқий бошлади. Менинг ҳам исм-шарифим ўқилди. Рўйхатда номи борларни мулоҳаза қилиб қарасак, кўпчилиги сиёсий маҳбуслар экан.

Эртаси йўлга чиқиб, Бухорага келдик, бу ердаги ҳибсхонада бир ойма турдик. Сўнгра бизни поездда Тошкентга олиб келиб, «Тоштурма»даги хоналарга бўлиб ташладилар. Бир ҳафта ўтгач эса яна этап қилиб, қизил вагонга қамадилар. Сўнг қандайдир эшелонга вагонимизни тиркашгач, Тошкент билан хайрлашдик. Фақат шундагина биринчи бўлиб кўзимдан тирқираб ёш оқди. Кўнглим хиралашиб, кўзим олдини қоронғулик босди.

Поезд Тошкентдан олислаб борар экан, «Алвидо, она юрт!» дедим... Беихтиёр дилимда қуйидаги қайғули сатрлар пайдо бўлди...

*Эй, фалак! Нечун менга чексиз аламлар раво кўрдинг?
Ҳасратда ёнган танима, минг жафолар даво кўрдинг?
Умрим утиб етимликда, дарё бўлди кўзда ёшим,
Сайр этолмай гулистонлар, сойнинг тоши бўлди бошим.*

Қизил вагон бир маромда илгарилаб, йўл босишда давом этарди. Бир кеча-кундузда тақсим нон ва қайнаган сувдан бошқа ҳеч нарса бермас эдилар. Ниҳоят, бизларни ортган поезд Мордовия АССРнинг маркази Саранск яқинидаги бир бекатга келиб тўхтади. Ҳаммамизни поезддан туширдилар. Атроф қуюқ ўрмон билан қопланган.

Сал-пал узимни унглаб, у ёқ-бу ёққа қарасам, темир йул бекати ёнида тиканли симлар билан уралган лагерь жойлашган экан. Бизларни поезд соқчиларидан лагерь маъмурияти бирма-бир қабул қила бошлади... Кейин баракларга бўлдилар.

Шу қисқа вақт ичида ўзбекистонлик уч зиёли учрашиб қолдик. Булар мен, доцент Хусан Ғозиев, тарихчи Қосим Маҳмудов эди... Қосим Маҳмудов кексамиз бўлиб, ёши олтмишлардан ошган эди.

Мен чаққонлик билан лагерьни айланиб чиқиб, бир кичкина хонани топдим ва уч киши у ерга тезда жойлашиб олдик. Эрталаб янги келган маҳбусларни шифокор назоратидан ўтказиш бошланди. Ҳамроҳларим шифокор ҳузурига кетганида зудлик билан хона полини ювиб, озода қилиб кўйдим. Буни курган Хусан акамлар:

— Мирмажид, жуда ҳам чаққон экансиз! — дедилар.

Қосим акам эса:

— Балли! Йигит киши шундай бўлиши керак, — деб мени руҳлантirdилар. Мен улардан сўрадим:

— Шифокор ким экан?

— Ўзбек, фамилияси Нуритдинов!

— Сизларни нима қилди?

— Ишга яроқли! — деди.

Мен уларни хонада қолдириб, шифокор ҳузурига чопдим. Борсам ҳали тиббий курик тугамаган экан. Бир амаллаб эшикка яқинлашиб, уни очдимда, мулойимлик билан:

— Ассалому алайкум! — дедим.

— Марҳамат, киринг! — деди.

Ичкарига киргач, жим ўтиролмаё шифокорнинг ишларига қараша бошладим. Бундан мамнун бўлган Нуритдинов мени куриктан ўтказди-да, ишга яроқсиз деб хулоса чиқариб:

— Мирмажид, менга ёрдамчи бўласиз! — деди.

Мен ич-ичимдан қувониб, рози бўлдим. Ёрдамчи ёки дастёрни лагерьда «шестёрка» дейишади. Шундай қилиб мен дастёрман. Тагин кимга? Лагерь шифокори Нуритдиновга! Нуритдинов урушда ҳарбий шифокор бўлиб ишлаб, немис-фашист қўшинларига асирга тушиб қолган экан. Асирлик заҳматларини чекиб, умумий авф билан Ватанга қайтибди. Сўнгра ҳибсга олиниб, 25 йилга ҳукм қилинган экан.

Нуритдинов малакали шифокор бўлгани учун унинг хизматида лагерь атрофидаги қосёлкалардаги аҳоли билан бир қаторда, лагерь маъмурияти ҳам фойдаланар эди. Шу боис у маҳаллий халқ ва соқчилар орасида катта обрўга эга эди. Улар келтирган озиқ-овқат ҳисобига яшаб, лагерь овқатини қарийб емас эди. Бундан ташқари, лагерьдаги маҳбуслар уйдан послалка олар, бири бўлмаса иккинчиси албатта Нуритдиновга насиба келтирар эди. Шунинг учун мен шולי орқасидан курмак ҳам сув ичади, деганларидек, Нуритдиновга ҳамтовоқ бўлиб қолдим.

Орадан бир ҳафтала ўтгач, у билан суҳбатлашиб ўтириб, гап орасида ҳамроҳларим — ўзбекистонлик зиёлилар туғрисида сўз очган эдим, Нуритдинов менга эътироз билдириб, нега мени улар билан шу кунгача таништирмадингиз, деди. Мен бундан қувониб:

— Ўртоқ шифокор, «аравакаш» айбдор! Ҳали улар ўрмон кесишдан қайтадилар. Сизни бугуноқ улар билан таништираман, — дедим.

— Ийе! Ҳали шу ёшдаги кишилар ўрмон кесишга чиқишяптими? Аттанг, илгарироқ билмаган эканман. Энди кеч бўлди! Кейинги тиббий кўрик қачон бўлади, аниқ эмас. Майли, яна бир бошқа иложини топарман, деди-да, мени лагерь ошхонасига ўз номидан бориб, бутқа ва тақсим нондан етарли даражада олиб, ўз хонамга олиб кетишимни айтди. Мен бу вазифани бажаришга қанот боғлаб югурдим. Ошхона бошлиғига Нуритдинов номини айтган эдим, у:

— Маҳбуслар ишдан қайтишидан ярим соат олдинроқ келсанг, бутқани тайёрлаб қўяман, неча кишисизлар? — деди.

— Ун кишимиз. — Худо, ёлгонни ўзинг кечир, деб қўйдим ичимда.

— Бўлмаса ҳозир ҳар бири 850 граммдан 10 та тақсим нон бераман, олиб кет!

Лагерда маҳбуслар оғир иш — ўрмон кесиш билан банд бўлгани учун тақсим ноннинг миқдори оширилган экан. Мен 10 тақсим нонни қувона-қувона хонага олиб келиб қўйдим ва бетоқатлик билан ҳамхоналаримнинг ишдан қайтишини кутдим... Шу аснода дастёрлигим ёдимга тушиб, Нуритдинов ҳузурига югурдим ва унга нонларни олганимни айтдим. Бошлиғим:

— Мирмажид, мана бу пакетни ҳам хонангизга олиб борингда, тезда қайтинг, — деди.

— Хўп бўлади, — деб бу юмушни ҳам чаққонлик билан бажардим.

Хонага келиб ўралган нарсани секин очиб қарасам, ундан эркинликнинг ҳиди анқиб турарди. Эшикни беркитдим-у, ҳожам ҳузурига ошиқдим. Гуё гойибдан менга қандайдир ортиқча кучқувват ҳада этилаётгандек туюлар эди... Ўзимча бу ҳолимни таҳлил эта туриб, кайфиятимнинг бу қадар яхшилигининг асосий сабаби ҳамроҳларимга бўлган эътиқодим ва уларни оз бўлса-да хурсанд қилиш иштиёқи баландлиги бўлса керак, дердим. Ниҳоят, маҳбусларнинг ишдан қайтиш вақти ҳам бўлди. Мен ошхонага чопдим. Бир сатил бутқани олиб, қопқоғини йўлда очиб қарасам, унинг устида лагердаги ҳаётимда биринчи марта пиёздоғни куриб, яна ҳам шодланиб кетдим. Озгина вақт ўтмай Ҳусан ака ва Қосим оталар ишдан ҳориб-толиб қайтишди. Юз-қўллари ни ювишиб хонага киришганда стол устидаги нонни кўришиб:

— Мирмажид, ўзи нима гап? Мунча тақсим нон қаёқдан? Яна қандайдир пиёздоғнинг ҳиди келяпти, тинчликми ўзи? — дейишди.

— Ҳа, тинчлик, бугун менинг туғилган куним, парво қилманглар!

Улар икковлон хоҳолаб кулишиб, мени «туғилган куним» билан табриклашди... Кейин, бу ҳазил, десам ҳам ишонқирашмади.

Бир маҳал, эшик очилиб, остонада Нуритдинов кўринди. У кишини ҳаммамиз ўрнимиздан туриб, ҳурмат билан кутиб олдик. Мен сочиқларни бирлаштириб дастурхон ёздим. Пакетни очиб уртага қўйдим. Бутқани тунука товоқларга бўлиб солдим. Сўнг ўзим чойнак билан тиббий бўлимга кириб, қуруқ чой олиб, чой дамладим.

Мен хонага келгунча улар бир-бирлари билан танишишга улгуриб, чақ-чақлашиб утиришган эканлар. Суҳбат қизигандан қизиб борар, охири кўринмас эди!.. Аввал Нуритдинов қандай қамалганлигини гапириб берди. Кейин Ҳусан акага юзланиб:

— Сизни нега қамашди, билсак бўладими? — деди.

Ҳусан ака озгина безовта бўлиб:

— Сўраманг, мен қуруқ тухмат қурбониман, — деди. — Мирмажид айтган бўлсалар керак, мен тилчиман. Ўз вақтида тилимиздаги тиниш белгилар бўйича филология фанлари номзодлигини олиш учун диссертация ёқлаганман, доцентман, олий ўқув юртида дарс берар эдим. Кафедрада Аюб Фулом деган одам ҳам ишлар эди. У билан илмий соҳада кўп мунозара қилар эдик. Бу яхши, албатта, агар бегараз бўлса! Аммо бизнинг мунозараларимиз охири душманчиликка айланиб кетди...

Аюб Фулом мени илмда енга олмагач, устимдан турли-туман бўҳтонлар ёзиб, Ўзбекистон ССР Давлат ҳавфсизлик кўмитасига топширади. Шу баҳона бўлиб мен ҳибсга олинаб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилдим.

— Ўзбеклар орасида кўролмаслик балоси қачон йўқолади? — деди Нуритдинов.

Қосим ота Маҳмудов суҳбатга аралашди:

— Эй, азизлар! Бу бало бизнинг қонимизга узоқ тарихдан бошлаб сингиб кетган. Шу боисдан ҳам ўзбек халқи уюшолмай, қулликда яшаб келмоқда.

Нуритдинов Қосим отага мурожаат қилди:

— Қани, Сиз ўзингиз бу ерга қандай қилиб келиб қолдингиз, эшитсак бўладими?

— Ука, мен ҳам худди ана шу кўролмаслик азобини тортмоқдаман. Мен Тошкентдаги ўрта мактаблардан бирида кўп йиллар давомида тарихдан дарс бериб келардим. Шу сабоқларимдан бирида ўзбек саркардалари Амир Темур, Бобур ва дунё илмий хазинасига улкан ҳисса қўшган бошқа алломаларимиз ҳақида катта шуқуҳ ва миллий ғурур билан ўқувчиларга сўзладим. Лекин ҳар бир ташкилотда булгани сингари, бизнинг ўрта мактабда ҳам айғоқчилар бор экан. Улар Маҳмудов «босқинчи», «талончи», «вахший» шохларни мақтаяпти, деб тегишли ташкилотга маълумотнома ёздилар. Шундан сўнг мени қамадилар ва сиёсий жиноятчи сифатида 8 йилга ҳукм қилдилар. Шунинг учун мен орамиздан чиққан сотқинларга доимо ўлим тилайман!..

Мен ҳам нега қамалганимни гапириб бердим. Алламаҳалгача суҳбатлашиб утирдик. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Нуритдинов ўрнидан тураркан деди:

— Сиз, Қосим ота, эрта билан ҳузуримга кириг! Сизни бир ҳафтага ишдан озод қиламан. Бир оз дамингизни олинг. Ҳусан ака, бир ҳафта ўтгач олдимга кирсангиз, Сизга ҳам шундай бетоб деган варақани ёзиб бераман.

Баҳор келиб, табиат уйғонди. Қамоқ муддати озгина бўлсада қисқараётгани маҳбусларни шод этарди. Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, «қизил империя» ҳукмдорлари маҳбусларни лагерда бир йилдан ошиқча ушламас эдилар. Бу ҳам узига яраша қўшимча уқубат ҳисобланади-да. Чунки бир жой шароитига кўникиб, қулай ўрнашиб олган маҳбус ҳар ҳолда «эркин» нафас олади. Бунга эса асло йўл қўйиш мумкин эмас!

Март ойининг ўрталарида бош нарядчи ишдан қайтган ва лагерь ичидаги маҳбусларни йиғиб, этапга жўнаш олдидан тиббий куриқдан ўтказишиб, қандай ишга яроқли эканлигимизни аниқланишини эълон қилди. Бу ишни одатда чеккадан таклиф этилган шифокорлар амалга оширишар эди. Ниҳоят, бу иш ҳам тугаб, ҳар кимни ҳар томонга жўнатадиган бўлдилар.

Мени шифокорлар назоратдан ўтказаетган вақтда Нуриддинов ҳамкасбларидан илтимос қилган бўлса керак, улар васиқамга «ишга яроқсиз ногирон» деб ёзиб қўйибдилар. Тўрт суҳбатдош хайрлашаётганимизда Нуриддинов менга шу ҳақда гапириб: «Қўлимдан келган охириги яхшилигим шу, куришгунча омон бўлайлик!» деб хонадан чиқиб кетди. Сўнг мен ҳамхоналарим билан хайрлашдим. Мордовия ўрмонларида топган бу дўстларимни кейин ҳеч кўрмадим.

Шундай қилиб атрофи зич ўрмонлар билан ўралган ногиронлар лагерига келиб қолдим. Унда 7 мингга яқин ногирон-маҳбуслар истиқомат қилар экан. Уларнинг кўпчилиги власовчилар, Остап Бендер тарафдорлари — хоҳолар эди. Урта Осийлик «чернийлар» гуруҳ ичидаги кўрмакдек онда-сонда кўзга ташланарди. Бу ерда тақсим нон 650 грамм бўлиб, икки марта икки қошиқдан бўтқа, яхлаган карам солиб пиширилган баланд-ёвғон бериларкан, қиладиган иш йўқ! Лагерь бўйича битта маҳбус-соатсоз ва кир ювадиган бўлимада 40—50 киши ишлайди, холос!

Мен барақда иккинчи қаватдан жой олдим. Лекин бир ҳафта ичида тошни берсалар гажигулик даражада очликка дучор бўлдим. Фақат кир ювувчилар бригадасига 860 граммдан тақсим нон берилаётганини эшитиб, бригадирни суриштирсам, сирдарёлик собиқ асир — 25 йилга кесилган Худойбердиев деган шахс экан. Буни билгач, ҳар қалай ўзбек экан-ку, мени бригадасига олса керак, деб бироз кутган эдим, келиб қолди, мен унга юзланиб:

— Бригадир, мени кир ювиш бригадангизга ишга олсангиз, деб келган эдим, нима дейсиз? — дедим.

У:

— Ҳозир Сизни қабул қилолмайман, буш ўрин йўқ, — дедида, қайрилиб ҳам қарамай жўнаб қолди. Мен бўлсам муруввати йўқ ўзбеклардан экан-да, деб ўз барагимга қайтишга мажбур бўлдим.

Қиладиган иш йўқ, очлик азоби эзар эди. Осмон баланд, ер қаттиқ, мана бу бир бурда нонни егин, деган одам топилмайди. Бир кунлик «иш тартибим» қуйидагича эди: эрталаб 650 грамм тақсим нонни учга бўламан. Сўнг бир оз унга қараб утираман. Бир булак ноннинг бир тишламани олиб оғизга солиб мазза қилиб чайнайвераман, чайнайвераман, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, оқибатда нон елимга айланиб, тил айланмай қолар экан. Шундагина лўқмани ютиб, бир қўлум сув ичаман. Сўнг иккинчи тишлам нонни чайнай бошлайман... Бир нон тамом бўлгунча 2—3 соат утиб кетади. Қолган икки бўлак нонни рўмолчага ўраб ёстиқ остига қўяман. Қорним баттар очади, чидай олмай барақдан чиқиб кетаман, айрим маҳбусларнинг посилка олганини кўриб хўрлигим келади. Чамаси соат 1 ларда «баландага!» деган овоз янграйди. Маҳбуслар ошхонага ўқдек учишади. Нега десангиз, биринчилар товоғига бир-икки бўлак майда картошка тушиш «хавфи» бор. Шу икки бўлак картошка учун маҳбуслар ўртасида ошхона томон пойга бўларди... Ошхона эмас ёвғонхонадан туйиш у ёқда турсин, аксинча очкиб чиқардик. Шу боисдан бўлса керак лагердан ўлим шарпаси узоқ кетмас, човқар хўкиз қўшилган икки арава бири чиқса, иккинчиси кириб лагердан ўлик ташир, очлик ва касаллик азобидан улган маҳбусларнинг жасадини ер қаърига ташлаб келар эди. Ўликлар на кафанга ўралар ва на қўти тобутга солинарди. Зовур

казиб, тўлгунча ўлик ташлаб, устидан тупроқ тортиб юборилар эди. Бу ҳодисани кузатган маҳбуслар «Биз ишламасак ҳам, рябой (човкар) ҳўкизлар тинмай ишламоқда-ку», деб ҳазиллашишарди.

Бир куни барақда ўтириб зерикиб, лагерь ҳовлисига чиқдим-да, соатсоз дўконига томон юрдим. Дўкон ичига кириб, соатсоз билан саломлашиб, астагина курсига ўтирдим. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб, унинг олдидаги ортиқча қоғозларни териб олдим, кичкина супургиси билан 2—3 метрли полини супуриб, ювдим. Бориб қайнаган сув келтирдим... Бу ишларим 35 ёшлар чамасидаги соатсоз рус йигитига манзур бўлганиданми, менга:

— Миша (Мирмажид), ўтир, энди иккимиз чой ичамиз, — деса бўладими.

— Нима, утир дедингизми?

— Ҳа, утир! Мана, нон! Мана, шпиг (тузланган чўққа ёғи)! Мана, шакар, ол, егин!

Мен бўлсам:

— Раҳмат! — дея нонни паррак қилиб кесилган шпиг билан кўшиб, соатсозга сездирмай ямламай юта бошладим, устидан стаканда ширин чой ичдим. «Камбағалнинг бир тўйгани бой бўлгани», деган мақолнинг туб маъносини шунда англадим.

Шундай қилиб, соатсозга садоқатли дастёр бўлиб олдим. Аста-секин мени очлик тарк эта бошлади. Дастёрлик тамом бўлгач, соатсознинг бўш вақтини топиб, «шахмат ўйнайсизми?» деган эдим:

— Ҳа, ўйнайман, сен-чи? — деди.

— Уйнайман! Лекин дурустроқ, шахмат йўқ-да!

— Парво қилма! Эртага шахмат ҳам бўлади! Кел, албатта ўйнаймиз!

Эртаси куни шахмат ўйнаб ўтириб, соатсоздан сўрадим:

— Қани айтинг-чи, Сиз асли қаердансиз? Нима учун ва қанча муддатга қамалгансиз?

— Мен москваликман. Ватан хоини деган айб билан 25 йилга қамалганман. Аслида қуруқ тўхмат қурбониман!

— Бола-чақангиз, ота-онангиз борми?

— Ҳа, ота-онам бор. Хотиним, бир қизим бор. Қайнотам генерал.

— Қайнотангиз генерал бўлса, нега шикоят ёзмадингиз?

— Э, Миша, сўрама! Шикоят устига шикоят ёздим. Лекин фойдаси бўлмади. Эшитишимга қараганда ҳозир қайнотам шикоят ёзган эмиш. Бунинг ҳам фойдаси бўлмаса керак.

— Тўғри.

Мен соатсозга дардмандлик изҳор этиб дўкондан чиқиб кетган эдим, у:

— Миша, мана сенга бир тақсим нон ва икки қошиқ шакар, кечкурун чой ичарсан, — деб кўлимга тутқазди. Мен раҳмат айтиб чиқиб кетдим.

Нонни барақка олиб бориб, ўртасидаги юмшоқ еридан муштдек ажратиб олдим-да, ёнимда ётган бир тожик ва бир қозоқ маҳбусга тенг иккига бўлиб бердим. Улар бениҳоя хурсанд бўлиб, менга миннатдорчилик билдириб, шу заҳотиёқ нонни еб кўйдилар.

Мен эса юмшоқ нонни эзиб-ийлаб пишитганимдан сўнг улар-

дан 50 тага яқин кичик золдирчалар тайёрлаб қўйдим. Нега дейсизми? Фолбинлигим эсимга тушиб кетди. Тонг отиши биланоқ, соатсоз олдига золдирчаларни олиб кириб борган эдим, у ажабланиб:

— Миша, нима бўлди сенга? Бир тасодиф юз бердими? — деди.

— Йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Фолни эрта билан очса, беҳато бўлади, деган гап бор.

— Ие, ҳали сен фолбинмисан?

— Йўғ-е! Чинакам фолбин бўлмасам-да, фол боқишни оз-моз биламан.

— Ундай бўлса, мени фол очгин!

— Бўпти! — дедим-у рўмолчани ёзиб, соатсозга атаб қуръа ташладим. Қуръага бироз тикилиб туриб соатсозга дедим:

— Сизнинг юрагингиз суйиниб турибди, гойибдан хат-пат кутмоқдасиз. Яна сафарга отланиш олдидаасиз. Сизни бошқа лагерга кўчирадилар ёки озод қиладилар.

— Миша, нималар деяпсан ўзи? 25 йилдан эндигина 2 йилини ўтказдим. Ким мени озод қиларди? Бу бўлмаган гап. Хат-хабар олишим, бошқа лагерга кўчиришлари мумкин.

— Мен бу гапларни ичимдан уйлаб гапираётганим йўқ. Қуръа кўрсаткичларига қараб айтдим, холос. Бу сузлар қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини бир ҳафта ичида биламиз, — дедим.

— Ие! Яна бир ҳафтани қаёқдан олдинг?!

— Буни ҳам қуръага қараб айтяпман. Мана, ўзингиз қаранг, қувониб турган учта золдир ёнидаги золдирлар сони еттита.

— Майли бўлмаса, етти кунни кутамиз! Бўлар иш бўлди. Кел, бир шахмат уйнайлик.

Шахмат уйнаб зериккач, чой ичдик. Сўнг мен баракка қайтдим.

Бир ҳафтадан сўнг соатсоз дўконига кирсам, унинг кайфияти зўр, мени қучоқлаб:

— Миша, офарин! Мана, хотинимдан хат олдим! Мени оқлабдилар! Яқинда Олий суд қарори лагерга етиб келса мен озодман! Озодман!!! — деб сакраб-сакраб, ёш болалардек ўзида йўқ даражада қувонар эди. Гоҳо «эй, худойим-ей!» деб ҳам кўяр эди. Бироз тинчигач, тумбасини очиб, ичидаги бор ноз-неъматларни стол устига тўкиб ташлади ва икки гапнинг бирида:

— Миша, ол, тўйгунингча е! Ортганини баракка олиб кет, сени ҳар қанча тақдирласам кам, — деди.

Бу хушхабар лагерь бўйлаб яшиндек тез тарқалди. Одамлар соатсоздан:

— Сен бу хабарни қаердан эшитдинг? — десалар, у мени кўрсатиб дерди:

— Миша фол боқиб хабар берди, у ҳақиқий фолбин экан.

Кун етиб соатсознинг «оқланган қоғози» ҳам келди. Уни лагердан кўпчилик бўлиб, шоду хуррамлик билан кузатиб қўйдик. У мен билан алоҳида хайрлашаётди, бир тўрва озиқ-овқат махсулотларини қолдириб кетди...

Шундан сўнг мен ҳақиқий» фолбинга айланиб, фол очирадиганлар сони ҳам кун сайин кўпайиб борди. Албатта, бу иш қуруққа бўлмас, ҳар ким кўнглидан чиқариб бирон бир егулик ташлаб кетар эди. Мен гоҳо туришдан кечикадиган бўлсам, улар бетоқатланиб ҳамроҳларимдан сўраб эканлар:

— Нега у кечикапти?

— У кечикаётгани йўқ. Унга гойибдан хабар олиб келадиган

руҳлар-фаришталар кечикяпти, бундай пайтда унинг уйқусини бузиб бўлмади. Бироз кутинглар.

Шундай қилиб, қиш чиқиб, яна баҳор келди... Лагерда тиббий кўрик бошланди. Мен этап қилиндим.

Янги лагерга одатдаги тартибга кўра қабул қилиндик. Баракдан жой олиб ўрнашдим. Минг афсуски, лагерда биронта ҳам «қоралар»дан учратмадим.

Кечки пайт лагеръ нарядчиги янги келганларни саҳнга чорлаб, бригада ва унинг ҳисобчилари рўяхатини ўқиди. Мен бир бригадлага ишчи бўлиб ёзилибман. Иш жойимиз қияликдан иборат бўлиб, унинг пастида тўрт метр чамаси торф пайдо бўлган экан. У ердаги торф қатламидан чуқур зовурлар қазиб суви қочирилган. Лекин шундай бўлса ҳам торф жиққа ҳўл. Бу пасткам торфли ердан тепалик томон бир неча қатор узун тахталар бирлаштирилиб, замбилғалтак учун йўл солинган. Маҳбуслардан бир-иккиси резинка этик кийиб, бел билан гиштсимон қилиб торф қирқади, бир-иккиси уни замбилғалтакка тахлайди, қолганлари тахта йўлдан юқорига ташиб, қуритиш учун орасини очиб тахлаб жойлаштиради.

Бригадир менга замбилғалтак ҳайдашни буюрди. Мен бўлсам бу ишни умримда қилмаганман. Шу боис бир-икки марта уриниб, уддасидан чиқа олмадим. Замбилғалтакни издан чиқариб, ағдариб юбордим. Буни кузатиб турган бригадир қошимга келиб бир сўкинди-да, замбилғалтакларга кесилган торфларни тахлаб туришни буюрди. Бу ишнинг уддасидан чиқдим шекилли, ҳар куни шу ишни адо этадиган бўлдим.

Куз келди. Урмондаги дарахтларнинг барглари сарғайиб, хазонрезги бошланди. Шу кунларнинг бирида торф кесадиған ва қуритадиган лагердаги насибам узилди. Буни кейинги пайтда менга муносабати анча дуруст бўлиб қолган бош нарядчи дўстим биринчи бўлиб айтди:

— Миша, қанчалик оғир бўлса ҳам айтиб кўяй, сени эртага этап қиладилар, тайёргарлигингни куравер!

Мен баракка бориб, ён-веримдаги ошналаримга бу ҳақда айтган эдим, «честняга»лар ҳам хабардор бўлишиб, бири олдимга келди-да, оёғимдаги ботинкамни ечиб бир пойини олиб кетди ва бир оз вақт ўтмай қайтариб олиб келиб:

— Миша, сени эртага албатта Саранскдаги пересилкага олиб борадилар. У ерда «Малла»лақабли «честняга» ўғрини топиб, ун ботинканг остидаги хатни бергин. Бунинг учун у сенга марҳамат кўрсатади, — деди.

Мен унга дедим:

— Соқчилар тинтув вақтида топиб олсалар нима бўлади? Менинг қамоқ муддатимга яна бир йил қўшиб қўядилар-ку. Мен қўрқаман!

У иккинчи оёғимдаги ботинкани ечиб, иккисини солиштириди-да:

— Мана кўр, ҳеч қандай фарқи йўқ! — деди.

Эртаси куни мен ўзимни вагонзақда кўрдим...

* * *

Вагонзак мени Саранск пересилкасига олиб келиб ташлади... Мен ваъдага биноан «Малла»ни топдим. У шу ондаёқ пайт

пойлаб янгироқ ишчи ботинкасини олиб келиб, меникига ал-
маштириб кетди. Бир оз вақт ўтгач, менга 5 та тақсим нон, 0,5
килограмм шакар олиб келиб бериб, раҳмат айтди. Сунгра:

— Миша, кетишингдан аввал мени огоҳлантиргин. Сени ўзим
кузатиб қуяман! — деди.

— Мени бу ерда куп ушламасалар керак. Яхшиси, ўзинг ёки
дастёринг келиб мендан хабар олиб туринглар.

— Майли, шундай қиламан.

«Малла» ваъдасига биноан бир кунда бир неча марта мендан
хабар олиб турди. Ҳар қалай, ўғри бўлса ҳам яхшиликка яхши-
лик қилди-да! Мен буни кутмаган эдим.

Саранск пересилкасида мени уч кун ушлаб, яна вагонзакка
олиб чиқдилар ва купега қамаб қўйдилар. Вагонзак қушимча
йулда бир кеча-кундуз туриб қолди.

Ниҳоят, вагонзакни паровозга улангани қаттиқ силкиниши-
дан маълум бўлди... Йулга тушдик. Қаёққа? Номалум! Йул юр-
дик, йул юрсақ ҳам мўл юрдик, охири поезд ярим тунда қан-
дайдир бир вокзалга келиб тўхтади.

Овчарка итлар билан соқчилар тайёр турган экан, вагонзак-
дан 20 га яқин маҳбус қатори мени ҳам туширдилар ва перронда
бизларни қуршаб турган йўловчиларга «Четланинг! Четланинг!»
деб қичқириб ташқарида турган «қора қарга»га ўтқазиб, пересил-
кага олиб келдилар.

Билсам Куйбишев шаҳрига келиб қолибман. 100 та маҳбус
жойлашган хонада девор остидаги бир жойга ўрнашдим. Ҳаде-
май тонг ҳам отди. Ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ.

Бир ҳафтадан сўнг эрталаб соат 8 ларда кўққисдан бир ўзим-
ни чақиришиб:

— Шара-барангни тезда йиғиштир, ҳозир этапга жунайсан! —
дедилар.

Шоша-пиша тайёр бўлдим ва бир ички ишлар хизматчиси —
капитан билан «пересилка» эшигидан чиқдим. Қарасам, 8 нафар
куролли соқчи ва бир овчарка ит мунтазир бўлиб турибди. Улар
мени қочишдан огоҳлантириб, «қора қарга» машинасига бир
ўзимни солиб, ўзлари ҳам ёнма-ён ўтирдилар... «Иzzат-икром»ни
кўринг: биргина «йўловчи»ни тўққиз ҳарбий кузатмоқда. Машина
шаҳар вокзалига келиб тўхтади. Мени ўраб перронда олиб ке-
таётган эдилар, қаршимиздан бола кўтариб келаётган рус аёли:

— Бир йигитни 9 киши бўлиб ўраб олиб боришга уялмайсиз-
ларми? — деди.

— Ишинг бўлмасин, йўлингдан қолма! — деди капитан.

Шундай қилиб яна мени вагонзакка тикдилар. Поезд бир
силкиниб ўрнидан силжиди. У ер танобини тортиб, ҳаракатда
давом этар, мени эса очлик азоби қийнарди. Шу тарзда бир
неча кун ўтди. Ниҳоят, менинг «қора йўрғам» ўз тезлигини се-
кин-аста сусайтириб, тўхтади. Поезд секинлашганида вагонзак-
нинг темир панжарали деразасидан «бу қандай бекат экан?», деб
қараб турган эдим, кўзим олдидан «Новосибирск» деган ёзув ялт
этиб ўтиб кетди... Купе эшиги очилиб, бекатга тушишга ҳозирла-
ниш учун буйруқ берилди. Куп ўтмай «қора қарга» мени Новоси-
бирск пересилкасига олиб келиб ташлади. Бир тор хонани
очиб, шу ерда ётасан деб, эшикни қулфлаб кетдилар.

Ичи одамга тўла бу хонада ётиш у ёқда турсин, оёқ босишга
жой йўқ эди. Ҳайронликда эшик олдидаги параж-тувак ёнида

чунқайиб утиришга ҳозирланаётган эдим, маҳбуслар орасидан 60—65 ёшлардаги соқол-сочлари ўсган бир киши менга қараб:

— Ҳой йигитча! Бир амаллаб ёнимга ўтиб кел, сенга сурилишиб жой берамиз, — деди.

Амал-тақал қилиб одамлар устидан ҳатлаб-сакраб, марҳаматли кишининг олдига яқинлашдим.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

Ўртадаги бўш жойга зурга сиқилиб утирдим. Хонага 60 нафар маҳбус шу қадар зич қилиб тиқилган эдики, ётганда фақат бир ёнбош билан ётиш имконияти бор эди. Иккинчи ёнбошга ағдарилиш учун қатордаги барча маҳбуслар ўнгарилиши керак бўларди. Менга меҳрибонлик кўрсатган киши билан суҳбатлаша бошладим.

— Айтинг-чи, қаердан бўласиз? Қанча муддатга қамалгансиз?

— Мен Кабардин-Болқорданман. Исмиим Али. Дастлаб ўлимга ҳукм қилиниб, бир йил ўтгач, 25 йилга алмаштирдилар.

— Қамалишдан олдин қандай вазифани бажарар эдингиз? Нега Сизни отишга ҳукм қилдилар? Агар малол келмаса айтиб берсангиз. Бу мени жуда ҳам қизиқтиради. Чунки мен билан суд қилинганлар орасида ҳам икки киши отишга ҳукм қилинган эди. Ҳозирча уларнинг тақдирини менга номаълум!

— Мен қамалишдан олдин Кабардин-Болқория Автоном республикаси Вазирлар Кенгашида раис вазифасида кўп йиллар ишлаганман. Уруш охирига бораётганда Шимолий Кавказдаги мансабдорларни «Сизлар халқ душманлари — Ватан хоинларисизлар, немисларга ёрдам бергансиз», деб ёппасига қамадилар, оддий фуқароларни эса Шарққа, жумладан, Ўзбекистонга ҳам мажбуран кўчирдилар... Хўш, отишга ҳукм бўлган дўстларинг ким эди, уларга нима учун бундай жазо берилди?

— Бирининг исми-шарифи Муҳитдинбек Комилов, иккинчиси Носир Маҳсумов, — дедим-да, воқеани бошдан-оёқ баён эдим.

— Ие, тўхта, тўхта-чи! Муҳитдинбек дедингми?.. Мен уни яхши танийман. У билан Златаустдаги ҳибсхонада ўлим камерасида бир неча ой бирга бўлганман. Унинг ҳам отиш ҳукми 20 йил қамоқ муддати билан алмаштирилган. Ишонавер!.. Қани айтичи, ўзининг қанча қамоқ муддатинг қолди?

— Ҳозирча бир йил. Кейин нима бўлади, билмайман!

— Ажабо, бу қандай сир? Бу камерадагиларнинг ҳаммаси 25 йилликлар, — деб ҳамхонам елкасини қисиб қўйди. — Кел энди, алламаҳал бўлиб қолди, бир илож қилиб ухлайлик...

Шундан сўнг мен тошдек қотиб ухлаб қолибман. Лекин хонадаги зийраклардан бири менинг қамоқ муддатим бир йил қолганини эшитиб, хона бошлиқлари кенгашига маълумот берибди. Кенгаш:

— Бу йигит сотқин, ўлимга маҳкум қилиниши шарт! Бўлмасам, у бир йил қолган қамоқ муддати билан бизнинг орамизда нима қилиб юрибди? — деб мени осиб ўлдиришга ҳукм қилдилар. Али оға ҳам ўша кенгаш аъзоси бўлгани учун аста уйғотиб, мен ҳақимдаги ҳукмдан уни хабардор қилдилар. Шунда у:

— Мен бу қарорингизга мутлақо қаршиман. Чунки бу йигитнинг бутун тарихи билан танишман. Бунинг устига, унинг бир иш билан қамалган ва отишга ҳукм қилинган дўсти билан «ўлим

қамерасида» ётганман. Бу йигитлар софдил, ҳеч вақт сотқин бўлган эмас! Бунга мен тулиқ қафолат бера оламан! Бинобарин, шу ёш йигит сотқинлик қиладиган бўлса, мен сизларнинг олдингизда жавоб беришга тайёрман, — дейди.

Шундан сўнг кенгаш ҳукми бекор қилади.

Йигирма кундан кейин Новосибирск пересилкасидаги насибам ҳам тугади. Бизларни саф-саф қилиб олиб бориб темир йул бекатидаги қизил вагонларга қамадилар.

Поезд йўлга тушди. Бир неча кун йўл юриб, Владивосток шаҳридан шимолроқдаги Ванино портига етиб бордик. Бу ердаги пересилка бир-биридан қўша-қўша тиканли симлар билан ажратилган 7 та зонадан иборат экан, Шулардан иккитасида маҳбус хотин-қизлар сақланар экан.

Қизил вагонда тасодифан танишган андижонлик «қорилар» иши билан қамалган Абдуллажон билан баракнинг 2-қаватидан жой олдик. Бу зонада маҳбуслар шу қадар кўп эканки, барак ичида зурга юрар эдик. Янги келганлар учун нон ва бутқа эртаси куни берилишини эълон қилдилар. Қорин оч, нима қилиш керак? Жомадонимда бир жуфт янги чарм қўлқопим бор эди. Ушани олдим-да, назоратчиларга олиб бориб, ярим буханка нонга алмаштириб келдим. Сўнг жомадон устига «дастурхон» ёзиб, нонни бўлаклаб «олинг, олинг», деб тезда еб тамомладик. Аммо қорнимиз барибир тўймади.

Бир амаллаб тонг оттирдик. Эрталабки тақсим нонни бетоқатлик билан кутиб ўтирганимизда, бир ёш йигит ёнимизга келиб:

— Сизлар ўзбекистонликка ўхшайсизлар, шундайми? — деди.

— Ҳа, шундай. Нима гапингиз бор?

— Сизлар билан танишиб, она юртни бир эслай дедим-да.

— Ундай бўлса, марҳамат, танишайлик, — деб исм-шарифимизни, қандай айб билан қамалганимизни айтдик.

— Мен асирлик азобини тортмоқдаман, — деди янги танишим. — Вали Қаюмхон мени немислар концлагеридан озод қилиб олгач, Германиядаги Туркистон ҳукуматида хизмат қилганман. Уруш тугагач, Шўролар ҳукумати бизларни алдаб, қопқонга илинтирди ва «Ватан хоини» моддаси билан 25 йилга кесиб юборди.

— Ундай бўлса айтинг-чи, Сиз Германиядаги Туркистон радиосида ўзбек ва немис тилларида суҳандонлик қилган Журавой Абдурахимовни танийсизми?

— Танийман. У ҳозир шу баракда-ку, кўрмадингизми? У зонадаги номдор «честняга» уғрилардан. Карта уйинининг пири. Уни «Жора-черный» дейишади... Сиз у билан қаерда танишгансиз?

— Яхши танийман деёлмайман. Лекин у билан Тошкентда ёнма-ён камерада ётганман. Гоҳо бизларни кир ювишга олиб чиққанларида учрашиб, гаплашганман. У Жиззах шаҳридан.

— Тўғри, билар экансиз.

Кечкурун барак эшиклари ёпилгач, мен Журавойни маҳбуслар орасидан қидира бошладим. Қарасам, барак шифтидаги электр чироқ хира нур таратиб турган жойда гўж бўлиб ўтирган қартабозларни кўриб қолдим. Уларга астагина яқинлашиб тикилсам, ораларида Журавой ҳам ўтирибди. Остига матраслар тўшалган, пар ёстиқлар ёнбошда, ўртада нон, шакар ва сариеғ...

Уйин авжида. Бир маҳал унинг нигоҳи менга тушди-ю, улфатларига сездирмай кўз қисиб, уйинни давом эттираверди.

Уйиннинг бир давраси тугагач, ўрнидан сапчиб турди-да, менга яқинлашиб, рус тилида:

— Кет бу ердан! Нима қилиб турибсан, — деб сўкиниб елкамга бир мушт туширди-ю, секингина ўзбекчалаб: — Нарироқ борайлик, — деди. Сўнг гапида давом этди: — Мирмажид, Сизни ҳам бу ерга олиб келишибди-да. Менинг билишимча, бу ерга йиғилган маҳбусларнинг ҳаммасини Калимага жўнатишар эмиш! Майли, бўлар иш бўлибди. Аҳвол қалай? Қоринчи, қорин?!

— Журавой, нимасини сўрайсиз. Оч бўридекман!

— Ундай бўлса ётар жойни кўрсатинг! Мен нон, шакар, сарийғ билан картадан ютган иккита хром этикни ҳам бериб кетман. Уни эрталаб назоратчилар билан гаплашиб, егулик нарсаларга алмаштириб, тамадди қилиб турасиз! Қолганига худо пошшо, — деди-ю мендан узоқлашди.

Бир соатлар чамаси утар-ўтмас Журавой айтган нарсаларини ташлаб кетди. Бу узига яраша сирли ҳаракатларнинг сабаби шундан иборат эдики, эркинликда «фрайер» бўлган Журавой Ванинога келиб «Жора-черний»-лақаби билан каззоб «честняга»лар қаторига кириб олган. Бу улар қоидаси бўйича ўта хавфли иш, чунки унинг «улфатлар» — ўғрилар буни билиб қолса, «Жора-черний»ни чопиб ўлдирдилар ёки барак шифтига осиб қўядилар. Шундай қалтис йўлга уни тирик қолиш хоҳиши мажбур этган. Уғрилар билан кун бўйи карта уйнаб, тунда қўлида ясама ханжар билан маҳбусларни ўриб-сўкиб, пичоққа илинадиган нарсаларини тортиб олади. Сиз азиз ўқувчилар, уни койиманг, нима қилсин?! Бу омон қолиш учун курашнинг бир йўли эди.

Ниҳоят, яна этап куни етиб келди.

Эрталаб бизларни бештадан сафга тизиб, кучайтирилган соқчилар қўршовида портда тайёр турган «Ногин» кемаси трюмларига маҳсус ишланган нараларга босдилар ва кема гудок бериб аста-секин соҳилдан узоқлашди. «Ногин» кемасининг қатнов йўли қитъага яқин Охот денгизи орқали утиб, Калима дарвозаси — Ногаево порти — Магадан шаҳрига борар экан. Маълумки, Охот денгизи дунёдаги бетинч денгизлардан саналади. Шунинг учун ҳам унда сузган кемадаги чайқалиш (морская качка) юқори даражада бўлади. Бу ҳодиса йўловчиларга турлича таъсир кўрсатар экан. Бири парво қилмаса, иккинчиси ҳолдан тойиб, кўнгли айниб, ётиб олар экан. Мен иккинчи тоифага қирадиганлардан бўлиб чиқдим. Кема бетинч денгизда бир соатлар сузгач, менда кўнгли айниш аломатлари пайдо булди ва кўп ўтмай ҳолдан тойиб, нарға чўзилиб қолдим. Кўзим тиниб, атроф қоронғу бўлиб кетди. Овқат ўтмайди. Бунинг устига «Ногин» кемаси секин сузишдан ташқари денгиз тўлқинлари кучайган пайларда тухтаб, тумшуғи билан кучли тўлқинга қарши туриб олар, бу тухташлар эса кема тезлигини яна ҳам секинлаштирар эди.

Шу сабаблар билан Магадан шаҳрига 9 кечаю кундузда етиб бордик. Билмай қолибман, мени трюмдан замбилда кўтариб олиб чиқибдилар. Қирғоқ ҳавосидан нафас олиб, кўзимни очгач, ўзимни худди аргимчоқ учаетгандек ҳис қилдим. Кўз унгимдаги борлиқ мени билан бирга чайқалаётгандек туюлди. Оёқ босишга мадорим етмай, йиқилиб тушган эдим, маҳбуслар Магадан пересилкасигача замбилда кўтариб бориб, баракка жойладилар...

Магадан шахри. Аслида шимолдаги чукчи, нанай каби чорвадор халқлар буги боқиб, балиқ овлаб кучманчи ҳаёт кечирадиган макон бўлган. Бу минтақада йил фаслининг кўпчилик ойларида қаттиқ совуқ, ери қалин қор билан қопланган бўлади. Шунинг учун асосан қаттиқ совуққа чидамли итлар ва буғулар транспорт воситаси бўлиб хизмат қилади. Ана шу совуқ минтақада Магадан дарвозаси ҳисобланган Калима деган майдон борки, у яна ҳам совуқ ва яшаш шароити бўйича даҳшатли диёрдир. Шунинг учун ҳам «Калима олис сайёра, унда ун икки ой қиш бўлса, қолгани ёз» деган ибора маҳбуслар орасида кенг оммалашган эди. Ҳақиқатан ҳам Калиманинг айрим жойлари — Уст-Неру (Магадандан 1000 км шимолда) ва Сусанинда совуқ кўпинча минус 60—65 даражадан пастга тушмайди. Бу «сайёра»нинг инсонлар томонидан ўзлаштирилишига асосий сабаб шундаки, унинг мутлоқ эримайдиган бағрида олтин, титан ва бошқа ноёб маъданлар бор.

Одатдаги 3 кунлик дамдан сунг Уст-Неру, Сусанин ва бошқа жойларга маҳбусларни бўлиб саралаш бошланди. Баракка бир катта лейтенант кириб келиб, ҳаммани йиғди-да:

— Орангизда эркинликда ўт ўчирувчи бўлиб хизмат қилганлар борми? — деди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда мен бир қадам илгари босиб:

— Мана, мен ишлаганман, — дедим.

— Ундай бўлса, мен билан юр, сен билан хонамда суҳбатлашаман.

Хонага киргач:

— Қани айт-чи, қаерда ва қачон ўт ўчирувчилар командасида ишлагансан ва ким бўлиб? — деди. Мен унга:

— Гражданин бошлиқ, мен ҳеч қаерда ўт ўчирувчи бўлиб ишламаганман, — дедим. — Мен Урта Осиёликман. Уст-Неруга жўнатишса ўлиб кетишим мумкин. Сиздан илтимос, менинг маълумотим олий — геологман. Агар бир қўлланма китоб берсангиз, мен Сизга ваъда бераман. Ўт ўчириш ва умуман ёнгиндан сақланиш қоидаларини урганиб, Сизга имтиҳон топширишим мумкин.

— Ундай бўлса, келишдик. Эртага шу ерга келсанг, дарслик китобларини олиб келиб бераман. Уқийсан, урганасан ва менга имтиҳон топширасан. Мен бугуноқ лагерь нарядчисига айтаман, сен шу ерда қоласан. Тушундингми?

— Тушундим!

Мен бир ҳафта ичида кечаю кундуз китоб мутолаа қилиб, катта лейтенантга имтиҳон топширдим, у мамнун бўлиб:

— Мен хурсандман! Сенга ишонаман, ўт ўчирувчи бўлиб ишлай оласан. Эртага баракдаги маҳбуслардан ўзинг танлаб, 6 кишининг рўйхатини бер! Мен уларни ишдан озод қилиб, сен бошчилигингда ўт ўчириш командаси тузаман, шундан кейин вазифангни бажаришга киришасан. Қамоқ муддатинг ҳам оз қолибди, шу вазифада ишлаб озодликка чиқиб кетасан...

Шундай қилиб, ўт ўчириш командасига бошлиқ бўлиб олдим. Биз ўт ўчирувчиларга Магадан шахридаги 4 та эркаклар ва хотинлар жойлаштирилган қўраларга (зоналарга) кириш ҳуқуқи берилган эди. Айниқса, янги маҳбуслар келганда ишимиз қизиқ кетарди... Шундай кунларнинг бирида мен ўз вазифамни бажара

туриб, янги келганлар билан қизиқиб, денгиз чайқалишидан азоб чеккан ва мажолсиз ётган 60—70 нафар маҳбус жойлаштирилган бир хонага кирдим-да:

— Ораларингизда «қора»лардан борми? — дедим. (Лагерларда Марказий Осиё халқларига «қора» лақаби берилган эди).

— Ана у бурчақда сен излаган қора ётибди, — деди бир маҳбус.

Мен зич ётган одамлар орасидан аранг ўтиб бориб, хона бурчагида ётган кишига мурожаат қилдим:

— Сиз «қора»ларданми? Қаердан бўласиз?

Менга тескари ётган шахс ўзини ўнглаб қарагунча, унга бошдан-оёқ разм солдим. Не кўз билан кўрайки, рупарамда исқирт ва жулдур пахталик чопон ва шим, оёқларига йиртиқ ишчи ботинка кийган, соч-соқоллари ўсган, узун бўйли, кенг елкали инсон намоян бўлди.

— Менинг исм-шарифим Тўхтасин Жалолов, асли Фарғоналикман. Кўп йиллар «Қизил Ўзбекистон» газетасининг адабиёт бўлимига мудирлик қилганман.

Сунг лагерда икки маҳбус учрашганида бир-бирларига бериладиган оддийгина аъъанавий саволларга ўтдим.

— Қандай жиноий иш билан муҳлат утаяпсиз?

Тўхтасин ака атрофга астагина боқдилар-у, андаккина жим қолдилар. Мен вазиятни тез англаб, майли, кейинроқ гаплашармиз, деб асосий мақсадга ўтдим.

— Тўхтасин ака, Сизга бир таклифим бор. Иложини топсам Сизни лагерда олиб қоламан, шунга нима дейсиз?

— Майли, Мирмажид, ҳаракат қилиб қуринг!

Мен дарҳол ишга киришдим. Маҳбуслар ошхонасидан бир товоқ бутқа, икки тақсим нон олиб Тўхтасин акага олиб келиб бердим.

Эртаси бошлигим — катта лейтенантнинг олдига бордим.

— Тинчликми? — деди у.

— Гражданин бошлиқ, ҳамма ишлар жойида, бир илтимос билан келдим.

— Нима илтимос экан?

— Гражданин бошлиқ, кейинги этап билан юртдошим, маҳбус Тўхтасин Жалолов келган. У зиёли одам, муҳлати ҳам оз қолган. Уни шу лагерда қолдириб, менинг ихтиёримга берсангиз. Ўт ўчирувчилар командасига аъзо қилар эдим.

— Шуми илтимосинг?

— Ҳа, шу.

— Бўлди, бу масалани ҳал қиламиз.

Бошлигим Тўхтасин аканинг маҳбуслик рақамини, исм-шарифини ёзиб олди-да:

— Мана сенга рухсатнома, уни ҳозироқ ўз барагингга олиб ўт, — деди.

Мен катта лейтенант буйругини шошилиш равишда ижро этдим. Тўхтасин акани гўё дузах азобидан қутқариб, ўз бағримга олиб келдим. Уларни дарҳол ўт ўчириш командасига аъзо қилиб «сирғалувчан» график буйича навбатчиликка тайёрладим. Ҳали-ҳали ёдимдан чиқмайди, Тўхтасин ака икки кун кундузги сменада навбатчилик қилгач:

— Мирмажид, иложи бўлса мени фақат тунги сменага қўйсангиз, нега десангиз, бу энлик камарни бойлаб маҳбуслар ёнида юришни ўзимга эп билмаяпман, — дедилар.

Мен бу таклифга шу ондаёқ рози бўлдим. Чунки командалардаги кўпчилик аъзолар тунги сменадан безор эдилар. Икки ҳам-юрт бир-биримизга дардқаш, сирдош бўлиб қолдик. Бу ўша Магадан шароитида муҳим руҳий бойлик эди. Гоҳо суҳбатларимиз тонг отгунча давом этар эди. Лекин дастлабки даврда менда у кишига нисбатан озгина шубҳа ёки ҳадиксираш бор эди. Чунки Уст-Неруга этап қилинган «қора»лардан икки киши жўнаш олди-дан мен билан хайрлаша туриб:

— Мирмажид, Сиз ким билан дўстлашдингиз, биласизми?... Билмасангиз билиб қўйинг, Сиз Жалоловни эмас, балки заҳарли илонни қўйнингизга солдингиз! Асло унутманг, бу «илон» бир куни Сизни чақиши мумкин, — деб огоҳлантиришган эди.

Сиз, азиз ўқувчилар, сўрашингиз мумкин, ўзи ҳибсхонада бўлсаю маҳбусларга яна қандай хавф-хатар бўлиши мумкин, деб. Эй воҳ! Уша пайтларда лагерларда ҳар бир олий маълумотли маҳбус кузатилар, III-булим муттасил ишлаб турарди. Улар гоҳо «фош этилиб», қамоқ муддатларига қўшиб қўйиларди. Бир сўз билан айтганда, улардан ўлиб қутулмасангиз, бошқа иложи йўқ. Олий маълумотли булдингизми, бўйнингизга тавқи лаънат илиниб, муттасил улар назаридан тушмайсиз, тегишли идорада сиз учун алоҳида картотека очилиб, кундалик қилмишларингиз ёзиб борилади. Мен шундай вазиятни билганим ҳолда Тўхтасин Жалолов билан сирлашдим ва дўст бўлиб қолавердим. Лекин «қора»ларнинг менга айтган гаплари қай даражада рост ёки ёлғонлигини билиш истаги мени ҳеч тарқ этмади. Гоҳо хаёлларим олиб қочганда ўзимга-ўзим савол берардим: наҳотки шундай олижаноб инсон сотқин бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!..

Кунлар кетидан кунлар утди. Магаданда қорли бўронлар бошланиб, совуқ 45—50 даражага кўтарилди. Туфлаганда тупук ерга тушмасданоқ музлаб қоларди. Кучли изғирин шамоллари остида қор тепаликлари ҳосил бўлиб, гоҳо бараклар эшигини томигача беркитиб қўярди. Шамолга тескари баракдагилар чиқиб, беркилиб қолган баракларнинг қорини кураб очар эдилар. Бечора маҳбуслар шундай шароитда ҳам тойиб-туртиниб ўрмон кесиш, ёғоч тайёрлашни давом эттирар эдилар. Ана шундай қорли-қировли кунлардан бирида Тўхтасин ака билан баракда чой ичиб, қизгин суҳбат қилиб ўтириб, у кишига мурожаат қилдим:

— Сиз Калимага қандай келиб қолдингиз? Илгари қайси лагерда бўлгансиз?

— Мен Тайшетда темир йўл қурилишида бўлдим. Калимага келишимдан бир йил муқаддам уша лагерь ошхонасининг мудирини бўлиб ишлар эдим.

—Ие! Пичогингиз мой устида экан-да!

У киши мийиғида кулдилар-да:

— Ана шу ошхона туфайли мен Калимага келиб қолдим, — дедилар.

— Нега, нима сабабдан?

— Мирмажид, бу ҳақда мен сўзламай, Сиз эшитманг.

Чунки лагердаги 9 минг маҳбусга музлаган треска балиғию яхлаган карамдан ёвгон, сулидан бўтқа тайёрланадиган, гоҳо-гоҳо номига консерва гушtidан овқат қилинадиган ошхонага барча маҳбуслар икки кўз билан қарасалар, «честняга» ўғрилар турт кўз билан қарашарди...

Кунлардан бир куни ана ўша «честняга»лардан учтаси ошхонага кириб, менга дўқ-пўписа билан нон ва анқонинг уруғи бўлган гүшт консервадан мунтазам бериб туришимни талаб қилдилар. Акс ҳолда ўлишим аниқлигини айтиб, ясама ханжарни курсатиб куйдилар.

Менинг ҳам ниятим шу ондаёқ бузилди-ю, уларга «хўп» ишорасини қилдим-да, ўчоқбоши томон юравердим. Улар ҳам кетмакет изимдан келдилар. Биринчи ўчоқ ёнида турган узун сопли болтани кўрдим-у, бироз тўхтадим. Ўғрилар менга яқинлашганда сапчиб болтани олиб, яшин тезлигида орқамга қайрилдим-да, ўғрилардан бирининг елкаси аралаш чопдим. У шу ондаёқ нариги дунёга равона бўлди. Қолган иккиси эса қочишга шайланган эди, улардан ҳам бирини қувиб етиб, болта билан чопиб ташладим. Учунчисини қувлаётган пайтимда минорадаги соқчи огоҳлантирувчи ўқ узиб, одатдаги «ёт» командаси берилди. На илож, учунчисини ўлдиролмай, ерга ётишга мажбур бўлдим...

Бутун лагерь оёққа туриб, шовқин-сурон бўлиб кетди. Аввало менинг қўлимга кишан солиб, лагерь ичидаги якка хонага ташладилар. III-бўлим уч кун тергов қилгандан сўнг, шундай дейишди:

— Сиз қасддан эмас, балки аввало ўзингизни, қолаверса, давлат мулки — лагерь ошхонасини муҳофаза қилиб, каззоб ўғриларни ўлдиргансиз. Шунинг учун Сизни айбсиз ҳисоблаймиз, бу ердаги ўғрилар қасос олишлари мумкинлигини эътиборга олиб, Сизни бошқа лагерьга жунатамиз.

Қолгани ўзингизга маълум.

— Тўхтасин ака, Сиз билан келган «қора» маҳбуслар менга Сизни сотқин деб айтишган эди. Бунинг сабабини тушунтириб берсангиз, — деган эдим, бирдан суҳбатдошимнинг газабдан кузлари чақнади, кенг юзлари оқарди.

— Чамаси, Сиз ҳам менинг «сотқин»лигимга ишонган кўринасиз! Шундай экан, менга энди ҳаётнинг кераги йўқ! Мен сотқин бўлдимми?! Менга ўлим! — дедилар-у, барақдан ўқдек отилиб чиқдилар-да, гоҳ қорга кўмилиб, гоҳ ундан аранг сакраб чиқиб, соқчи турган минора томон кетдилар.

Мен саросимага тушиб, ўт ўчириш командам аъзоларини ёрдамга чақирдим. Тўхтасин ака кетидан югуриб боргунимизча у киши тиканли симга яқинлашиб қолдилар. (Агар маҳбус тиканли симга 1—2 метр қолганда тўхтамаса, отиб ташланарди).

Мен бўлсам:

— Ҳой Тўхтасин ака, мен ишонмайман! Тўхтанг, жон ака! — деб овозим борича бақирар эдим. Тиканли симга 3—4 метр қолганда у кишини қувиб етиб, оёқларига ёпишишга улгурдим, иккимиз қор уюмига шўнгиб йиқилдик. Ўт ўчирувчилар етиб келишди, улар ёрдамида Шаҳрихоннинг забардаст ўғлонини қалин қор орасидан зўрга тортиб олдик. У эса ҳамон тўрт кишига буй бермай, «Менга ҳаёт керак эмас, менга ўлим!» — деб тиканли сим томон интилар эди. Тўрт киши бир амаллаб у кишини баракка олиб кирдик. Менинг ҳарчанд тасалли беришим Тўхтасин акага қор қилмас, икки гапнинг бирида, «Менга ҳаёт керакмас!» деб эшик томон интилар эди. Қўйинг-чи, бир кечаю кундуз у кишига баракда қоровул бўлиб ётдик, туз ҳам тотмадилар. Фақат иккинчи куни шаштларидан тушиб, овқат едилар. Шундан сўнг:

— Сотқин деган тавқи лаънат менга нима учун ёпиштирилга-

нини Сизга тушунтириб бермасам, кимга тушунтираман? — деб сўз бошладилар. — Мени 1942 йиллар бўсағасида «халқ душманисан, «Миллий иттиҳод» ташкилотига даҳлдорсан», деб ҳибсга олишиб, Тошкентдаги ва ундан йироқдаги лагерларда, жумладан, Тайшетда III-бўлим ходимлари асло тинчлик бермай кечаю кундуз ҳузурларига чорлаб, мен билан баробар қамалган ва ҳали қамалмай ижод қилаётган шоиру адиблар ҳақида сўраб-суриштира бошладилар. «Сен уларни яхши биласан. Шўролар ҳукуматига қарши хатти-ҳаракатлари ва аксилинқилобий ғоялари ҳақида сўзлаб бер», деб қийновга ола бошладилар. Айниқса, Шайхзода, Миртемир, Ойбек, Уйғун, Мирзакалон Исмоилий қабиларни кўп сўраб-суриштиришди. Уларнинг Шўролар ҳукуматига қарши фикрлари ва биз тахмин қилган уюшмалари ҳақида бизга сендан аниқ маълумотлар керак, дердилар. Лекин мен ўз дўстларимнинг биронтасини ҳам сотмадим, ҳамиша уларнинг софдил инсон эканликларини таъкидладим. Қийноққа олганларидан очлик эълон қилдим... Шу боисдан мен лагерлардаги III-бўлимга тез-тез кириб чиқар эдим. Буни кўрган ва бу ҳодисага ўзича изоҳ берган маҳбуслар, албатта, III-бўлим малайи — «сотқин» деган тамгани ёпиштириб, мендан йироқлашишга уринганлар ва Сизни ҳам, Мирмажид, огоҳлантирганлар. Шундай қилиб «сотқинлик» қиссаси тамом, вассалом! Сиз ҳам хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг!

— Тўхтасин ака, мен Сизга ишонмасам, кимга ишонай?! Ишонганим учун бутун сир-асроримдан Сизни воқиф қилдим, дилкаш бўлиб қолдик. Бу дўстлигимиз озодликда ҳам давом этишига ишончим комил! — деб панжаларини олиб, сиқиб кўйдим.

— Иншооблоҳ, шундай бўлгай!..

Тўхтасин аканинг юзида майингина табассум пайдо бўлди.

* * *

1950 йил охирларида қамоқ муҳлатларимиз тугаб, олдинмакетин озодликка чиққан бўлдик. Чунки, жаннатмакон Ўзбекистонга қайтамыз, деб орзиқиб кутган умидимиз пучга чиқди. Бу алангаси сўнган ҳаёллар ўрнига Магадан шаҳридаги ДХҚ (КГБ)га чақириб, Магадан шаҳрида яшаш учун яна 25 йилга сургун этилганлигимиз тўғрисидаги қарорни ўқиб, 8 километр радиусда Магадан шаҳридан йироқ кетмаслигимиз ва ҳар уч кунда «мен шу ерданман» деб алоҳида йўқламага қўл қўйишимиз ҳақида тилхат ёздириб олдилар. Шу тариқа Магадан шаҳридаги «озод» ҳаётимиз бошланди.

Маҳбусликдан озод бўлиб чиққанимда ёнимда сариқ чақа ҳам, турарга жойим ҳам йўқ эди. Мендан олдинроқ чиқиб, сургунда ҳаёт кечираётган «қора»ларга вақтинча ёрдам сўраб мурожаат қилсам, улардан рад жавобини олдим. Сунг бахтимга бир украиналик аёл учради-ю, жонимга оро кирди. У:

— Уйимнинг коридорида бир рус ошпаз ижарада туради, агар рози бўлсанг полда, унинг каравоти остида ётишинг мумкин, — деди.

Начора, рози бўлдим. Каравот остида кўрпа-тўшак бўлмаса-да, у ер иссиқ эди. Тунда дам олиб, кундузлари иш қидира бошладим.

Масъулиятли вазифаларга салоҳиятим етарли бўлса-да, менга бо-силган «сиёсий маҳбус» тамғаси бунга йул қуймас эди...

Шу кезларда Нагаево портидаги юк ташувчилар ётоқхонаси-га йўлим тушиб, у ерда ўратепалик Мансуржон деган йигит би-лан танишиб қолдим. У жуда ҳам хушчақчақ, шинаванда, шоввоз йигит экан. Аҳволимдан воқиф бўлгач, унинг билан бирга ётоқ-хонада тураверишим, тумбочкадаги озиқ-овқатлардан рухсатсиз олиб еяверишим мумкинлигини айтди. Сўнг гапдан гап чиқиб, яқин жойда уй қуриб, ҳаёт кечираётган, собиқ Ўзбекистон Ком-партияси Марказий Қўмитаси хотин-қизлар бўлимнинг мудирини Тожихон Шодиева ҳақида эшитиб, у билан танишиб қолдим. Тожихон опа ётоқхона баракларидан бирида фаррош бўлиб хиз-мат қилар эканлар ва Ўзбекистонда бир колхоз раисини улди-риб, Магаданга бориб қолган шопмўйлов кишига турмушга чиқ-қан эканлар. Тожихон опа мени оналардек қабул қилдилар ва ҳолимдан хабар олиб турадиган бўлдилар.

Менинг Тожихон опа Шодиева билан танишганимни сезган (демак, сургунда ҳам таъқиб-назорат остида эканман) Магаданда-ги йўқламага борганимда ҳузурига чақириб: «Сен Тожихон Шо-диеванинг уйига бориб турар экансан. У ерда турли йигинлар бўлиб туради. Агар шу йигинларда бўладиган гаплардан мени хабардор қилиб турсанг, сенга моддий ёрдам бериб тураман», деб қўлимга 200 сум тутқазди. Мен бу пулни олдим! Ҳа, ишона-веринг, аввало қўқдим, яна лагерга қайтаришлари мумкин деб хавфсирадим... Лекин шу кундан бошлаб Тожихон опаникига боришдан воз кечдим. Капитан сураганда, мен Тожихон опа би-лан уришиб қолдим, деб баҳона қилдим. Шундан кейин унинг мен билан иши бўлмади қолди.

Мен квартирадаги ошпаз тавсияси билан ошхонага шогирд бўлиб ишга жойлашдим... Аммо у ерда ишим юришмади. Шеф-нинг фикрига кўра мендан ошпаз чиқмас экан. Ишдан бўшаш учун «Райпишчеторг»га борган эдим, иккинчи ошхона шефи — поляк фарзанди мени ўзига ишга таклиф қилди. Унинг раҳбар-лигида ва у берган китоблар асосида 6 ой ичида ошпаз ва шеф-ошг. з танловидан ўтиб, Нагаево портидаги уч минг юкчи овқат-ланадиган 14-ошхонага бош ошпаз бўлиб тайинландим. Ишла-рим юришиб кетди. Дўстим Мансуржонни энди мен қўллаб-қув-ватлай бошладим. Менга биринчи ёрдам беришдан бош тортган «қора»лар қилмишларидан уялиб, баъзилари мендан узр суради-лар... Шу вақтлар мобайнида Тўхтасин ака ҳам «озодлик»ка чи-қиб, 25 йилга сургун қилиниб, тўрт километр нарида жойлашган ёғоч омборида ҳисобчи бўлиб ишлай бошладилар. Ўзлари син-гари собиқ маҳбус, Бўстонлиқ туманининг Хўжакент қишлоғилик ўзбек аёли Ўғилойга уйланиб олдилар.

Ҳаётим яхшилангани сари мен ҳам уйлай бошладим: 25 йил сургунда бўламан. Бу давр мобайнида ким бору ким йўқ?! Энди мен ҳам бошқалар сингари оила қўрмасам бўлмас. Таниш-би-лишлар таклифига кўра 27 ёшлардаги татар қиз Муршида Ҳо-диевага уйландим. Тез орада ер олиб, унга бир хона, даҳлиз ва коридордан иборат уй солиб кучиб кирдик. Уйни битириш менга осон кучди. Чунки Магаданда уйларнинг девори ёғочдан ишла-нарди. Керакли ёғочни сотиб олиш учун Тўхтасин ака ёрдам қилдилар.

Озиқ-овқатимиз асосан ошхона ҳисобига ўтар эди. Урмондан брусника териб мураббо қилар эдик. Лекин шундай мўл-қулчиликда яшасак ҳам, гоҳо Тухтасин ака билан учрашганимизда қачон Тошкентнинг тошини терамиз, деб орзу қилар эдик. Шунда Магадан ҳаёти бир қора тунга ўхшаб кетарди...

Йилнинг тўрт фасли қарийб бир-биридан фарқ қилмай аста-секин алмашарди. Бошимга маҳбуслик азоби тушмасдан олдин мен чекмаганман, бир қадаҳ вино ёки арақ ичмаганман. Лекин Магадандаги ҳаёт мени бирваракайига ҳам ичишга, ҳам чекишга ўргатди. Ватандан жудолик ва уни муттасил орзиқиб қумсашлар нақадар оғир мусибат эканлигини бошидан ўтган кишигина англаши мумкин. Бир кунда икки қути «Север» папироси чекиб, куни бўйи ичиб маст бўлиб юрган пайтларим кўп бўларди. Бунга шароит ҳам бор эди. Ошхонада ичимлик спирт мўл эди. Чунки портдаги юкчилар спирт солинган қутиларни кемага олиб чиқадиган вақтида атайлаб зинада қоқилиб, елкадаги қутини ташлаб юборса, бир-икки шиша синса борми, бир қути спирт рўйхатдан учириларди. Шундан кейин юкчилар ошхонага кирганларида овқатни текинга еб, эвазига шиша-шиша спиртни ташлаб кетишар эди. Бундан ташқари уйда шакардан «брага» тайёрлардик.

Шу кунлар орасида бир полковник туфайли ажойиб шифокор Ҳайитбой ака Дусанов билан ҳам дўстлашдим.

1951 йил 20 июнда фарзандлик бўлдим — биринчи қизим Занфира туғилди. Бир хонали уйимга ёпиштириб яна уч хонали, даҳлиз ва равоқли уй қуришга киришдик...

Узимни тутиб олгач, Калимадан озод бўлиб қайтаётган ҳамюрт маҳбуслар — «қора»лар тўғрисида гапхўрлик қила бошладим. Буфетда талон сотувчисига ва официантларга тайинлаб, уларни менинг ҳисобимдан текин овқатланишига рухсат бериб қўйдим. Ҳамюртларим онда-сонда ошхонада пайдо бўлиб қолсалар, хизматчилар уларни залга таклиф қилиб, ошхонадаги қуюқ-суюқлар билан меҳмон қилишиб, сўнгра менга айтишар эди. Мен оқ либосимда чиқиб, улар билан икки оғиз ширин суҳбат қуриб, роҳатланар эдим... Улар гоҳо илтимос қилиб:

— Ҳамшаҳар, хизмат бўлса, марҳамат! Тайёرمىз! — дейишар эди.

— Йўқ, ҳеч қандай хизмат керакмас, — дердим мен. — Фақат, мана бу менинг Тошкентдаги манзилгоҳим. Шу жойга бориб мени кўрганларингизни, аввало онаи меҳрибонимга ва бошқаларга сўзлаб, соғ-саломат эканлигимдан хабар берсангиз, шунинг ўзи катта хизмат... Ҳа, айтгандай, Магадан шаҳрида ётоғларингиз бўлмаса, менинг уйимга бориб ётишларингиз мумкин. Уч хонали уй бўш. Асло тортинманглар.

Сургунликда ўтган кунларнинг яна бирида — 1954 йили 20 майда ўғил кўрдим. Исмини Рустам деб атадик...

1954 йил. Собиқ СССРда И. В. Сталин вафотидан сўнгра давлат аппаратида катта ўзгаришлар содир бўлиб, ҳокимият тепасига Маленков ўтирди. У фуқаролар ўртасида ўзига хайрихоҳларни кўпайтириш мақсадида ҳарбий асирлар, сиёсий маҳбуслар ва яна бошқа бир қатор маҳбусларга умумий авф эълон қилди. Бу фармонга биноан кўпчилик қатори олдинма-кейин Тожихон опа Шодиева, Ҳайитбой ака Дусанов, Тухтасин ака Жалолов ва менга Ўзбекистонга жўнашга рухсат берилди.

Биринчи навбатда Тожихон Шодиевани шошилиш равишида

Москвага олиб кетдилар, у ҳатто уй-жойларини сотиб, йиғиштиришга ҳам улгурмади:

Кейинчалик менга маълум бўлишича, Москвада ундан қамалгани учун уэр сўрашиб, партияга аъзолик стажини қайта тиклаб, бош-оёқ кийим-бошу йўлқиралар билан таъминлаб, Қўқон шаҳар партия қўмитасига биринчи котиб қилиб тайинлабдилар...

Тўхтасин ака Жалолов эса Магданда 4 йил давомида ёғоч омборида ҳисобчи бўлиб ишлагач, ёлғиз аёли билан Тошкентга қайтиб, ижодий фаолият билан шуғуллана бошлади...

Менинг оилам билан Тошкентга қайтишим бироз кечикди. Бунинг асосий сабабларидан бири ҳали чилласи чиқмаган, қадами қутлуғ ўғлим Рустам бўлса, иккинчидан, уй жиҳозлари ва уйимни сотишим, ошхонани янги шефга топширишим лозим эди.

Ниҳоят, қайтиш онлари ҳам етиб келди. Магадан аэропортида йўловчиларни тайёрага утказиш бошланди. Тайёра зинасига яқинлашганимда қарасам, чўнтагимда ярим кути «Север» тамакиси бор экан, уни кўлимга олиб чекмоқчи бўлдим-у, фикримдан қайтдим. «Сенга Магаданда урганган эдим, энди шу ерга ташлаб кетаман», дедим-у, ерга ташлаб, оёқларим билан эзиб, шу-шу тамаки чекмадим... Кейинроқ ичишни ҳам ташладим.

Оилам билан Магадандан Хабаровсккача тайёрада, у ердан Тошкентгача поездда келдик.

1954 йил 29 октябрь. Новосибирскдан берган телеграммага биноан мени Тошкент вокзалида акамлар, опамлар ва бошқа ёр-биродарларим кутиб олишди. Мени бетоқатлик билан қутган бу жигаргўшаларим билан кўз ёш тукиб, кучоқлашиб кўришдик. Ёлланган автобусга ўтириб уйга келдик.

Дарвозани очиб, ёшлигим утган ҳовлига қадам қўйишим билан катта опамлар онаизоримни уйдан қўлтиқлаб олиб чиқиб, менга рўпара қилдилар. Меҳрибон онам севинч кўз ёшларини тукиб, кўйлак енгларим, қўлларимни такрор-такрор кўзларига сурта бошладилар. Бундан ҳайратланиб, қиблагоҳимга боққан эдим, опам имо-ишоралар билан оймларнинг кўзлари ожиз бўлиб қолганлигини англатдилар...

Аввал катта ўғилдан, кейин кенжа ўғилдан ўн йил жудо бўлиш онажонимни шу аҳволга солиб қўйган эди.

Ушбу ҳужжатли қиссани нашрга
Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ
тайёрлади.

Асқар Маҳкам

ХАЁЛИНИҲДА ШОВУЛЛАБ ЁҲИСА...

* * *

Кўнглум менинг истаган ёр йўқ,
Рухим менинг истаган ёр йўқ.

Мен қатлдан кўрқмасман ҳаргиз,
Оғочлари баландроқ дор йўқ.

Ҳамма гуллар оёқ остида,
Ани асрай дегувчи хор йўқ.

Муҳаббат ҳам шаҳватдир асли,
Магар бунда парда йўқ, ор йўқ.

Бихамдиллаҳ ўлим айиргай,
Қушай дема, ҳеч қўшмозор йўқ.

Тортиб бўлдик барини буткул,
Биз тортмаган гаму озор йўқ.

Сотиб олай десам бир ҳамдард,
Бухорода бундай бозор йўқ.

* * *

Келдингми, ҳо, келдингми, Ҳақ истаган Девона,
Келдингми, ҳо, келдингми, Ҳақ истаган Девона?!

Бухорода бухордек, Самарқандда шамолдек,
Елдингми, ҳо, елдингми, Ҳақ истаган Девона?

Кашкулингга шовиллаб тукилганда юлдузлар,
Тердингми, ҳо, тердингми, Ҳақ истаган Девона?

Жононалар жон истаб, келганда қурбон истаб,
Бердингми, ҳо, бердингми, Ҳақ истаган Девона?

Нақшбандий Мавлавий ё Чиштиий, ё Биҳиштиий
Эрдингми, ҳо, эрдингми, Ҳақ йстаган Девона?

Шоҳлар қулин берганда, нонимни е деганда,
Ердингми, ҳо, ердингми, Ҳақ истаган Девона?

Мансур тутди илкингдан, «Аналҳақ» де дилингдан,
Дедингми, ҳо, дедингми, Ҳақ истаган Девона?

Бухородан, Бағдоддан, Хатлондан, Хуросондан
Келдингми, ҳо, келдингми, Ҳақ истаган Девона?

Қаро тегин марсияси

Болаларинг шаҳид бўлди,
Аёлларинг бўлди шаҳид.
Лолаларинг шаҳид бўлди,
Шамолларинг бўлди шаҳид.
Қаро Тегин, Қаро Тегин,
Кунинг қаро экан сенинг!..

Сўнгги нуқта

Қайтадан ҳувиллаб қолди юрагим,
дарз кетиб эскирган идишдек бум-буш.
Улоқиб ётибди бўлак-бўлагим,
елкамда бош эмас ошёнсиз қуш.
Қўлимдан тутганлар тобут дастасин
тутгандек оҳиста қўйиб кетдилар.
Ўқидим ёронлар жанозасини,
ёрларим жанозам истаб келдилар.
Йўқ эди гул зоти, барида хорлар,
кўр эмас эдинг сен сўйлагин кўзим.
Бир уйда бўридак яшаган «ёрлар»,
бир коса сув бермас дўстларни кўрдим.
Ош тутди вафодан қасам ичганлар
миннатнинг захарли косаларида,
оқибат тиг урди илким тутганлар
адоват деворин сояларида...

* * *

Чуққилар қоврилган қуёшни йиқди,
тоғ гўё қоп-қора улкан ўлимтик.
Даралар тубидан арвоҳдек чиқди,
тили танглайига қоқилган жимлик.
Мард эрлар юргандек бўлар қўзғалиб,
зулумот зулматга жуда ўхшайди.
Хуржунга бош қўйиб, узун узаниб,

бир чўпон хотини билан ухлайди.
Бу жуфтга барибир, шунда қишлайди,
дунёни сув боссин, ўт олсин — унут.
Эриниб, оғзини очиб ғингшийди,
ярими чодирда қолган ёлғиз ит.

Таҳлика

Ҳижоблар йиртилди бу кун юзлардан,
тамғалар тиртиқлар заҳмлар — аён.
Кўрдик ёш оқдими қон бу кўзлардан
ва чуқур тубида ўлтирар шайтон.

У — бузар...

У — тўзар...

У — зурдир...

У — зар...

Начора шайтоннинг шулдир қисмати?!
Гоҳо сув юзида гул каби юзар,
суманбар қизларнинг ботин исмати.
Майдонда ўйнатмас тиг қиличини,
бу мардлик эмас деб уйга толасан.
Ортингдан санчилган ханжар учини
ногаҳон кўксингда кўриб қоласан.
Сен нима истайсан шайтони лайин
ва жонинг сўнғақдек ўтар бўғзингдан.
Чайқалган сув уза ғуж-ғуж мавж каби
шилимшиқ купиклар оқар оғзингдан...

Ўғлим Муҳаммад Довудга

Сени Ватан ўзига тортар,
менинг ночор шуҳратим эмас.
Қисмат дайди айлади мени,
бу қисматга кўниккинг келмас.

Бувинг каби ловиллаб ёнган
лолаларни кўнглинг истаса,
бу лаънати темир шаҳарнинг
шоҳларида олма битмаса,

ва бу нурсиз катаклар ичра
кўкармаса на ўт, на ўлан,
хаёлингда шовиллаб ётса,
соҳилларда дарёдек Ватан...

Кофарниҳон яқоларида
изгиб юрар болалигим жим...
Нима қилай қисмат шу экан,
мен дайдини кечиргин, ўғлим?!.

МУХАББАТИ ТУРПАНЛАРИ

*Сен менинг гуллардан яхши гулимсан,
Ҳаётим безаги, нақшли, гулимсан.
Қулдирсанг ҳам, йиғлатсанг ҳам шеър ёздим,
Сен туфайли бўлдим бахши, гулимсан.*

* * *

*Мен сендан ҳеч қачон қилмасман гина,
Ҳатто вужудимга урсанг ҳам нина.
Яхши кўрса инсон кечирар, қўрқма,
Азоб бермоқликни истасанг яна.*

* * *

*Сен менинг бахтимми ёки кулфатим,
Гоҳида шодлик, гоҳ ғамдир улфатим.
Сенинг хаёлинг-ла яшайман энди,
Туғаб булғунича ерда муҳлатим.*

* * *

*Севганим тўғрими ёки хатоми,
Англайин дейману қулимдан келмас.
Ҳисобда булар-қу инсон қадами,
Босган қадамингни қайтариб бўлмас.*

* * *

*Бизнинг суҳбатимиз айрилиқ, висол,
Бунга ҳар бир ўтган кунимиз мисол.
Энди буюғига яшаймиз қандай,
Жавобсиз қолади доим бу савол?!*

* * *

*Алдасанг алдабсан, нима бўлибди,
Юрагим озгина ғамга тўлибди.
Мен бунга сираям ҳайрон эмасман,
Ким ҳам жафокашдан меҳр кўрибди?!*

* * *

*Сен менинг наздимда фаришта, пари,
Бир гузал топмадим, ўзинг сингари.
Қисмат учраштира нима бўларди,
Сен билан ҳозирмас, сал-пал илгари.*

* * *

Қанча азоб берсанг, шунча суяман,
Қанча ғазаб қилсанг, шунча суяман.
Севганнинг қадрига етмоқ ҳам савоб,
Қанча савоб қилсанг, шунча суяман.

* * *

Сенсиз менга яшамоқ оғир,
Ташна дилни хушламоқ оғир.
Минг бир баҳор келиб кетса ҳам,
Гулламоқлик, яшнамоқ оғир.

* * *

Сенга яхши бўлса, кетганим бўлсин,
Хоҳишинг шу бўлса, кетганим бўлсин.
О, сен менга бундай боқма норизо,
Боқишинг шу бўлса, кетганим бўлсин.

* * *

Бир куни пушаймон бўларсан шаксиз,
Ҳисоблаб ўзингни нотавон, бахтсиз.
Балки мени сира севмагандирсан,
Унда мен адашдим, унда мен ҳақсиз.

* * *

Сўзларинг ханжардай кўксимга ботди,
Юрагимга тегди, тилди, қонатди.
Оғриқ азобига дош беролмадим,
Аммо, эшитмадинг мен қилган додни.

* * *

Келдингми, келмадинг, билолмай қолдим,
Уйку — ғафлат яна оёқдан чалди.
Кўз олдимни тўсди зулмат тумани,
Қалбимдаги шодлик бирдан йўқолди.

* * *

Мени ғафлат босди, не қилай, гулим,
Мендан омад қочди, не қилай, гулим?
Ахир, мен, бу дамни қанча кутгандим,
Армон кучоқлади, не қилай, гулим?

* * *

Агар сен кет десанг, майли, кетайин,
Зорим бор, зўрим йўқ, ахир, нетайин?
Зўрлик, зўравонлик ошиққа хосмас,
Булмоқчи эмасман безбет, бетайин.

* * *

Тақдиримиз бир булармикан,
Ярим кунгил ҳам тўлармикан?
Қачонгача яшаймиз шундай,
Тақдир бизни ҳам сийлармикан?

* * *

Саволлар берасан — чиқмас нафасим,
Жавобим бўлади маънос табассум.
Сен эса жавобин сўрайверасан,
Аламга тўлади кўкрак қафасим.

* * *

Ахийри топишдик — қувондик жуда,
Бахтиёр булмоқни қилмадик удда.
Бир чора изладик, ҳеч тополмадик,
Игна қидиргандай зулматли тунда.

Энахон Сиддиқова

СОҒИНИЧЛАРДА ЁРМЛАДИ ИТОШ

Лайлатулқадр

Ойдин кечаларнинг сукунатида
Ҳар сасга юрагим тутаман, надир?!
Мен қолиб хаёллар салтанатида
Ўтиб кетмадим, лайлатулқадр?!

Дилни энтиктирар илоҳий туйғу,
Юрак ҳовучлайман кутиб муъжиза.
Тангрига илтижо қиламан ёху,
Буюк бахт ато эт муборак рўзда.

Ўтди шундай йиллар бесамар, тақир,
Бошга не-не савдо солмади тақдир.
Фано остонасин босганда умр,
Англадим, не экан лайлатулқадр?!

Қўлдан кетар бир кун омад ҳам бешак,
Бевафо, беқадр дунёйи соҳир.
Дунёда буюк бахт — уйғоқ элинг, эрк —
Озод Ватан экан лайлатулқадр!.. -

Аёл

Қаро кўзларингда кангулнинг қатли
Соҳир сукунатни тўкиб юборар.
Ғамнинг гирдобида умидинг ёрти
Туннинг фароғатин сўкиб юборар.

Ўксик кўлларингни ёрган чаноқлар
Кўксига озорин босиб йиғлайди.
Тонг сенинг кафтингда оқарган чоғлар
Дунё ғафлатларга ботиб ухлайди.

Кўзларинг сурмасиз, қўлинг хиносиз,
Армонлар соғинар кокилларингни.
Нечун хувиллатиб ташлаб-да кетдинг,
Кангулнинг суманбар соҳилларини?!

Кузнинг синглисидай заъфарон хаёл,
Кузнинг синглисидай соғинганинг ишқ.
Товонингдан ўпар қаландар йўллар,
Бу ерларга келмай қўйган Алпомиш.

Кетмонинг кафтида тўлишади ой,
Кетмонинг кўзига суртади туфроқ.
Дунё дардларига бўлгил хоки пой,
Фарҳодларининг кангул кўзлари боғлоқ.

Умринг ёнар гулдек руҳимни ёқар,
Ёқар зиноларнинг парқуларини.
Гулим, гуллигингни нечун унутдинг,
Беҳишти кўзларинг охуларини?!

Эй сен, хиёнатнинг оғушларида
Поклик нелигини унутган дунё!
Беомон фалакнинг қарғишларидан,
Сени омон сақлаб турган шу вафо.

Дунё айт, тилингни, дилингни тошдан,
Бош урсанг ўт чиқмас кесакларингдан.
Минг йилларки менга кўз тутган жондан
Кетаман бош олиб эртақларимга.

Умид

Умр фақат бир бор берилган имкон —
Ялпиз бўлиб унмоқ, гул бўлиб унмоқ.
Кетсанг гар ортингдан тўкилсин эҳсон,
Ортингдан бир бора хўрсинсин офтоб.

*Умр фақат бир бор берилган имкон —
Гард эмас, юрагим бўлгил буюк дард.
Ортингдан оқ тортиб бўзласин осмон,
Ортингдан бош урсин қолаётган бахт.*

*Умр фақат бир бор берилган имкон —
Парчалаб-парчалаб юракни ёқмоқ,
Бошингдан гурбатлар арисин даврон,
Доғларингни яшир ўшал кун моҳтоб.*

*Умр фақат бир бор берилган имкон —
Бу дунё устидан қаҳқаха ур, кул.
Бир нафас сукутда қолсин бу жаҳон,
Ортингдан эзилиб йиғласин бир гул.*

*Сўнгги кун... ортингдан энг сўнгги имкон —
Сочларини ёйиб изтироб борсин.
Хақнинг дийдорига ўшал кун армон,
Ғамлар тобутингни кўтариб борсин.*

*Ўшал кун... ўшал кун шивирлай бошлар,
Сукунат дорига осилган тилинг.
Шеърларингни ўқиб кўзини ёшлар,
Жасадинг устида уйғонар элинг.*

Доғ бўлар

Доғ бўлар учоқда

оқ ёғ.

Намозшом...

*Шакар деб хархаша қилади қизчам.
Доғ бўлар-да кангул, доғ... Жизиллаб,
Бир кам дунё қачон бут бўласан-а?!
Учоққа ўт қалаб, айтаман алла:
Ором ол, ухлагин, йиғламай болам,
Тунда ширин кулча ташлар оймома,
Армон қачон узинг қут бўласан-а?!*

Ёмғир

*Ичсин сени ташналар, ёмғир,
Орзулари чашмалар, ёмғир,
Тошдийда сўқмоқлар маҳрига
Юрагини парчалар, ёмғир.
Соғинчларда ёрилади тош,
Унади бинафшалар, ёмғир.
Сен тингдингу дилни унутган
Ишқ сурони бошланди, ёмғир.
Шивирингми, соғинчинг, йиғинг,
Қароқларим ёшланар, ёмғир.*

АНГЛИЯДАН ЎЗ ЮРТИГА ҚАЙТГАН ДЕВОН

Америкалик турколог олим Янош Экманн 1969 йил «Central Asiditic Journal» нашрида Шоҳий тахаллусли шоир ва унинг девони ҳақида биринчи маълумотларни эълон қилади. Олим мақоласига ўзи топган Шоҳийнинг йигирма беш газали ва тўрт рубойсининг аслий матнини илова этиб, уларнинг инглиз тилига сўзма-сўз таржимасини ҳам беради. 1970 йилда эса, Янош Экманн бу ҳақда Туркияда нашр этиладиган «Турк дили аралаштирмалари йиллиги» тупламида «Билинмаян бир чигатой шоири Шоҳий ва девони» номи мақола чиқариб, илова этилган газаллар сонини уттиз тўрттага етказди. Кейинги мақола буйича, филология фанлари номзоди Хайрулло Исматуллаев «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining 1972 йил 4-сонида каттагина ахборот эълон қилиб, Янош Экманн топган ўзбек шоири ҳақида журналхонларни илк бор таништиради ва уша тупламдаги газаллардан беш намунани, уч рубойи билан бирга ўз ахборотиغا илова этади.

Янош Экманн мақолаларида ёзилишича, олим 1966 йилда, Лондондаги машҳур «Индия Оффис» кутубхонасида сақланаётган «чагатойча» қўлёзмалар билан танишар экан, илм аҳлига номаълум бўлган Шоҳий тахаллусли шоир қаламига мансуб туркий девон қўлёзмасининг икки нусхаси мавжудлигини аниқлаган. MS — 23 ва MS — 25 рақамлари остида кутубхонада сақланаётган бу қўлёзмаларнинг биринчиси ҳижрий 1159 — милодий 1745 йилда Миён Соҳиб қадрдон Миён Оқибат Маҳмуд исмли адабиётсевар учун Абдулкарим котиб томонидан, иккинчиси эса, Баламгада рожаси Ачит Санг Баҳодур учун котиб Ҳаёт Али томонидан ҳижрий 1190 — милодий 1776 йилда кучирилган.

Куринадики, ҳар иккала қўлёзма ҳам Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврларида кучирилган. Бу ҳол туркий шеърятнинг қатор асрлар давомида Ҳиндистон мадания-адабий ҳаётидаги куринарли ўрнидан дарак беради.

Янош Экманн Шоҳий девони қўлёзмаларининг мундарижа жиҳатидан бир хил эканини қайд этиб, қатор белгиларига қўра, уларнинг иккинчиси биринчисидан айнан кучирилган, деган хулосага келади. Аммо, иккинчи қўлёзма ўзбек адабиётининг Ҳусайний (Султон Хусайн Бойқаро) ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби йирик намоёндаларининг девонлари билан кетма-кет бир йилда (ҳижрий 1190) кучирилган ва кейинчалик бир муқовада Ҳусайний — Бобур — Шоҳий тартибида китобат қилинган.

Мақолалар муаллифи Шоҳийнинг шахсиятини, унинг қачон яшаганлигини аниқлаш масаласига алоҳида тўхталиб, жуда муҳим маълумотларни топишга муваффақ бўлган. Девон қўлёзмалари сақланувчи кутубхонанинг расмий қайд дафтаридаги «Шоҳий — Эрон шоири Шоҳий Сабзаворийдир», деган маълумотнинг хато эканлигини, девондаги асарларнинг мазкур ижодкор қаламига мутлақо алоқаси йўқлигини аниқлайди. Жумладан, у Оқмалик Шоҳий Сабзаворий ҳақида Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» ва Алишер На-

войининг «Мажолис ун-нафоис» тазкираларида берилган ишончли маълумотларда, унинг узбек тилида («чигагойча») шеърлар ёзганлиги ва туркий девон тартиб берганлиги ҳақида ҳеч бир суз бормаганлигини таъкидлайди.

Бобур аруз назарияси ва амалиётига бағишланган асариди Амир Шохий ижодидан келтирган намуналарнинг ҳам барчаси, беистисно, форсча ёзилган ғазаллардан эканлигини инобатга олиб, америкалик тадқиқотчи «Шохий тахаллуси ила чагагойча шеърлар ёзган бошқа бир ижодкор» булган, деган мантиқий хулосага келади ва илмий изланишларини давом эттиради.

Натижада, Янош Экманн Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасини форсчага «Латоифнома» номи остида таржима қилган Фахрий Ҳиравий асаридан ўзи топган ижодкор ҳақида аниқ маълумотлар топишга муваффақ булади.

Гап шундаки, Фахрий Ҳиравий тазкира таржимасига 188 ижодкор ва адабиётсеварлар ҳақида ўзи туллаган янги маълумотларни ҳам илова этган. Иловада, жумладан, темурий Султон Масъуд Мирзо ҳақида ҳам махсус фаслча очилган булиб, унинг Янош Экманн сузлари билан айтганда, «бир чагагойча ва бир форсча девонлар тартиб берганлиги», «Чагагойча девониди Шохий ва форсча девониди эса Орифий тахаллусларини қўллаган»лиги аниқ-тиниқ қайд этилган.

Янош Экманн туғри таъкидлаганидек, Фахрий Ҳиравий «Мажолис ун-нафоис»нинг 1492-йилда яқунланган илк нусхасини таржима этган. Бу йилларда ижодкор сифатида адабиёт сахнасига ҳали чиқмаган Масъуд Мирзо Шохий, табиийки, тазкирадан жой олмаган. Аммо, алоҳида айтиш керакки, Алишер Навоий орадан олти йил утгач, 1498-йилда ўз тазкирасининг иккинчи, эндиликда узил-кесил нусхасини тузиб, шеърятга шу утган оралиқ даврда кириб келган юзга яқин ижодкорга урин ажратади, уларнинг ҳар бирига ўз баҳо-муносабатини билдириб, битикларидан намуналар келтиради.

Навоий тазкиранинг Амир Темур ва ижодкор темурийзодаларга махсус бағишланган еттинчи мажлиси — бобиға янгитдан киритилган шоирлар, жумладан, худди шу Масъуд Мирзо номини ҳам зикр этиб, унинг инсон сифатида юксак фазилатлар соҳиби булганлигини ёзади:

«Султон Масъуд Мирзо — равшан зеҳнлик ва мустаҳсан таъблиқ ва покиза ҳисол ва маҳмуд ифол йигитдур. Вафо ва дилжўйлик анинг шиори сахо ва дарвешхўйлуқ анинг атвори».

Алишер Навоий бу темурийзода «йигит»нинг шоирлик истеъдодига ҳам юқори баҳо бериб, бадий маҳоратига далил сифатида мана бу байтни келтиради:

Ёр бориб жонға қўйди доғи фурқат, эй рафиқ,
Кунглма кор этмасуну дарди гурбат, эй рафиқ!

Туғри, Навоий Султон Масъуд Мирзонинг (барча темурий-султон ва шахзода ижодкорларнинг булганидек) адабий тахаллусларини курсатмайди, унинг форсий тилда ҳам қалам тебратганлиги туғрисида эса умуман, суз очмайди.

Аммо Навоий намунага келтирган юқоридаги байтнинг ўзи Янош Экманн кашф этган Шохий тахаллуслик ижодкорнинг Султон Масъуд Мирзо эканлигига аниқ гувоҳлик беради. Гап шундаки, Навоий тазкирасида келтирилган байт Шохий девонидаги етти байтли ғазалнинг бошланма мисраларидирки, бу муҳим далилни Янош Экманн ўз мақолаларида қайд этган.

Хуш, Масъуд Мирзонинг ўзи ким?

Алишер Навоийнинг (шунингдек, Фахрий Ҳиравийнинг ҳам) унинг номига «Султон» унвонини қўшиб, тазкиранинг темурийзода ижодкорларга махсус бағишланган мажлиси — бобиға киритиш асло бежиз эмас. Султон Масъуд Мирзо буюк соҳибқирон Амир Темурнинг бешинчи бугин авлоди, яъни, соҳибқироннинг угли Мироншоҳ Мирзонинг набираси бўлмиш Султон Абу Саид Мирзонинг набирасидир ва демак, Заҳридин Мухаммад Бобур билан улар амакивачадирлар. У Султон Абу Саид Мирзонинг угли Султон Маҳмуд Мирзо оиласида 1475 йилда дунёга келган. Бойсунгур Мирзо, Хусайн Мирзо, Султон Али Мирзо ва Султон Вайс Масъуд Мирзонинг укалари булишган. Султон Маҳмуд Мирзо катта угли Масъуд Мирзога Ҳисор мулкни ажратган ва у то 1495 йилга қадар Ҳисорда ҳукм сурган. 1495 йилда отаси вафотидан кейин Самарқанд тахтига даввогарлик қилади, қушин тортиб, укаси Бойсунгур Мирзога қарши отланади.

Аммо, Ҳисорга қайтишга мажбур бўлган Масъуд Мирзо куп утмай Ҳисорни ҳам қулдан чиқариб, паноҳ тортиб Хуросонга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига боради. Орадан куп утмай, яна сиёсий режалар билан Мавороуннахрга келган Масъуд Мирзони Хусравшоҳ қўлга тушириб, қўзларига мил тортиб кўр қилади. Хуросонга қайтган Масъуд Мирзога Султон Ҳусайн Бойқаро лутфу эҳтиромлар кўрсатади, ҳатто қизларидан бирини никоҳлаб бериб, узига кувё қилади. Султон Масъуд Мирзо Шайбоний қўшинларининг Хуросонга юришлари даврида 1505 йилда улдирилади. «Бобурнома» маълумотларига қўра унинг қабри Ғазнадир.

Султон Масъуд Мирзонинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида юқорида зикр этилган манбалардан ташқари «Ҳабиб ус-сияр», «Равзат ус-салотин», «Тарихий Рашидий» каби тарихий асарларда ҳам купгина маълумотлар бор.

Султон Масъуд Мирзо, унинг фожиали ҳаёти ва оиласи туғрисида, хусусан, «Бобурнома»да анча-мунча урин ажратилган. Аграда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг у билан амакивачча эканлигини, ҳатто унинг сингилларидан бирига уйланганлигини инобатга олсак ҳамда Султон Маҳмуд Мирзонинг хотинларидан бири Бобурнинг холаси бўлганлигини эсласак, «Бобурнома»даги бундай муносабатнинг табиий эканлиги равшанлашади.

Бобурнинг уз гувоҳлигига қўра, Султон Масъуд Мирзонинг улдирилишидан бир оз илгари у билан Ҳиротда Султон Музаффар Мирзо ҳузурда утказилган зиёфатда учрашган.

Туғри, «Бобурнома»да Султон Масъуд Мирзонинг шоирлиги ва ижодий фаолияти ҳақида, унинг икки тахаллусда туркий ва форсий шеърлар ёзганлиги ҳамда девонлар тартиб берганлиги хусусида маълумот учрамайди. Аммо бу Бобур уз амакиваччасининг ижодий фаолиятдан батамом беҳабар бўлган, деган хато хулосага олиб келмаслиги керак. Гап шундаки, биз Бобурнинг шеърят назарияси ва амалиётига бағишланган «Рисолаи аруз» асарига Султон Масъуд Мирзо ижодидан ҳам намуналар келтирганини аниқладик.

Бу илмий асарда отаси Султон Маҳмуд Мирзо ва укалари Султон Бойсунгур Мирзо ва Султон Али Мирзолар ижодларидан намуналар билан ёнма-ён Шоҳийнинг ҳам икки газали матлаи рамал баҳрининг «аввалги вазни»га яхши мисоллар сифатида тилга олинади.

Бобур келтирган:

Жаннат ул-маъвоки, дерлар ёрнинг кўйи эмиш,

Тубийким васф этарлар — қадди дилжўйи эмиш —

мисралари Шоҳий девонининг Янош Экманн топган ҳар иккала қўлёзма нусхаларида мавжуд бўлган газалнинг матлаидир.

Айтиш лозимки, топилган қўлёзмалар, гарчи биринчи саҳифада, «Бу китобнинг оти «Девони Шоҳий», деб битилган бўлса-да, аслида, аънанавий девон тушунчаси талабларига тула жавоб бермайди. Уларда дебочанинг йўқлиги, амалиётда бўлган ва одатда девон таркибига киритиладиган йигирмага яқин шеърӣ турлардан фақат туртигина. урин олганлиги (Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» мажмуасига кирган девонларда ўн олти шеърӣ тур намуналари мавжудлигини эсланг) ва ниҳоят, Шоҳийнинг топилган қўлёзмалардан ташқарида қолган шеърларининг ҳам анча-мунча учраши Янош Экманн аниқлаган девоннинг мукамал эмаслигидан дарак беради. Девонда «алиф» ҳарфига 28, «ре» ҳарфига 20, «лом» ҳарфига 15 газал бўлгани ҳолда қатор ҳарфларга биттадан, жами эса фақат 20 ҳарфга намуна борлиги ҳам (Навоийнинг девонларида 31 ҳарфга, Султон Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайний девонида 29 ҳарфга газаллар мавжуд) Шоҳийнинг топилган девони кемтиклигини кўрсатади. Чиндан ҳам «нун» ҳарфига 14 газал бўлгани ҳолда, энг ҳосилдор ҳарфлардан бўлиши «мим»га бирорта ҳам намуна йўқлиги гайри табиий ҳолдир. Ваҳоланки, манбаларда Шоҳийнинг бу ҳарф билан тугалланувчи газаллар ҳам ёзганлигини исботловчи далиллар бор. Масалан, «Рисолаи аруз»да Бобур Султон Масъуд Мирзонинг худди шундай газалларидан бирининг қўйидаги матлаини келтиради:

Дер эдимким, бўлмагай беёр равшан қўзларим,

Мен дегандек, оҳким, бўлди муайян кўзларим.

Бу далилдан ҳам Шоҳийнинг қатор газаллари Янош Экманн топган девон қўлёзмаларидан урин олмаганлиги тасдиқланади. Янош Экманн уз мақолалари-

да Фахрий Ҳиравий таъкирасидан Шоҳий қаламига мансуб, аммо, сўз юритилаётган қўлёзмалар таркибида бўлмаган бошқа бир ғазалнинг мана бу бошланма байтини келтиради:

Фироқингдин улар ҳолатда чехрам заъфаронийдур,
Назар ҳолимга қилким, боги умрумнинг хазонидур.

Қисқаси, Султон Масъуд Мирзо Шоҳийнинг ижодий мероси Янош Экмани аниқлаган қўлёзмалар мундарижаси билан чекланмайди — у ҳажман катта ва адабий тур жиҳатларидан ҳам ранг-баранг бўлган. Биз, Республика Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институти китоб хазинасида Шоҳийнинг Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ғазалларига боғлаган ундан ортиқ тахмислари мавжудлигини аниқладикки, бу ҳам шоир меросини ахтариш ва туллаш ишлари давом эттирилиши кераклигига даъват этади.

Шуни зур қувонч ва қониқиш билан айтиш керакки, АҚШга уюштирилган илмий сафар чоғида америкалик турколог олимлар билан ҳамкорлик ўрнатган таниқли тилшунос олим, филология фанлари доктори Эргаш Умаровнинг ташаббуси бу йулдаги биринчи жиддий амалий қадам бўлди. Унинг саъйи-ҳаракатлари тўғрисида Шоҳийнинг Лондондаги «Индия оффис» кутубхонасида сақланган девони қўлёзмалари нусхаларидан фотосувратларни олишга эришилди.

Эндиликда, биз, Навоий даври ўзбек адабийтининг шу кунга қадар ўз ватанида номаълум қолган яна бир истеъдодли вакили — теурий ижодкор — Султон Масъуд Мирзо Шоҳийнинг адабий мероси билан бевосита танишиш, унинг асарларини ўз она халқига, кенг ўқувчилар оmmasига етказиш имкониятига эга бўлдик.

Қуйида муҳтарам журналхонларимиз диққатига истеъдодли теурий ижодкор Султон Масъуд Мирзо Шоҳийнинг Лондон китоб хазинасида сақланган девонидан айрим намуналар ҳавола этамиз.

Абдурашид АБДУҒАФУРОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Шоҳий

Вафо шевасин этсам изҳор Ғазаллар

* * *

*Лаъли хандонингга бўлсун жавҳари жоним фидо,
Куфри зулфунг шавқидин дин бирла иймоним фидо!
Тим-тим ашким қонидин бўлди паришон кўзларим,
Гул-гул очилгон юзунгга бу гулистоним фидо!
Фаҳм ила идрок ҳар не бор эса ҳусн аҳлига,
Фаҳму идрокингга, эй шўҳ, суҳандоним фидо!
Сарв қадлар жилва айлаб, ҳар тараф қилса хиром,
Барчаси қадингга, эй сарви хиромоним фидо!
Ашк уза тан хас киби пайдо, ғам ичра жон ниҳон,
Келки, юзу оғзингга пайдою пинҳоним фидо!*

*Мен ҳазинмен гушаи ғам ичра, сен ишрат била,
Ишратободингга бўлсун байтул аҳзоним фидо!
Гар сенинг олингда Шоҳий қуллуғи тушса қабул,
Юз анингдек қул сенинг йулингда, султоним, фидо!*

* * *

*Кўпрак айларсен жафо ғам тигидин кўнглум ёриб,
Нечаким, жонон, аёгингга тушармен ёлбориб.
Эй жафопеша санам, меҳрингдин узга топмоғунг,
Истасанг гар жон била кўнглумни бир-бир ахториб.
Реш эрур жоним, десам гар сенга бовар бўлмаса,
Қил тамошо ханжари ғам бирла кўнглумни ёриб.
Навбахор васлидин маҳрум агар эрмас кўнгул,
Не учун бемор бўлмишмен хазондек сарғориб.
Чун келиб шод айладинг Шоҳий маҳзун кўнглуни,
Ваҳ, яна ҳижрон аро солма они мундоқ бориб.*

* * *

*Лабларидин чунки комил дил манга ҳосил эмас,
Эй кўнгул, қон ютки ҳосил ғайри ҳуни дил эмас.
Майл қилмаслар кўнгул олмоқда ҳўблар, йўқ эса,
Андоқ эрмаским алар сори кўнгул мойил эмас.
Ёр учун жон таркин этмас қилма ҳайрат, эй рафиқ,
Нечаким осон санга эрмас — манга мушкул эмас.
Носихо, андин утуптур телба кўнглумнинг иши
Ким, насиҳат қилгасен тарк айла ким қобил эмас.
Айлайин дермен сени огоҳ кўнглум ҳолидин,
Оҳким, сендин рақибинг бир замон ғофил эмас.
Ваҳий нозил бўлдимким пайғом келди ёрдин,
Йўқса ул пайғом недур, ваҳий агар нозил эмас?!
Телбараб Шоҳий тутубдур ваҳш ила саҳрода унс,
Эмди ул девона инсон ҳайлига доҳил эмас.*

* * *

*Сайли ашқимдур яна ҳажрида тугён қилгудек,
Жисм уйин сабрим киби тугёни вайрон қилгудек.
Зулфи руҳсори уза булгач намудор англадим,
Ул маҳи кофирсифатдур қасди иймон қилгудек.
Зулфи савдоси кўнгулга ер тутубдур оқибат,
Бордурур ҳолимни бу савдо паришон қилгудек.
Оҳким, ҳар дилрабодин айру бизни, эй кўнгул,
Ишқ андуҳи эрур бесабру сомон қилгудек.
Ҳайрат уза ҳайрат улса юзидан элга, не тонг
Ким, эрур руҳсори онинг элни ҳайрон қилгудек.
Шоҳий янглиғ ҳажр беморимену, во-ҳасрато,
Ул Масихо васли йўқ дардимга дармон қилгудек.*

* * *

*Мендин олди тоқату сабримни жондин дарди ҳажр,
Неткамен гар етса мундоқ икки ёндин дарди ҳажр?
Ҳажр муставлию танга заъф ғолиб, оҳким,*

Куйгуси йуктур асар мен нотавондин дарди хажр.
Хажр олида улум осон эмиштук, англадим,
Не эса мушкул, эрур мушкилроқ ондин дарди хажр.
Демагил хижрон балосининг гирифтори эмон,
Кур начук зоҳир булур хар дам фиғондин дарди хажр.
Хажр дарди куп курарлар ишқ аро гар аҳли дил,
Курмади мендек киши ул дилситондин дарди хажр.
Дер эдимким, васлсиз улгум дурур хижрон аро,
Борди ёру куйди манга имтиҳондин дарди хажр.
Шоҳий, ул ошуби жон хажрида юз ҳасрат била,
Улдиму айрилмади бечора жондин дарди хажр.

* * *

Улким, они ёр соғиндим манга агёр эмиш,
Қисматим андин тараҳҳум ўрнига озор эмиш.
Булғали ошиқ замоне ғамдин озод улмадим,
Ишқини осон гумон қилдим, вале, душвор эмиш.
Андин эл хушҳолу мен озурда неши ғам била,
Ўзгаларга гул, валекин, бизга етгач хор эмиш.
Кўнглум аҳволин билай деб айлади кўксумни чок:
Хажр тиғи бирла ул худ сарбасар афғор эмиш.
Булмасунму ул вафосиздин манга навмедлиқ
Ким, анингдек манга кам, мендек анга бисёр эмиш.
Ўзга сори бор эмиш тири қазодек рострав,
Бу сори майл этса қадди сарви кажрафтор эмиш.
Қилмагай эрдим хаёли ишқ, Шоҳий, кошки,
Билмадимкин, ишқ аро мундоқ балолар бор эмиш.

Рубойлар

* * *

Эй шўх, мени зулм ила ношод этма,
Зулмингни ҳазин кўнгулга бунёд этма!
Жойики тараҳҳум келур эрмиш сендин,
Ўзунгни жафопешаю бедод этма!

* * *

Ул ойга бу жисми нотавоним садақа,
Нозик белига хаста бу жоним садақа.
Булсун қадига ҳосили умр фидо,
Ҳосилки, анга руҳи равоним садақа.

* * *

Аҳбобдин айру мубталолиғниму дей,
Ё дарди фироқ ила жудолиғниму дей?
Кимга вафо шевасин этсам изҳор,
Ондин манга шева бевафолиғниму дей?

* * *

*Кургач сени зору мубтало бўлди кўнгул,
Ҳам тоқату сабрдин жудо бўлди кўнгул.
Охир гами дил ила фано бўлди кўнгул,
Ё раб, сенга қайдин ошно бўлди кўнгул?!*

* * *

*Ул дамки, висол қадрини билмас эдим,
Ҳижрон ғамидан тавҳиме қилмас эдим.
Айрилғоли ҳижронга асир ўлмишмен,
Бу ҳолни билсам эдим — айрилмас эдим.*

* * *

*Ғам кунжи аро рафиқи жоним йўқ эмиш,
Кўнглумни олурга дилситоним йўқ эмиш.
Кўнглумни олиб, ёрлик эттинг изҳор,
Сен ёрдин узга меҳрибоним йўқ эмиш.*

* * *

*Ул икки рафиқни ғамгузоримга салом,
Гулзори вафою навбаҳоримга салом.
Бири манга ҳамрозу бири кўнглума ёр,
Ҳамрозима юз дуою ёримга салом.*

* * *

*Асбоби фироқ улки, ҳар дам тузгай,
Уммид уйини кўнгул уйидек бузгай.
Ҳар нечаки, навмид эмас бордур умид
Ким, яна висоли йўлини кўргузгай.*

* * *

*Қилсанг гузар, эй насим, гулзор сори,
Боқсанг нафасе, ул гулрухсор сори.
Маҳруммен анинг юзидин, лутф айла ҳам
Еткур мен дилхастани ул ёр сори.*

* * *

*Ҳар кимки, биров юзига ошиқ бўлғай,
Ишқ ичра керактурурки, содиқ бўлғай.
Ғар сидқидин эрмас анга бу ошиқ,
Ошиқ учун деки нолойиқ бўлғай.*

Фардлар

* * *

*Дустлар, бизни унутмай нома бирла ёд этинг,
Хотири ношодимизни гоҳ-гоҳи шод этинг!*

* * *

*Оразингни кўргали мойил бўлубтур жон санга,
Ошкоро сўзлайин, йўқтурур пинҳон санга.*

* * *

*Гунча янглиг васл наҳлидин кўнгул уздунг яна,
Ҳажр уйин обод этиб, васл уйин буздунг яна.*

* * *

*Кўнглум олурда ажойиб дилраболиғ айладинг,
Эмдиким, кўнглумни олдинг — бевафолиғ айладинг.*

* * *

*Ҳажр аро дардинг била чектим, баса, дилдорлик,
Сўрмадинг бир дам мени, мундоқ бўлурму ёрлик?!*

* * *

*Эй сабо, тушса гулзоринг сарвинозим, олдида,
Дегасен кўнглум ниёзин дилнавозим олида.*

* * *

*Етсанг ул номехрибон олида, эй пайки сабо,
Неча ул фориг эса еткур анга мендин дуо!*

Бозор Илёс ал-Амин

Миллий адабиётнинг икки илдизи

Дарахт заминдан ўз томири орқали озиқланади. Ўз заминига, ўз илдизига таяниб ўсади. Лекин унинг усиб қувватга тулиши учун томирларидан келаётган озуқа камлик қилади. Унга қуёш ва юлдуз нурлари, шамоллар, еллар ҳам керак бўлади. Қуёш ва юлдуз нурлари, шамоллар эса турли осмонлар, юртлар, эллар, боғлар ва тоғлардан ўтиб, уларнинг ҳаётбахш нафасларидан дарахтларни баҳраманд этадилар. Меваларининг таъмига таъм, рангига ранг қўшадилар.

Миллий маданият ҳам, унинг таркибий қисми бадиий адабиёт ҳам худди шу тарзда ривожланади. Унга бир еқдан халқ оғзаки ижоди, бой адабий мерос, бугунги адабий жараён ютуқлари қувват берса, иккинчи томондан, у жаҳон адабиётининг қуёшу юлдузлари нурларидан баҳраманд бўлади, дунё кезган шамоллар даладаш, боғу роғлардан олиб келган нозик ифорларни узига сингдиради. Булар миллий адабиётнинг икки илдизи, икки қаноти, икки манбаидир. Мана шу тараққиёт йули жаҳондаги барча адабиётларга тааллуқли, зеро, оламда бошқа халқ маданияти дурдоналаридан, анъаналаридан, адабий алоқа самараларидан фойдаланмаган бирор-бир маданият, адабиёт йўқ ҳисоби. Шу сабаб жаҳон адабиётининг мазмунини ташкил этувчи миллий адабиётларда содир бўлаётган адабий жараён ҳам (соф) адабиётшунослик, ҳам сиёсий адабиётшунослик йўналишларида урганилади. Қиёсий адабиётшунослик жаҳон филология фанида шаклланганига анча бўлиб қолди. У рус тилида «литературная компаративистика» деб юритилади. Бошқа Оврупо тилларида ҳам ўз номига эга.

Айни фанда миллий маданиятнинг, адабиётнинг бошқа маданиятлар билан алоқаси қуйидаги тартибда тадқиқ этилади: а) икки ёки ундан ортиқ адабиёт вакилларининг ўзаро алоқалари; б) хорижий эл маданияти ҳақида миллий тилда чоп этилган илмий, танқидий китоб ё мақолалар; в) миллий адабиёт юртида бошқа халқ маданияти кунларининг утказилиши; г) бошқа миллат вакиллари образининг адабиётда яратилиши; д) хорижий тилларда ёзилган асарларнинг таржима қилиниши ва ҳ¹.

Шу тахлит қиёсий адабиётшунослик жаҳон адабиёти тараққиёти, жумладан, миллий адабиётлар тараққиётининг умумий ва хусусий қонуनларини урганади. Аммо айни фан мазкур тўхтама келгунча қўплаб мунозараларни бошидан кечирди. Дунё маданияти тараққиётини бир хил, умумлашган қонуналарга бўйсундириш гоёси асосида илмий тадқиқот олиб борган бир гуруҳ гарблик олимлар миллий

1. Непокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. М.: Наука, 1976. — стр. 15—20.

адабиётнинг биринчи, асосий «илдизи» моҳиятини тан олмадилар. Улар «ҳеч қандай адабиётда миллий узига хослик йўқ. Ундаги ҳар бир янгилик жаҳон адабиёти тараққиёт қонунари асосида пайдо бўлади»,¹ дея даъво қилиб чиқдилар.

«Жаҳон адабиёти»ни улар энг тараққий этган Оврупо халқлари адабиёти деб тушунган бўлсалар керак, чоғи. Ақс ҳолда, бирор-бир миллий адабиётда янгилик пайдо бўлмаса, дунё адабиётидаги қандай янгилик ҳақида сўз юритиш мумкин? Агар, жаҳон адабиётининг муқаддаси, мазмуни барча миллий адабиётларнинг уйғунлашувидан иборат эмасми?

Шубҳасиз, заминда барча маданиятлар бир-бирдан ранг олиб ривожланади. Худди илмдагидек, санъат тараққиёти ҳам турли халқ вакилларининг ҳамкорлиги натижасида юз беради. Ўз қобилиги, доирасида урналишиб қолиш қолоқликка, тургунликка элтади. Аммо бу бировнинг иродасига боғлиқ эмас. Айтилик, бирор маданият мезонларини мажбуран бошқа маданиятнинг ривожланишига асос қилиб олиб бўлмайди. Ҳар дарахт ўз туپроғида ўсади. Мукамал ҳосил беради.

Миллий адабиёт ҳам шундай. У жаҳон халқлари адабиётидан фақат узига айна пайтда керакани поэтик воситаларни қабул қилади. Бир вақтлар америкалик олим Арнольд Тойнби айтганидек, унинг тараққиёт жараёнини мажбуран Оврупо адабиёти йўналишига мослаштириб бўлмайди. Бундай уриниш ҳеч қандай натижа бермайди ҳам. Коинотда, борлиқ оламда бўлгани каби, жаҳон адабиёти тараққиётида ҳам мувозанат қонуни мавжуд. У мана шу қонун асосида ривожланади: ҳар бир халқ адабиёти бошқа адабиётлардан қанча «олса», шунча қайтариб беради. Буни Шарқу Гарбнинг улут сиймолари Ҳофизу Ҳете ижодини урганиш йули билан ҳам исбот қилса бўлади.

Немис олими Теодор Бенфей (1809—1876) жаҳон халқлари аро маданий алоқалар қизгин тус олган XIX-асрнинг биринчи ярмида адабиётларнинг узуро таъсири ва тараққиёт назариясини кашф қилганига юз йилдан кўпроқ муҳлат ўтди. Умумфилология фани таркибиде қиёсий адабиётшунослик ва унинг тармоқлари шаклланди. Мазкур фан олам илмига ўзининг А. Н. Веселовский, Н. И. Конрад, Е. Э. Бертелс, В. И. Жирмунский, Д. Дюришин, И. Левый, Ж. Шарипов, Г. Саломов, Н. Комбаров каби забардаст олимларни тортиқ этди. Уларнинг миллий адабиёт ва жаҳон адабиёти тараққиёт қонунарига бағишланган китоблари филология фани йўлларини ёритиб юборди.

Аммо инсон хотираси шундайки, у аввалдан тан олинган ҳақиқатларни ҳам вақти-вақти билан унутиб туради. Шу боис ҳаётдаги, илмдаги бу ҳақиқатлар янги-янги баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Худди шундай, ҳанузгача қиёсий адабиётшунослик ва унинг таркибий қисмларига, бу борада яратилган илмий ишларга ишончсизлик билан қараш ҳоллари дуч келиб тураемиз. Бу, айниқса, бадий таржима ва у ҳақда ёзилган тадқиқотларга муносабатда яққол кўзга ташланади.

Юқориде айтилганидек, қиёсий адабиётшунослик турли шакл ва мазмунда руй берадиган адабий алоқаларни урганеди. Адабий алоқаларнинг энг муҳим воситаси эса бадий таржимадир. Шу нуқтаи назардан ҳам таржима ҳақидаги фан қиёсий адабиётшуносликнинг таркибий қисми бўлиб қолади.

Хуш, таржима нима? У ҳар доим ҳам керакми миллий адабиётта? Ё унинг маълум бир тараққиёт даври учун зарурми? Бу саволларга шоир ва таржимон В. Брюсов қуйидагича жавоб берган эди: «Тайлим жараёни қанчалик ривожланмасин, жамиятда чет тилларни биладиган кишилар сафи қанча кенгаймасин, бадий адабиёт таржимонларининг иши тугаб қолмайди».²

Ўзга эллар ва тилларда яратилаётган бадий ҳазиналарига эҳтиёж сўнмас экан, таржима узига хос, алоҳида бир санъат сифатида яшаб қолаверади. Миллий адабиётларнинг илдизларини мустаҳкамлашга хизмат қилаверади.

Узоқ асрлар давомида шаклланган анъаналари мавжуд адабиётларда таржима жараёни асл адабиёт тараққиёти билан бир маромда давом этади: жаҳон адабиётининг энг сара китоблари таржима қилинади ва ёзувчилар мукамал асарларини нашр қилаверадилар. Бундай пайтда миллий адабиёт вакиллари жаҳон адабиётининг энг машҳур намоёндалари билан ботиний бир мусобақа жараёнида ижод қиладилар. Айни ҳолат миллий адабиётнинг энг гуллаган даврига тўғри келади.

¹ Непокоева И. Г. Проблемы взаимодействия современных литератур. стр. 24.

² Брюсов В. Сочинения. В 2-х т-х. — М.: Худож. лит., 1987. — Т. стр. 99.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, баъзи халқлар адабиётининг маълум даври кўпроқ ўзга тиллардан таржима қилинган ёки уларга тақлид натижасида дунёга келган асарлардан иборат бўлади. Бу миллий адабиётнинг жаҳон маданиятига кириш, унда яратилган бадий оламни ўзи учун кашф этиш даврини белгилайди. Айни босқични ўтагач, яъни, жаҳон адабиётининг энг сара асарлари, услубларини ўзлаштириб олгач, миллий адабиёт қутилмаган бир шиддат билан ривожлана бошлайди: абадий жараёнда янги жанрлар пайдо бўлади, унда бир эмас, бир неча бадий метод, адабий йўналишлар атрофида бириккан ранг-баранг услуби ижодкорлар адабиёт равнақини таъминлайдилар.

Бунга мисол сифатида Шарқ маданиятидан таржималар ва урганишлар натижаси ўлароқ вужудга келган гарб уйғониш даври адабиёти ҳамда Оврупо маданиятини ўзлаштириш ҳисобига ўсган XVIII—XIX аср рус адабиёти тараққиёти жараёнларини келтириш мумкин.

Ҳар қандай миллий адабиёт жаҳон адабиёти китобхонига таржима тиклаган зинапоялар орқали чиқиб боради.

Табииyki, адабий жараёнда юз берадиган аксарият ўзгариш-янгиликларни қиёсий-типологик илмий методни қўлламай туриб урганиш қийин. Демак, адабиётда пайдо бўлган янги жанрлар, образлар, бадий ифодалар, шеърый вазнлар, замонни ҳамда унинг иқтисодий-сиёсий, маданий-ахлоқий йўналишларига боғлиқ инсон руҳиятининг бадий инъикосини яратишда фойдаланилган, миллий адабиётда мавжуд тамойиллар ёрдамида тасниф ва тавсия қилиб бўламайдиган бошқа бадий воситалар моҳиятини англаш учун қиёсий адабиётшунослик методларига мурожаат этишга тўғри келади. Шу тарзда жаҳон адабиётининг миллий адабиётга бевосита (Жомий — Навоий; Ҳофиз — Ҳете; А. Блок — Ойбек; Гарсиа Лорка — Шавкат Раҳмон ва ҳ.) ҳамда билвосита (таржима орқали: С. Есенин — Э. Воҳидов; Т. Жўра — Албер Камю — Аҳмад Аъзам ва ҳ.) таъсири урганилади.

Узоқ ва яқин адабиётлардан бевосита ёки билвосита таъсир орқали миллий адабиётга кириб келаётган услубларнинг урганилиши ҳам қиёсий адабиётшуносликнинг вазифаси. Бироқ бундан мақсад мазкур услуб мансуб бўлган адабий оқим ёки унинг вақилини «топишдан» иборат бўлиб қолмайди. У ёки бу ёзувчи асар таржимаси, муаллиф кашф этган ва мутаржим қайта яратган услуб миллий адабиётга нима келтиради, натижада адабий жараёнда қандай сифат ўзгаришлари юз берди, деган саволлар ёритилиши лозим бўлади. Тўғри, А. Камю ёки А. Блокнинг фаранг ё рус адабиётидagi аҳамиятини билмай, бу улкан сиймоларнинг ўзига хос услубларини ҳис қилмай туриб, уларнинг ижодлари миллий адабиётга нима берди, деган саволга жавоб айтиш қийин ва бунга уринишдан натижа чиқмайди. Бунинг учун тадқиқотчидан урганилаётган адабиёт ва унинг анъаналарига алоқадор куплаб ахборотларни тўплаш, уларни ўзлаштириб олиш талаб этилади.

Бадий таржима икки маданият, икки лисон ва икки илҳом фарзанди сифатида миллий адабиётнинг мазмуни ҳамда шаклини бойитади. Уни тадқиқ ва таҳлил этиш, тавсифлаш ва таснифлаш миллий ва жаҳон адабиётининг тараққиёт йўлларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам қиёсий адабиётшуносликка шубҳа ҳеч қандай қараш, бадий таржимани эса, «бегона» маданият намунаси деб билиш ҳеч қандай илмий ва маънавий асосга эга эмас. Аммо, тан олиш керакки, баъзи бир давр таржима китоблари орасида миллий адабиёт, умуман маънавият равнақи учун ҳеч қандай манфаати тегмайдиганлари ҳам учрайди. Масалан, XX асрнинг 30-йилларидаёқ ижодининг қўри сунган баъзи бир рус шоирлари шеърларининг 80-йилларда ўзбек тилига қайта таржима қилинишига ҳеч ҳожат йўқ эди. Айтиш жоизки, бундай таржималар ва улар таъсирида пайдо бўлган, мазмуни ва шаклида миллий бўёқлари ўчган битта-ярим асарлар адабий жараёндак улкан дарё мавжида купиклардек қолиб кетаверади.

Хуллас, қиёсий адабиётшунос адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабий танқид каби адабиётшуносликнинг нисбатан мустақил қисмидир. У жаҳон адабиёти тараққиётининг умумий қонуниятларини ва, шу билан бир қаторда, миллий адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини урганади, унинг жаҳон адабий жараёнида тутган ўрнини аниқлайди ҳамда дунё халқлари ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги умуминсоний муаммоларни ҳал этишда барча инсонпарвар кучларни бириктириш учун хизмат қилади.

Дилмурод Куронов

«Йул эсдалиги»да тагмаъно қатламига доир

Бадий асар мулоқот асосида дунёга келади, бинобарин, мулоқот кечавтган ҳолат унга муайян таъсирини ўтказadi. Маълумки, жонли сўзлашув жараёнида айtilган гап ҳар вақт ҳам сўзловчининг ўйидагини ифодалайвермайди. Зеро, айрим ҳолларда сўзловчи турли сабабларга кўра ўйидагини яшириш, муносабатини силлиқлаш, юмшатиш заруратини, баъзан мажбуриятини ҳис этади. Гоҳо эса, сўхбат шундай бориши мумкинки, кўпчилик учун бир маънони англатган гаплар айримларга буткул бошқа маънони ифодалайди. Сўзловчи онгли равишда шу хил йул танлайдики, натижада ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабати ўзгаради: ифодаланмиш зоҳирий ва ботиний қатламларга ажралади. Бу ўринда шунини таъкидлаш лозимки, биринчидан, сўзловчи учун ботиний маъно муҳимроқ; иккинчидан, у даврадаги хос кишиларнинг уша маънони англашларига шубҳа қилмайди, чунки уларнинг тагмаънодан хабардор эканликларини у жуда яхши билади.

Моҳият эътибори билан шунга ўхшаш ҳоллар бадий ижод жараёнида ҳам, хусусан, Чўлпон ижодиётида ҳам бот-бот кузатилади. Биз бу ўринда, сўнги ҳолга, ифода қатламининг онгли равишда иккига ажратилишига эътиборни тортмоқчимиз. Зеро, айна шу ҳолда бадий асарга муаллиф юклаган маънонинг англанишида тагмаънонинг аҳамияти бениҳоя ортади. Буни Чўлпоннинг «Йул эсдалиги» номли сафарномаси мисолида кўриб ўтамыз.

Илгари айтганимиздек, «Йул эсдалиги»ни шартли равишдагина сафарнома деб атасак булади. Зеро, унинг одатдаги сафарномалардан жиддий бир фарқи бор: бунга эрксевар «руҳнинг кўнгил кўчалари бўйлаб машаққатли сафари қаламга олинади — реал йул ва реал манзил бадий ният ижросида муҳим бўлмагани учун ҳам адиб уларни конкретлаштирмайди. Лекин асарни шартли равишда бўлса-да сафарнома жанрига мансуб дейишга асос берувчи жиҳатлари ҳам йўқ эмас: конкретлаштирилмаган эса-да, «Йул» образининг мавжудлиги, унинг марказида сайёҳ-муаллиф образининг туриши. Хўш, нима учун адиб сафарнома жанрини танлайди? Мазкур саволга жавоб бериш учун Чўлпон ижодий меросига бир қургина назар солишимизга тўғри келади.

Айтиш мумкинки, ҳеч ким макон ва давр ўзгаришларини йўлга чиққан кишичалик уткир ҳис қилолмаса керак. Табиийки, маконий ва даврий ўзгаришлар йўлчи руҳиятига ва дунёқарашига муайян таъсир ўтказadi. Доно халқимизнинг «юрган — дарё, утирган — буйра» деган пурҳикмат мақоли ҳам бежиз тўқилмаган. Эҳтимол шундандир, оғзаки ва ёзма адабиётда ўсиш-ўзгаришда кўрсатилаётган қахрамонлар купинча йўлга чиқадилар. Чўлпон ижодиётида ҳам йул образи купинча шу хил ботиний қиёслар ўтказишга хизмат қилади. Адибнинг илк ижодидаёқ «йулсизлик»дан қийналаётган ва «йўлга чиққан» қахрамонлар тақдири қаламга

олинган эди. «Қурбони жаҳолат»даги сиқик муҳитда бўғилган Эшмурод ижтимоий-маънавий эҳтиёжларини қондириш йўлини тополмаганидек, сафарга ҳам отланмаган эди. Унинг зидди улароқ, изланаётган Маҳаммадиёр сафарга чиқади ва шуминг баробарида узгаради. Шунга ухшаш ҳолни «Кеча» романида ҳам кузатамиз: оиласининг биқик муҳитида эзилган Зеби сафарга чиқади. Бироқ Зебининг сафари «бир ёзилиб келиш» мақсадидагина бўлганидан, сафар чоғида руҳиятида бошланган узгаришлар мантӣқий ниҳоясига етмайди. Зебидан фарқли улароқ, Миреқуб чиққан йул олдинга қараб юради — у ҳаётини узгаришишни ният қилган. Эҳтимол шуминг учундир, «Кеча»да у ортига, яъни уз муҳитига қайтмайди — Чулпон унинг йули муайян манзилга етишига ишора қилади гуё. Уйлаймизки, шу мулоҳазаларимизнинг узиеқ Чулпон насрий ижодида «йул» образи қаҳрамонлардаги маънавий-руҳий усийш-узгаришнинг ботиний муқобили экани ҳақидаги даъвомизни далиллайди. Шуниси ҳам борки, Чулпоннинг «Юрт йули», «Ишқ йули», «Менинг йулларимда», «Уч-туртта юлдуз», «Созим» каби қатор шеърларида ҳам йул мотиви ҳозир. Уларнинг барини умумлаштирувчи жиҳат шуки, йулга чиққан йулчи — лирик қаҳрамоннинг кузлаган аниқ манзили бор: у ё ёрни истаб, ё ёруғ бир юлдузни кузлаб йулга чиққан; ёрга етиш умиди кесилганида ёки юлдуз хира тортганида, йулчи уртанади ва, аксинча. Айтиш мумкинки, Чулпон шеърлятида «йул» образи мақсад — миллий озодлиқ ва тараққиёт йулидаги кураш рамзи сифатида талқин этилади. Бундан англашиладики, Чулпон уз руҳиятидаги зиддиятли кураш, узгариш жараёнини ифодалаш учун сафарнома жанрини танлагани бежиз эмас: у хос ўқувчисининг «йул» образидаги юқоридагича маънолар билан яхши танишлигини, бу нарса асарнинг ботиний маъноларига ишора қилишини билади.

Чулпон мазкур сафарномасини «Билим учоғи» журналида эълон қиларкан, сарлавҳа остида «1921 йил 27 май» санасини қайд этади. Бундан айни шу кунни йулга чиққани англашилади. Сафарноманинг биринчи қисми «Кунгилсиз чиқиш» деб номланган бўлиб, унинг бошланишаёқ «Бу кезувимнинг қандай тотли умидлар орқасида бўлганини билганим ҳолда...» деган сўзларга дуч келамиз. Хуш, гап қандай «тотли умидлар» ҳақида бораётир? Бу саволга жавоб бериш учун адиб таржимаи ҳолига мурожаат қилишимиз даркор.

Маълумки, 1921 йилнинг июнидан Чулпон «Бухоро ахбори» газети муҳарири вазифасида ишлай бошлаган эди. Сафарномада йул конкретлаштирилмаган бўлса-да, унинг Зарафшондан утганлиги англашилади. Шунга кура, асарда адибнинг Бухоро сафари акс эттирилган, деган фикрга келса бўлади. Айтиш керакки, амирлик тугатилганидан кейин жадидлар Туркистон мустақиллиги учун курашда янги ташкил топган Бухоро Халқ республикаси катта имкониятлар туғдириши мумкин, деб ҳисоблаганлар. Шу боис ҳам куп утмай Бухорода жадидчилик ҳаракатининг кузга куринган вақиллари туғлана бошлайдилар ва, бир томондан, янги жумҳуриятни мустақамлаш йулида, иккинчи томондан, Туркистон мустақиллигига эришиш йулида астойдил ҳаракат бошлайдилар. Жумладан, Бухоро ҳукуматининг раҳбарларидан бири бўлмиш Фитрат томонидан «Бухоро ахбори» газетига муҳаррирлик қилиш учун тақлиф қилинган Чулпон ҳам қалами билан шу йулда хизмат қилиши лозим эди. Чамаси, адиб маслақдошларининг узокқи кузлаган мақсадларидан ҳали йулга чиқмасиданоқ воқиф булгану — кунглидаги сўнишга келган умид яна пориллаб ёнган куради. Шу боис ҳам «тотли умидлар»ни дилига жо айлаб Бухоро сафарига отланади.

«Йул эсдалиги»да адиб руҳиятидаги тушкунликнинг умидворликка айланиши рамзлар воситасида ифода этилади. Йулга чиққанидан сўнг сайёҳ — Чулпон ҳаёл ҳақида уй суриб, у ҳақда илгарироқ ёзган шеърини эслайди:

Ҳаёл... ҳаёл... ёлғиз ҳаёл гузалдир,
Ҳақиқатнинг кузларидан қурқаман...

Адибнинг «Йул эсдалиги»ни ёзиш арафасидаги руҳий ҳолатини тасаввур этиш учун яна контекстга мурожаат этиш зарур. Маълумки, Чулпон Туркистон мухториятига боғлаган умидларида алданган, Фаргона водийсида авж ола бошлаган миллий озодлиқ ҳаракати — босмачиликка катта умид боғлади. У мазкур ҳаракат бугунми — эрта оммавий тус олишигаю элини озод қилишига ишонди. Чулпоннинг «Пуртана», «Тортишув тонги», «Кураш» каби бир қатор шеърлярида шу ишончдан қувватланган даъваткор руҳ сувратланади. Бироқ шоирнинг ҳаёли-

даги ва ҳаётдаги мавжуд ҳол ўртасидаги тафовут борган сари яққол кўзга ташланиб боради. Чўлпон ўзи «Пуртана»да орзу қилган қудратни, омманинг эрк дея бир ёқадан бош чиқаришини, «Йўқсилдаги иймоннинг тошиб кетиши»ни аксарият юртдошларида кўрмайди. Орзу-умидларининг саробга айланаёвгани шоирни изтиробга солади, бунинг натижаси ўлароқ, 1921 йил урталаригача ёзган шеърларида маҳзун оҳанглар, тўшкунлик кайфияти устунлик қилади. Шоирнинг шу вақтда ёзилган «Ёнгин» номли шеърда «кўнглим каби йиқик уйлар, қишлоқлар» дейилиши ҳам шундан далолатдир «Ёнгин шеърига газета хабаридан, «Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ. Гудаклар найза бошида...» деган парчанинг эпиграф қилиб олиниши юртдаги вайронагарчилигу хунрезликлар шоир руҳиятига нечоғли қаттиқ таъсир этганини кўрсатади:

Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёшин тўкмаган,
Бутун кўнгил умидсизми, сўндими?

Шоир алам билан қайд этаётган ҳақиқатлар замирида энди аввалгидек курашга, кўзғалишга ундаш эмас, ўзининг ҳам юртининг ожизлигидан уқиниш оҳанглари кучлироқ келади. Узи орзулаган оммавий кўзғалишни кўрмаган Чўлпон «Муминларнинг оқ виждони, иймони, Шам сўнгандай тинсизгина сўндими?» дея ўқинч-ла уйга толади. Зеро, унинг эътиқодида иймон тўшунчаси ватанга муҳаббат тўшунчаси билан эш келади, «Ҳифзул ватан минал ийман» — «Ватанни ҳимоя қилмоқ иймондандир», деб билади. Чўлпон «Пуртана», «Кураш» шеърларида кузатилганидек, кўзғалиш шиддатига нечоғли мафтун, эрк учун курашга нечоғли ташна бўлмасин, аввало, у шоир ҳассос қалб соҳиби эди. Бегуноҳ тукилган қонлар ҳар вақт бўлганидек, энг аввал шоир қалбини суроққа тутди:

Қиличларнинг тилларида қизил қон
Булроқларнинг суви каби тошдими?
Яланг бола, яланг гудак, маъсум жон
Найзаларнинг бошларидан ошдими?

Айни шу даврда Чўлпон «Бегуноҳ тукилаётган қонлардан бирор натижа булармикан? Кўзлаган мақсадимиз тукилган қонларга арзирмикан?» деган андишаларга борган кўринади. Ҳар ҳолда, худди шу вақтларда ёзилган «Ёрқини» пьесасининг қахрамони исёнкор Пулатнинг кураш ниҳоялангач ҳам кўп нарса ўзгаришсиз қолаётганини кўриб, «Мунча қон тўкишнинг нима кераги бор эди?» дея уйга толиши ҳам бежиз эмас. Айтмоқчимизки, бу пайтда Чўлпоннинг ҳаёт йулини ёритиб турган «ёруғ юлдуз» анчагина хира тортган эди. Шоир кўнгли миллий озодлик ҳаракатининг кенг қулоч ёйишига, оммавий тус ола билишига ишонарлиқ қолган эди. Чўлпон дилидаги умидсизлик авж пардасига кутарилган давр маҳсули сифатида «Амалнинг ўлими» шеърини кўрсата оламиз. Шеърнинг:

Кенглик ҳаёллари учдими кўкка?
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдими ўлка?
Ҳаёлда порлаган шамларми сўнди?

деган сатрлари юқоридагича уйлашимизга асос беради. Шоирнинг изтироблари, юрт кайғусида чеккан оҳлари «утидан чиққан шуълалар» юртдошлари «кўкрагидан бир жой топмаган»и, аксариятининг қалблари ҳамон ухлаётгани сабабидан ҳам кучаяди. У ўзи ҳаёлида ардоқлаган «эрлик юлдузи»нинг нурларидан ҳар бир мазлум дилида бир «из» қолишига ишонарди, бироқ ҳақиқатда бундай бўлиб чиқмади. Шу боис ҳам шоир:

У бир из, кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксақдир, мён уни ўпмак истайман.
Агар топилмаса бу юртлардан ҳам
Кўчиб йироқларга кетмак истайман,

деб ёзади.

Кунгли умид ва умидсизлик орасида талош бўлиб турган дамларда уни ҳаёл кутқаради: «Ул менинг энг умидсиз, энг қийналгон, энг эзилган чоқларимда келиб бошимдан силар, сийпар, юпатар, эркалатар эди». Курамызки, яқин утмишида ҳаёлот олами Чўлпонни «ҳақиқатнинг кузлари»дан яширадиган, унинг ўқсик кунглини овутадиган ягона бир гуша эди. Энди Чўлпон — сайёҳ учун ҳаёлнинг аҳамияти узгаргандек: «Қоронғулик менинг умид билан порлагон кунглимни узининг қўрқинч қучоғлари орасига олиб учурмакчи бўладир, кўнглим эса ҳаёлнинг қукидан тушқуси келмайду». Бу уринда «қоронғулик» ҳам рамзий маънога эга. Чўлпон маслакдошларининг Бухоро билан боғлиқ ниятларию бу йулдаги сай-ҳаракатларидан воқиф булгач, «кунгли умид билан порлаган»и аён. Бироқ бу бора алданган кўнгли энди эҳтиёткор бўлиб қолган — унга шубҳаю гумонлар ёт эмас, албатта: Адиб кўнгилдаги умид билан шубҳаю гумонлар курашини рамзлар (дарахтлар «бир тўплам ҳаёл-вахм», «ёғдусиз хира чирроғлар», «қоронғудан қурқиб, гужум бўлиб беркиниб ётқон дарахтлар») воситасида ифодалайди. Шубҳаю гумонлар кучайиб боргани сари кўнгли «қоронғуликка саноксиз қарғишлар юборади», бироқ улар «қоронғуликнинг «вахм»ларини тагин-да кучайтириб, унинг азиматини тагин-да орттирар эди». Қоронғулик қуюқлашиб боргани сари сайёҳ дилидаги умидни бор кучи билан қувватлантиришга интилади. Бироқ у қанча зўр бермасин, қоронғилик қуюқлашверади — борлиқдаги табиий жараёни узгартиришга қодир булмаганидек, кўнглига ҳам буйруқ беришга ожиз қолади. Шу аснода сафарномада яна бир муҳим образ пайдо бўлади: «Муминлар ётар чоқларида, узларини уйқуга берар чоқларида Оллоҳ исмини айтиб ёталар, узларини уйқунинг кучли қўллари орасига кумар эдилар. Мен-да бутун истагим, бутун тилакларим билан севганимнинг исмини айтдим ва қоронғуликнинг чуқур қаърига отилдим...»

Курамызки, Чўлпон учун Бухорога боғлаган умидлари ҳамон «қоронғулик» — уларнинг амалга ошиш-ошмаслигини билмайди, шундай булса-да, маъшукаси - юрт озодлигини дилига туккан ҳолда дадил қоронғулик қучоғига кириб боради. Бунгача юртитган мулоҳазаларимиз сафарнома контекстида «маъшук» — юрт озодлиги рамзи сифатида келаётганига ишонтира олади, деб ўйлаймиз. Боз устига, Чўлпоннинг бир қатор шеърларида ҳам «маъшук» айнан шу маънода талқин этилгани яққол кўзга ташланади. Биз Чўлпонни ҳақли равишда янгича ижодкор деб атаймиз. Сираси, шоирнинг «ўзбек адабиётига янги тун кийгизган»и¹ ўз замондошлари томонидан эътироф этилган. Айни пайтда, ҳеч бир ижодкор, ҳатто энг буюк истеъдод соҳиблари-да, узини вояга етказган халқ маданияти таъсиридан буткул узилиб кетолмайди. Табиийки, Чўлпон шеърляти ҳам қуруқ жойда юзага келгани йўқ, минг йиллар билан улчанувчи мумтоз адабиётимизнинг энг яхши анъаналари унга асос бўлиб хизмат қилди. Буни, хусусан, Чўлпон шеърлятида «ошиқ» ва «ёр» образлари талқинида ҳам кузатамиз. Мумтоз шеърлятимизда фаол қўлланилган мазкур рамзларга Чўлпон янги маъно юклади: унинг талқинида «ёр» — юрт озодлиги-ю, «ошиқ» — эрка ташна кўнгли. Яъни мутасавуф шоирлар интиланган маънавий-эстетик идеал ҲАҚ бўлса, Чўлпон интилиб яшаган ижтимоий-эстетик идеал ЮРТ ОЗОДЛИГИ бўлиб қолди. Бундан англашиладики, Чўлпон ижодиётдаги рамзлар, асарлари қатидаги ботиний мазмун мумтоз шеърлятимиздан туртки олган ҳолда тушунилиши лозим. Зеро, Чўлпон тасавуф шеърлятидан нафақат қуруқ шаклни, руҳни-да узлаштиргандек.

Демак, Чўлпон ижодиёти контекстидан келиб чиққан ҳолда, «Йул эсдалиги»да пайдо булган маъшук образи юрт озодлиги рамзи эканлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Маъшук образининг пайдо бўлиши билан «қоронғулик» чекинади: илгари — маъшукасига етиш умиди тамом кесилган, унга ҳатто ҳаёлот оламида-да жой топилай қолган дамларда қучиб қолган рух эрк эпкиндан ҳаволаниб тирилади гуё. Маъшукасига етиш учун курашдан тўхтамаслик зарурлигини қайтадан идрок этиб, бутун борлигини севгисига бахшида этишга чоғланган сайёҳ «қоронғуликнинг қучоғидаги эсириклик, ҳушсизлигимдан энди узимга келдим» дея эътироф этади. Эндигина узага келган сайёҳнинг кузи тушган манзара ҳам, табиийки, унинг айни пайтдаги кайфиятига мос: «Қиздирғувчи қуёш йўқ, қора — заҳар булутлар ҳам йўқ, кук аллақандай чучмал бир

¹ В. Маҳмуд. Чўлпоннинг «Булоқлар»и. «Туркистон», 1923 йил 10 декабр.

тусда турар эди». Аввало, бир руҳий ҳолатдан иккинчисига утаётган сайёҳ руҳиятида шу хил оралик — бироз чучмал вазиятнинг бўлиши табиий кўринади. Иккинчи томондан, уйлашимизча, парчага юкланган рамзий маъно ҳам сайёҳ руҳиятини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки Чўлпон ижодиётида «қора булут» кўпроқ мустамлакачилар, юртининг эркини бугиб ётганлар рамзи сифатида талқин қилинади. Юқоридаги парчада «қора булут»га «заҳар» сифатловчиси қўшилганки, бу, бизнингча, ифоданинг маъно доирасини кенгайтиради. Зеро, муаллиф муносабатини яққол ифодаб турган бу сифатлаш фақат «қора булут»лардан зада кишигагина тааллуқли бўлиши мумкин. Шундан тасаввур тугиладики, гуё сайёҳ «қора булут»ларнинг йўқлигидан хурсанд, шу тугайлигина эркин нафас олаётгандек. Ҳолбуки, гап фақат баҳорнинг ўзгарувчан ҳавоси ҳақида борганида бу хил муносабат ортиқчадек туюлиши мумкин эди. Шу уринда, давр контекстига мурожаат этиб, Бухоро Халқ Жумҳурияти мустақил давлат тузилмаси сифатида дунёга келганини, ҳар тугул, узининг илк босқичида мустақил бўлганини эслатиш жоиз.

Чўлпон бу уринда «қора булут»лардан фориғ юрт томон бораётганини, шу боис ҳам умидлари тобора юксалаётгани айтмоқчи эмасмикан?.. Уйлашимизча, парчадаги иккинчи — «қиздиргувчи қуёш» — бирикма ҳам шу хил андишани бирмунча тунватлайди. Маълумингизки, кунтаришдан кейинги дастлабки йиллардаёқ октябрни қуёшга менгашлик адабиётда русум бўлиб улгурган эди. Аmmo Чўлпон шеъриятида октябрга нисбатан шу хил ташбеҳ қўлланилмаган. Фақат биттагина шеърда, машҳур «Қаландар ишқи» газалининг мақтабсида шоир шу рамзга мурожаат қилади:

Муҳаббат осмонида гузал Чўлпон эдим, дуслар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

Чўлпон — сайёҳ дилидаги чигалликлар ечимини табиатдан излайди, унинг руҳиятида кечган зиддиятли олишувда умиднинг узил-кесил галаба қилгани ботаётган қуёшга боқиб сурган ўйларида ифодасини топади:

«Меним умидим ҳам шу қуёш кабими ботар?
Меним севгим ҳам шу қуёш кабими битар?»

Узининг ҳаётий тажрибасига таяниб, қалб тугёнларига қулоқ тутган ҳолда лирик-фалсафий тафаккурга берилган Чўлпон дил тубида ботин бешак ҳақиқатни инкишоф этади: умид машъаладек пориллаб ёниши ёҳуд сўнишим мумкин, лекин «севги» — юрт озодлиги, эркинлик истаги боқийдир. Шу боис, ҳам у юртининг қачондир бир кун озод бўлишига ишонади, узгаларни-да, шунга ишонтиришга интилади. Айни ишонч тугайли ҳам сайёҳ: «Меним севгим ҳам қалбимда қизгалдоқ — лола бўлуб очилмиш, танамга қизғиш тусларини тарқата бошламиш эди», дея эътироф этади. Шу уринда сайёҳ «капалак билан лоланинг бирлашгани»ни эсга соладики, мазкур образнинг мазмун-моҳияти ойдинлашади. Капалак қисқагина умри ҳали-замон тугашини билгани ҳолда, гул ишқи билан яшайди, зеро, севги унинг учун ҳаёт мазмуни, унинг учун гул ишқида ёниб яшашнинг ўзи бахт. Сайёҳ дилидаги чигалликларни ҳал этишда шу жажжи махлуқдан ибрат олганидай, узгалар учун-да ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Эътиборли жиҳати шундаки, сафарноманинг сўнги боби «Чинбирлик» деб номланади: машуқа васлини излаб йўлга чиққан ошиқ унга етишди — иккиси чин маънодаги бирлиكنи ҳис этадилар. Бироқ, юқорида айтдикки, Чўлпон — сайёҳ учун реал йул эмас, эрксевар руҳнинг руҳият манзилларида турли синовларга дош бериб, ҳар не узга ташвишлардан фориғ бўлиши, тозариши муҳимроқдир.

Бу мулоҳазаларимиздан аён бўладики, «Йул эсдалиги» сафарномасининг мазмуни, аниқроғи, унга муаллиф юклаган МАЪНО фақат контекстдагина англаши мумкин. Айни пайда, контекстан беҳабар ўқувчи ҳам ундан зоҳирий мазмун — ошиқнинг интим туйғулари-ю кечинмаларини бемалол ҳис қилаверади. Айни асарнинг зоҳирий ва ботиний маъно қатламларининг ҳар бири узича мустақил яшайверади. Айни шу хусусият «Йул эсдалиги»ни рамз адабиёти намуналарига яқинлаштирадики, уз вақтида адабиётшунослар Чўлпонни символист шoirлар сирасига киритганлари бежиз эмас...

Рустамжон Тожибоев

«Бир явми саодатди...»

Маълумки, XX аср бошларида ўзбек ижтимоий тафаккурида жадидчилик ҳаракати юзага келди, шаклланди ва ривож топди. Замонавий адабиётимиз тараққиети ва ҳозирги ҳолига келишига сезиларли таъсир курсатган жадид адабиётининг йирик марказларидан бири аҳли шуаро ва уламанинг қадимий масканларидан бўлмиш Хуқанди латиф эди. Бу қўтлуг заминда Ҳамза Ҳакимзода Нисзий, Ашурали Зоҳирий, Муҳаммаджон Холиқий, Обиджон Маҳмудов, Абдулваҳҳоб Ибодий, Шокир Мухторий, Нурий Усмоний, Абдуллабсқ Мусобсқ угли, Абдулла Каримжонов ва бошқа жадид адибларидан ташкил топган муҳит мавжуд бўлган. Серқирра ижодқор Иброҳим Даврон эса, қўқонлик жадид адибларининг энг машҳурларидан, устозларидан эди.

Асли исми Мираъзам Иброҳим угли бўлмиш бу муҳтарам зот 1874 йилда Хуқанди латифнинг Хужанд даҳасидаги Ғозиеғлик маҳалласида мирзолар оиласида дунёга келди. Илм қадрига стадиған ва замонадаги узғаришларни туғри тушунган Мирзо Иброҳим фарзандларининг стук билим олиши учун барча шароитни муҳайе қилди. Дастлаб миллий усул мактабда таълим олиб, мусулмонча хат-саводини чиқариб олган Мираъзам кейинчалик рус-тузем мактабида ҳам ўқиди, мадраса таълимини ҳам олди. Натижада, қатор тилларни — араб, форс, рус, тотор, озор, усмонли турк ва бошқа тилларни яхши билиб олди, тарих, адабиёт, фалсафа каби фанларни пухта урганди.

Мираъзам янгиликларга ниҳоят ўч бўлган, сасҳатни севган. Русиянинг марказий қисмига, Кавказга, Туркияга сасҳатлар қилиб, бу улқалардаги халқлар ҳаёти билан яқиндан танишган. Натижада у Туркистон халқларининг замондан орқада қолиши ва мустамлақачилик асоратиға тушишининг туб сабабини илмсизликдан, жаҳолатдан эканлигини англаб стган. Оқибатда умрини миллатни асрий ўйқудан ўйғотиш учун қурашға бағишлашға аҳд қилди. Мираъзам 1900 йилларда она шаҳрида фотография очди. Муаллимлик қилди, кейинчалик шаҳарнинг Тароқчилик маҳалласида (ҳозирги Ҳамза уй-музейига яқин жойда) «Мадоро» номли китоб дукони очиб, халққа маърифат уругини сочишға интилди. Унинг дукони қўқонлик жадидларнинг — адабиётчи ва муаллимлар, тараққийпарвар ешларнинг ўзига хос марказига айланган эди. Уша йилларда илғор жадид муаллимлардан бўлган Пулатжон Қаюмов уз хотираларида бу ҳақда шундай деб езган эди: «Бу дуконда жуда оз сармом бўлуб, оилани таъмин этарли ҳолда эмас эди. Бундан нима фойда туғрисида ҳамма ҳайрон эди. Вивеска езиш, русча, арабчалар езиш каби ишлар учун бир марказ сифатида бир жой ҳолини тутар эди. Савдо ҳам бўлмас. Куп еру дустлар бõриб ўзоқ ултурушар эдилар» («Тазкирани Қайюмий», 449-саҳифа).

«Мадоро»да турли тилларда чоп этилган китоблар, газета ва журналларнинг бўлиши ҳам унинг шўҳратини оширган. Бундан ташқари, Мираъзам хаттотлик ҳам қилган, ўзбекча ва русча пещлавчалар езишға уста бўлган, яхшигина расм чизган. У беазаган китоблар ва журналлар бизгача стиб келган. 1917 йилги Октябрь тунтаришидан сунг маориф соҳасида ишлаган, муаллимлик ва тарбиячилик қилган. 1922 йил-

нинг майида, вабо хуружи даврида ушбу мудҳиш касалик оқибатида 48 ешида ҳастдан куз юмган. (Оллоҳ раҳмат этган бўлсин.) *Тоғулдин Шайхон*

Мираъзам Иброҳим угли бадиий ижод билан мунгазам шугулланди. Асарлари «Даврон», «Иброҳим Даврон» таҳаллуси билан эълон қиларди. Адабиёт майдони га қачон кириб келгани аниқ маълум эмас. Аммо, юқорида айтганимиздек, гоая серкирра ижодкордир. У шеърин, насрий ва драматик асарлар ёзди, таржималар қилди, жадид мактаблари учун дарсликлар яратди. Уни ўзбек жадид адабиётининг гоавий-эстетик тамойилларини белгиллаган адиблардан деишига асосимиз бор. 1907 йилдан бошлаб матбуотда уз асарлари билан фаол иштирок этган Иброҳим Даврон илк мақолаларидаёқ ўзбек адибларини маълум миллатни тараққийга чорловчи миллий шеърлар, румонлар яратишга даъват қилди. Адибнинг «Ташоир масаласи», «Адабиётимиз ва шоирларимиз» мақолалари 1908-1909 йиллардаёқ жуда куп ўзбек қалам аҳдларини ижод майдонида янги йўллар излашга, жафокаш эл дардига малҳам буладиган, унга тараққиёт йулини курсатадиган асарлар битишга сафарбар этган эди. Истиклол йулини илм-маърифат ривожидигина курган адиб халқимизни билдят-хурофот исканжасида тутиб турган иллатларни беаёв танқид этиб, қатор феълитонлар, шеърлар ёзди. Чуночи, «Сўқ мазор» феълитонида мазорларга сизиниш иллатини қаттиқ ҳажв қилди. «Янги ихтироъда эса бошқача усул қўллаб, айрим ярамас кимсаларнинг гаиринсоний қилмишларини очиб ташлади. Адибнинг энг яхши феълитонларидан бўлмиш «Хўқанда порк саъхати» хоризм мустамлакачилик сисъатининг разил башарасини очиб кўрсатгани билан машҳур ва қадридидр. Адиб Хўқанднинг мустамлакачилар яшайдиган янги шаҳар қисмидаги Романов паркига кириб қолган муслмонларнинг политсиачилар томонидан қалтакланиши ва ҳатто қамоқхоналарга ташлаишини узига хос йўсинда ҳикоя қилади. Бу феълитон 1909 йилда эълон қилинган. (Кейинчалик, 1936 йилда Абдулла Қаҳҳор ҳам шу мавзуга диққатини қаратиб, «Томошабог» ҳикоясини яратганини эслатиб ўтиш жоиз.)

Иброҳим Даврон илк ўзбек матбуотининг таригботчиси ва унинг фаол муаллифларидан эди. У уз асарларини «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Фаргона», «Садойи Туркистон», «Эл байроғи» газеталарида, «Ойна», «Кенгаш», «Хуррият» журналларида ва бошқа нашрларда эълон қилган. Қардош тотор матбуотида қатнашгани ҳақида ҳам маълумот бор.

Адибнинг ижодий имкониятлари майдони ниҳоятда кенг, қизиқишлари рангбаранг эди. У машҳур тотор шоири Абдулла Тўқай, аллома Ризоулдин ибн Фахриддинлар билан хат ёзишиб турган; И. В. Гетс, Т. Шевченко шеърлари ва франсуз мутафаккирларининг ҳикматли сузларини илк бор ўзбек тилига таржима қилган эди. Бундан ташқари, 1916 йилда адабиётимиз тарихида узига хос урин эгаллашга аригулик «Маданий жумбоқлар» китобини нашр қилдирди. Бу китоб уша давргача булган ўзбек адабиёти тарихида сира курилмаган бир тажриба бўлиб, унда диний ва дуневий мавзулардаги 200 та жумбоқ — топишмоқлар бор. Уларни адибнинг узи ижод қилган. Жумбоқлар орасида замонавий фан-техника ютуқларига, янги ихтироларга ҳам кенг урин ажратилган.

Адибнинг адабий меросида «Ашъори нисвон» («Аёлларнинг шеърлари») деб номланган ажойиб тўплам ҳам бор. 1916 йилда чоп этилган мазкур китобдаги аксарият шеърлар Иброҳим Давроннинг аёллар тилидан ёзган дардди, мунг ва ҳасратга тула ашъоридан ташкил топган. Аёллар дардини ифодалашда шоир нима учун бундай йул танлагани, яъни, неса аёллар тилидан шеърлар эълон қилгани ҳанузгача сир бўлиб қолмоқда. Марҳум олим Тухтасин Жалолов «Ўзбек шоирлари» китобида Иброҳим Давронни шоирлар шеърларини тўпловчи ва ношир сифатида тилга олади. Бироқ бу шеърларнинг аксариятини маърифатпарвар шоирнинг узи ёзган. Мазкур тўпламдаги айрим шеърларда «Даврон» таҳаллуси мисралар мазмунига сингдириб юборилган. Тўпламдаги баъзи шеърлар «Даврон» таҳаллуси билан уша давр матбуотида эълон ҳам қилинганни қайд этиш лозим. Бундан ташқари, бу «шоирлар ҳақида ҳеч қайси манбада бирор маълумот йўқлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Иброҳим Давроннинг «Туркча фиғонлар», «Олтин сузлар», «Исмлар мажмуаси», «Таълими жүрғофия» номли тўплам, рисола ва дарсликлар, «Оғир ҳоллар», «Ватан ишқи», «Тенгсиз уйланиш» каби пьесалар ёзгани ҳақида маълумотлар бор. Бироқ бу асарлар халигача топилгани йўқ.

Удуг ўзбек адиби Чўлпон «Икки йўқотиш» мақоласида (1922) Иброҳим Даврон вафоти муносабати билан у ҳақидаги узининг қалб сузларини битиб, устози хотирасини ҳурмат билан едга олган эди.

Ҳаётдан эрта кетган эл фидойисининг фарзандлари Ваҳоб, Мадамин ва Насруллолар оталари изидан бориб, бадий ижод билан шугулландилар. Бироқ уларнинг адабий тақдирлари жуда мураккаб булди. Ваҳоб Даврон бадий ижодни йиғиштириб қўйди. Мадамин Даврон асарлари узоқ йиллар чоп этилмади. Насрулло Даврон эса, адабиётшунос олим сифатида маълум ишларни амалга оширди, номзодлик илмий ишини еқлади. Оллоҳ уларни раҳмат қилсин.

Ўзбек жадид адабиети тараққиетида узига хос урин эгаллаган Иброҳим Даврон адабий меросини туплаш, нашр этиш ва урганиш адабиётшуносларимиз олдидаги муҳим вазифалардан биридир. Қўйида адибнинг уша давр матбуотида босилган шеърларидан намуналарни азиз уқувчиларимиз диққатига ҳавола этамиз.

* * *

Иброҳим Даврон

Ғазал

*Улдум бугулуб дуняда нодон орасинда,
Андлоқки турур ёлғиз алиф «жон» орасинда.*

*Дунёда агар зинда эсам жоҳила боқмам,
Юз йиллар эсам мухталиф инсон орасинда.*

*Жоҳил падарим, жоҳила модар эса мутлақ,
Ҳайрон қолурам куфр ила йимон орасинда.*

*Қурмаз-са кузим миллатиминг ҳоли азобин
Қуз ёшим оқар хоки гуристон орасинда.*

*Саъй ила саодат топилур, тажриба шуддур,
Э воҳ, сузим фоли мусулмон орасинда.*

*Фикр айлаки, бир нарса амалсиз юза чиқмас,
Қийматланомаз булса заҳаб кон орасинда.*

*Гар истар эсанг дуняда таҳсили камолот,
Кез, турма даме кулбайи вайрон орасинда.*

*Ҳар ерда куруб миллатингни ҳоли харобин,
Қон оғлаюрам улфати хандон орасинда.*

*Дунёда кузим қурмади бир аҳли вафони,
Лекин курудим хирсе гулистон орасинда.*

*Бир явми саодатди кечан қуғларимиз, оҳ,
Олуда куруб жисмими исён орасинда.*

*Йуқдир бу жаҳон гулшанида бан каби нодон,
Балки қураимиз бир киши даврон орасинда.*

«Садои Туркистон», 1914 йил 23 сентябр.

* * *

*Эски мусулмонларимизнинг маъордаги тилаклари ёки
пушаймон бўлган тараққийпарварлар тилиндан*

*Қайтадан вер кузума хобими, оромими, ё Раб!
Вер таназул ишима ваҳший қилуб номими, ё Раб!*

*Бошқага жаннат ва бизларга жаҳаннам дунё!
Фақр утида қуёвер умрими, анжомими, ё Раб!*

*Узгалар ком олубон айни саодат топсун,
Ғам ва андух ила кечсун деюрам шомими, ё Раб!*

*Аҳлу авлоду қизим «ош» деюб оч улсун,
Заҳру зардоби зарурат қилуб ошомими, ё Раб!*

*Дунёда манго керакмаз ғами дунёни емак,
Издиед айламага дард ила оломими, ё Раб!*

*Ғарқи гирдоби таассуб улайин куз очмай,
Тангу торик қилуб айш ила айёмими, ё Раб!*

*Жумла маҳкум фанодир, кечиюр охири даврон,
Субҳи шодия чиқорма баним ошомими, ё Раб!*

«Садои Туркистон», 1914 йил
12 ноябр.

* * *

Ғазал

*Тараҳҳум айла бизга сен, сен, эй шоҳи жаҳон, ё Раб!
Балойи жон уланлардан веруб бизга амон, ё Раб!*

*Курунсун нури урфону жаҳолат пардосин қолдир,
Саҳоби зулмат улди бошимизга соябон, ё Раб!*

*Диноат-ла жаҳолатда ҳамон яктойи зомонмиз,
Ки йуқдир бизлара дунёда топмак иззу шон, ё Раб!*

*Ватан майдонида як дигара оид жон улдук,
Ки йуқдир бизда мутлақ одамиятдан нишон, ё Раб!*

*Жаҳолат пардасинда урталуб соҳиби инод улдук,
Уқуб дарси хурофат улдук аднойи замон, ё Раб!*

*Агар атрофа боқсам фикри таҳқиқим равон айлаб,
Курурман ҳар тарафда маҳв улуб юз хонумон, ё Раб!*

Бизи таҳриб эдан, биллоҳ, арбоби таассубдир,
Таассубдан ҳалос улмоқ замонидир қачон, ғ Раб?!

Ғарибу нотовон мазлума туллар оҳу зориндан
Усонмазму фалак давринда неча золимон, ғ Раб?!

Сонурдим дуняда елгуз узумни бағри қонлардан,
Ва лекин куз очуб миллийун-ла курдим бағри қон, ғ Раб!

Агар татбиқ эдарсам ҳукми ислomiaята маъно:
Бутун оламда миллиун ичра йуқ бир мусулмон, ғ Раб!

Ютуб хуноби ҳасрат ҳар диёра ёр деб кездим,
Ҷаҳонда топмадим сандим савоба меҳрибон, ғ Раб!

«Садои Туркистон», 1915 йил
19 феврал.

Ғазал

Йуқдир Ватанда аҳли фазилатни қиймати,
Зоеъ матову ҳикмата йуқ элни рағбати.

Косиблик улди косиду буш қолди косаси,
Аҳлу аели гушна қолиб, кетди қудрати.

Бир пора йуқ қулинда нуқуд замонадан,
Ҳаддан фузун малолату бебахра меҳнати.

Нону намакка оқчаси йуқ, гусса — беадал,
Маҳв этди косиб аҳлини фақру зарурати.

Қисмат эмас жаҳонда бизи бунча хор эдан,
Лекин уқутди аҳли фано ҳақку ҳикматин.

Аҳли таассуб будди сабаб бунча зиллата,
Зеро жаҳонда зиллат эмиш мусулмонни қисмати.

Қуръон ила Ҳадиса қилуб шарҳи беадал,
Лекин амалда коффаси ағёр олати.

Келмакда оғламақ жаҳонаву кетмакда оғламақ,
Билдим будир жаҳонда ҳаётим ниҳояти.

Боғи ҳаётим улди хазон гунча вақтида,
Билмам, надир жаҳонда бу даврон қабоҳати.

«Садои Туркистон», 1915 йил
6 март.

Ўзоқ Жўрақул

ФИТРАТНИНГ УЧ ЙИРИК АСАРИ

Айтиш мумкинки, 20-йиллар Фитрат илмий ижодининг гуллаган даври бўлди. Олимнинг тил тарихи, адабиётшунослик, санъат, адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига доир салмоқли тадқиқотлари бугунги кунда қўлларга маълум. Қадим турк адабиётига оид учта йирик тадқиқоти ҳам шу йилларда ёзилди. Мақоламиз шулар ҳақида.

«Энг эски турк адабиёти намуналари» китоби¹ тадқиқот, матн, лугат ва изоҳларни ичига олади. Ҳар бир қисм ўзича мустақил, шу билан бирга, ягона мақсадга хизмат қилади.

Маълумки, тилшунослар туркий тиллар оиласини бир неча шўьбаларга ажратдилар. Бунда, асосан, мусташирлар Радлов ва Самайлович таснифларига суянадилар. Фитрат тадқиқотининг бошида ушбу тилшунос олимларнинг таснифларини келтириб, «бу таснифларнинг кубда асосли нарсалар булмагонини» таъкидлайди. Асосли таклифини уртага ташлайди. Зукко тилшунос бунда Маҳмуд Кошғарийга суянади. Бу таклиф туркий тилларни икки қўлга (угузчага, туркчага) бўлиш ҳақидаги таклиф эди. Унинг фикрича, чигатой тилининг онаси ҳоқоний туркчасидир. Бу ҳақда: «Адабиёт тарихини урганиш учун чигатойчанинг онаси булгон ҳалиги адабий шсвагача (ҳоқоний туркчасигача) боришга мажбурмиз», деб ёзади олим.

Бугунги кунгача Фитратнинг ушбу асосли таклифини фанда татбиқ этиш учун имкониятлар чекланди. Баъзан ҳукмрон мафкурага асосланиб, бундай фикрлар инкор ҳам этилди. Масалан, «Туркий сузлар девони»нинг янги нашридаги ушбу жумлаларга эътиборингизни тортамиз: «Айниқса, у даврнинг (XI асрнинг, дейилмоқчи. — У. Ж.) адабий тилига ҳоқоний туркчаси, ҳоқоний туркларининг тили асос булган деган қарашлар, тахминлар борки, бу қўпол хатодир».² Замонавий олим фикрини синфийлик йуригидан келиб чиқиб, яъни, бу тилнинг «бир қисм феодал конселляция тили» эканлигини, кейинги туркий тилга асос буда олмаслигини таъкидлаш билан далилламоқчи бўлади. Покистондек қадимий бир миллатнинг тилига Урда (урду) тили асос булса-да,³ туркий миллатлар тарихида қатта ўрин тутган турк ҳоқонлиги даври тили унинг авлодлари тилига асос бўлолмаса, буни қандай тушуниш мумкин?!

Фитрат «Девону луготит турк» саҳифаларидаги, сузларни изоҳлаш учун келтирилган қўплаб халқ қушиқларини туплади, мавзулар хилма-хиллиги, шакл ва мазмун

¹ А. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Самарқанд — Тошкент, 1927, III-бет. (Ушбу тадқиқотга тегишли барча иқтисослар мазкур манбадан олинади).

² Туркий сузлар девони, уч томлик, I том, Т., 1960, 9-бет.

³ Шарқшунослик гувоҳлик беришича, Покистонда туркийлар ҳукмдорлик қилган даврда ҳукмрон турк ва покистонийлар тилининг аралашмасидан янги бир тил, яъни, урду (Урда) тили ҳосил булган экан.

мослиги нуқтаи назаридан гуруҳларга бўлди, лугатлар тузди, изоҳлар берди. Бу қушиқларни: «туққиз—ун аср бурунги турк адабиётининг энг қимматли намуналари», деб баҳолади. «Алп эр Тунга марсияси»нинг тўлиқ матни масаласида турк олими Фуод Купрулизода билан илмий баҳсга киришди, фикрини салмоқли далиллар билан асослади.

Қушиқлардаги баъзи сузлар этимологиясидан келиб чиқиб, тарих учун қимматли маълумотлар берди. Масалан, «Алп эр Тунга марсияси» таркибиде арабча «эврик» (сув идиши), «куркум» (сарик илди, заъфарон) сузларининг учрашидан марсиянинг: «турк — арабларнинг биринчи учраш замонларида» ёзилганлиги, бу давр VI—VII асрларга тугри келиши аниқланади. Бундан туркларнинг ялли мусулмонлашувига қадар ҳам мусулмон араблар билан турли хил алоқаларда булганлари билинади.

Ўзбек адабиети тарихида Маҳмуд Кошгарий ҳасти ва ижоди ҳақидаги дастлабки маълумотлар ҳам ушбу тадқиқотдан урин олган. «Маҳмуд Кошгарий туркшўнослиги билан бирга, улуг арабий олимлардандир. Кошгарлик ҳадис олими Хусайн Ханаф углидан ҳадис урганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машғул булгон», деб ёзади бу ҳақда олим.

Фитрат намунада келтирилган қушиқларнинг ёзувда тулиқ ифодасига эришиш мақсадида, махсус транскрипцион белгилар ишлаб чиқди. Бу ҳам илк тажрибалардан эди.

Умуман, бу мақола хусусида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Биринчидан, илк бор Маҳмуд Кошгарий тажрибаларига суяниб, туркий тилларни манжуд таснифлардан бошқачароқ тасниф қилиш масаласи кутарилиди; иккинчидан, энг қадимги туркий адабиёт намуналари тупланиб, китоб ҳолига келтирилди; уларнинг адабий-бадий қимматлари белгиланди: (Китобдаги изоҳ ва лугатлардан мумтоз меросимиз лугатини тузишда фойдаланилса, мақсадга мувофиқ булур эди. Чунки бунда булган кўпгина қадим туркий сузлар на «Навоий лугати»да, на Порсо Шамсиев тузган лугатда учрайди; учинчидан, сузлар этимологиясидан келиб чиқиб, тарихий маълумотлар бериш тажрибаси ҳам шу ишда аксини топган; тўрттинчидан, Маҳмуд Кошгарийнинг ҳасти ва ижоди ҳақидаги дастлабки мухтасар маълумот илмий жамоатчиликка тақдим қилинди; бешинчидан, қадим туркий сузлар маъносини тула ифодалаш учун, илк марта транскрипцион белгилар ишлаб чиқиш, уларни муваффақиятли қўллаш ҳам олим Фитратга насиб қилди. Китобнинг бадийи, илмий жиҳатлари ҳақида яна куп гапирса булади. Ҳажм талабидан келиб чиқиб, баъзи энг муҳим масалаларгагина тўхтадик.

Фитратнинг «Қутадгу билик» мақоласи ушбу китобнинг учинчи қўлёзма нусхаси (Фарғона нусхаси)¹ топилиши муносабати билан ёзилган.

Бу мақоланинг бошланишида: «Ушбу муҳим китобнинг 3-нусхаси топилди»², деб ёзиб қўйилганидан ҳам фаҳмлаш мумкин. Шунга қарамаздан, мақола янги нусха ҳақидаги маълумотлардангина иборат эмас.

Аввало, Фитрат асарнинг яратилиш даври, бу даврдаги ижтимоий-сиёсий шароит ҳақида тасаввур бериш учун тарихга сарҳат қилади. Аббосий халифалар кучсизланганидан кейин Бағдод шаҳри илмий-адабий марказлигини йўқотганлиги, натижада Хуросон, Туркистон, Марв, Нишопур, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларда янги марказлар пайдо булганлиги, «Қутадгу билик» асари яратилган Қашқар ҳам шундай марказлардан бири эканлиги ҳақидаги маълумотлар айнан бир қур сарҳат маъносиде келтирилган. Бундан яна Фитратнинг ҳар бир ишга тарихийлик тамойилидан келиб чиқиб ёндашганлиги маълум булади.

Албатта, ҳар қандай адабиёт ёндаш миллатлар адабиётидан таъсирланади. Бу ҳам адабиётшуносликда «адабий таъсир» деб аталади. Фитратнинг кузатишича, худди шу адабий таъсир бу қадимий асарга ҳам мос. Юсуф Хос Ҳожиб китобини ёзгунга қадар форс шоири Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»сини ўқиган, бунинг таъсирида ушбу асарини яратган. Шунинг учун асарнинг вази ҳам «Шоҳнома» вази билан бир хил. «Бу эски турк шоири турклар учун қийин булгон бу вазнда жуда муваффақият билан ёзгон», деб ёзилади мақолада.

¹ Ушбу нусха бугунги кунда «Наманган нусхаси» деб юритилса ҳам, биз Фитрат атагандек аташни лозим топдик. — У. Ж.

² А. Фитрат. Қутадгу билик (Маориф ва ўқитувчи, 1925, 2-сон, 68-бет. (Бундан кейин ушбу мавзуга оид барча иқтибослар мазкур манбадан олинади.)

Туркшунослар асарнинг адабий-бадий қиммати ҳақида турли фикрда бўлган бугунги кунда Фитратнинг ушбу сузлари ҳам таҳсинга лойиқдир: «Қутаду биллик» санъатий бир шеър мажмуаси эмас, манзум бир ахлоқий-идроқий китобдир». Ҳақиқатан ҳам, бу ва бунга ухшаш асарлар адабиетимиз тарихида қўллаб учрайди. Аксар ҳолларда биз буларнинг ҳаммасини шеър, шеърый асар деб қабул қилаверамизки, бу ҳақда чуқур ўйлаб куриш керакка ухшайди.

Мақолада «Қутаду биллик» китобининг дастлаб топилган икки нусхаси, уларни дунё олимлари томонидан ўқиш, урганиш тажрибалари, Фарғона нусхасига ухшаш ва фарқли томонлари ҳақида ҳам тўхталиб утилган. Фитрат мусташир Радлов томонидан китобнинг уйгурча нусхаси «Қудатқу биллик» шаклида нотўғри уқилганини, аслида эса: «китобнинг оти «Қутаду биллик» шаклида ёзилганини, қут — «бахт», қутадуғу — қутайғу — «бахтликлиниш», биллик — «билим» бўлиб, «Қутаду биллик»нинг маъноси «Бахтликланиш билими» бўлишини асосли курсатиб берган. Бунгача Оврупо олимлари орасида бу китоб, Радлов уқиганидек, «Қудатқу биллик» номи билан машҳур бўлиб, зукко Фитрат ушбу хатога нуқта қўйди. Олимнинг кузатишича, китобдан «Эрон шоирлари орасида машҳур бўлган рубоийлардан бир юз саксон иккитаси жой олган» бўлиб, барчаси олтин суви билан ёзилган,

Шу жойда олим бу рубоийларга узгача эътибор қаратилганлиги, бундан ташқари, рубоийлар келтирилиб, сунгида «энди шоир сўзини тингла» деб асарнинг маснавий шаклидаги қисми давом этиб кетгани, бироқ рубоий вази асардаги вазн билан муносиб келиши каби чалқаш масалаларга дуч келади. Шарқ адабиетининг билимдони бу масалани шундай ҳал қилади: «Юсуф Хос Ҳожиб замонида Хитой адабиетида, турк халқ адабиетида, форс адабиетида ҳикматли сузлар куп бўлган. Шоир шунлардан фойдаланган, шунларни уз китобининг вазн ҳам услубига айлантариб, китобини шунлар билан безаган. Китобнинг муқаддимасида шоир томонидан «бу китобни Чин-Мочин ҳақимларининг маслаҳатлари, шеърлари билан безадим», деган сўзини бизнинг шу фикримиз билан изоҳ этмоқ мумкиндр».

Демак, «Қутаду биллик» ҳақидаги тадқиқот дастлабки ишлардан бўлишига қарамасдан¹ купгина муҳим масалаларни ҳал қилган. Биринчидан, асарнинг яратилиш даври, бу даврдаги ижтимоий-адабий муҳит таҳлил доирасига тортилади; иккинчидан, «Қутаду биллик» китоби баҳонасида адабий таъсир масалалари устида ҳам тўхталинади; учинчидан, асарнинг адабий-бадий қиммати зарғарона баҳоланади, туртинчидан, бу қадимги манбани дунё олимлари томонидан урганилиш тарихи ҳақида гапирилади; бешинчидан, Юсуф Ҳожиб ижодига турк, эрон, хитой халқларининг йиллар давомида сайқаланган тафаккур маҳсулларининг инъикоси ҳақидаги кузатишлар баён этилади. Мақолада булардан бошқа яна қўллаб ҳал қилиниши керак бўлган масалалар борки, буларни келгуси тадқиқотларга қолдирамиз.

«Хибатул ҳақойиқ» ҳақидаги тадқиқот ҳам Фитратнинг илмий асарлари орасида катта урин тутади. Китоб олим томонидан «Ибатул ҳақойиқ» деб уқилган, мақола ҳам шундай номланади².

Фитрат бу китобни энг қадимги ёзма ёдгорликларимиз қаторида («Қутаду биллик»дан кейинги иккинчи деб) курсатади. Умуман, асарнинг ёзилиш тарихи, асар муаллифи Адиб Аҳмаднинг ҳаёт йули хуусидаги изланишлар мақоланинг катта қисмини ташкил этади. Шу уринда юқорида масалаларга алоқадор бўлган бир жиҳат хуусида тўхталсакда, кейин Фитрат мақоласининг бошқа томонлари ҳақида гапирсак.

1995 йилда «Ўзбекистон адабиети ва санъати» газетасида «Адиб Аҳмад қачон яшаган?» деган масала кутарилди. Бу ҳақда бир неча мақола эълон қилинди.³ Мақола муаллифлари бир овоздан Адиб Аҳмаднинг VIII асрда яшаганини исбот қилишга уринадилар. (Қ. Маҳмудов мақоласи ҳақида бу фикр⁴ айтиб бўлмаса ҳам, маълум хайрихоҳликни сезиш мумкин). Масалани биринчилардан бўлиб кутарган М. Имом-

¹ Фитратгача «Инқилоб» журналида А. Саъдийнинг мазкур асар ҳақидаги мақоласи босилгани маълум.

² А. Фитрат. Ибатул ҳақойиқ, Маориф ва уқитувчи, 1928, 10-сон, (Ушбу тадқиқотга тегишли барча иқтибослар мазкур манбадан олинади.)

³ ҳаранг: Имомназаров М. «Адиб Аҳмад қачон яшаган?» «ЎзАС», 1995, 31 март; Маҳмудов. «Манбаларни қайтадан курмоқ керак», «ЎзАС», 1995, 28 апрел», Умаров О. «Тили ҳам қадимий», «ЎзАС», 1995, 18 апрел.

назаров асосан Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» китобида келтирилган (Адиб Аҳмад Имоми Аъзамнинг шоғирди булгани ҳақидаги) маълумотга суянади. Эргаш Умаров эса, тилшуносларга маълум далиллар билан «Ҳибатул ҳақойиқ» тилининг ҳам VIII асрга оидлиги ҳақида гапирди. Фитрат мақоласида бу масалани ҳал қилиш учун Навоий асаридан ташқари, ҳижрий 951 йилда ёзилган «Тазкиратул авлиё», «Урта Осие форс шоирлардан Сайиф Исфарангий»нинг шеърли девонига, «Муъжам ул-булдон» асарига ва Жувайний отли бир муаллифнинг китобидаги маълумотларга суянган. Олим Навоий асаридagi маълумотни «афсонавий хабар» деб таърифлайди.¹ «Холбуки, Имоми Аъзамнинг ҳижрий 150 йилда улгани маълум. «Ибатул ҳақойиқ»нинг ҳижрий II асрада (яъни, «Кутадгу билик» билан «Девону луготит турк»дан уч аср бурун) ёзилганини қабул этишга имкон йўқдур. «Ибатул ҳақойиқ»нинг тили, услуби унинг «Кутадгу билик»дан 1—2 аср сунгра ёзилганини курсатмақлади», деб ёзди бу ҳақда.

Бу масалани ҳал қилиш учун Фитрат икки нарсани: биринчидан, асар бағишланган Дод Сипоҳсолорбек шахси ҳақида ишончли маълумот топишни; иккинчидан, Югнакий яшаган Югнак шаҳрининг жойлашиш урнини аниқлашни, бу икки жиҳатни узаро боғдэгликда, бир бутунликда курсатишни мақсад қилиб олади. Яъни, китоб Дод Сипоҳсолорбекка бағишланган экан, адиб Аҳмад яшаган шаҳар ҳам у ҳукмронлик этган музофотга қарашли ёки яқин булиши керак, деган мантиқли фикрга асосланади.

Сайиф Исфарангий девонига «Фаргона ҳоқими», «Мирлашқари Турон» деб таърифланган Додбек Сипоҳсолор, Фитратнинг фикрича, айнан асар бағишланган шахсдир, чунки Адиб Аҳмад яшаган Югнак шаҳри ҳам Дод Сипоҳсолорбек ҳукмронлик қилган ҳудудга қиради. «Муъжам ул-булдон»да бу шаҳар ҳақида шундай маълумот берилган: «Уноқ Туркистон музофотидан булиб, «Банокот»га тобе ҳисобланадир, унга «е» билан Йуноқ ҳам дейилади». (Кучирма Фитрат мақоласидан келтирилди).

Турк олими Нажим Осимбек ҳам масалани шу тарзда қўяди, аммо орасида «дод сузи» (Фитрат таъбири) булмаган Тутрул Қилич Исфохсолорбекни асар бағишланган ҳукмдор деб ҳисоблайди. Натижада, Адиб яшаган жойни «Қашқар атрофида» деб хатога йўл қўяди. Бошқа бир турк олими Фуод Купрулизоданинг бу хусусдаги фикри Фитрат фикри билан мос келадигани, бу ҳам унинг ҳақлигига далолатдир.

Мана шундай ишончли манбаларга суяниб чиқадиган хулосалар, асарнинг тили ҳақида айтилган мантиқли фикрлар нафақат Нажиб Осимбекка, балки бу ҳақда, уқоринда келтирганимиз мақолалардаги фикрларга ҳам муносиб жавоб бўлади. Уйлаймизки, мақола эгалари Фитратнинг ушбу тадқиқотидан хабардор булганларида масалага бошқачароқ ёндашган бўлардилар.

Муаллиф «Ҳибатул ҳақойиқ»ни мазмун ва мундарижа нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилади, бу ҳақда салмоқли фикрларни айтади. Аммо Адиб Аҳмад дунёқароши, шахсияти асарни ёзишдан мақсади ҳақида баъзи фикрлари, бу даврга келиб, Фитратнинг эстетик қарашларида маълум узгаришлар рўй берганидан далолатдир. Бу қуйидагиларда қуринади: биринчидан, Адиб Аҳмаднинг:

«Безадим китобни мавойиз масал,
Боқиғли, уқиғли осиг олсу теб».

мисраларини келтириб: «унинг (Югнакийнинг. — У. Ж.) биринчи тилаги асарни фийудал «Додбекка» балак (ҳадиф — изоҳ муаллифники) қилиб, узининг ҳавдорлигини (хайрхоҳ хизматчи эканини, — Изоҳ муаллифники) билдирмоқ булгон», деб ёзди. Бунга сира қўшилиб булмайди. Зеро, Юсуф Хос Ҳожиб, «Муҳаббатнома» муаллифи — Хоразмий ва Навоийлар ҳам асарларини ҳукмдорларга «балак» қилганларки, бунинг ҳеч қандай ёмон томони йўқдир.

Иккинчидан, Фитрат Югнакийнинг дунёқароши ҳақида фикр юритаётиб, унинг асарларидан даҳриена оҳанглар ахтаргандай бўлади. Шу маънода XI асрада ижод қилган кузи ожиз араб даҳрий шоири Мааррийнинг қуйидаги байтини келтиради: Аҳмад Югнақийда бундай «теран қичқиришлар» (Фитрат таъбири) йўқлигини салбий ҳол деб қабул қилади. Мана, Мааррийнинг уша байти:

¹ Тасаввуф тадқиқотчиси И. Ҳаққул ушбу характердаги маълумотларнинг тасаввуфий маъноси борлиги ҳақида гувоҳлик берадики, бу нарса Фитрат таъбирида асос борлигини тула исботлайди.

Афиқу, афиқу йа гута фа иннама,
Динатукум макрун миланқуда маъзи.

Мазмуни: «Эй адашгонлар! Тузалингиз, тузалингиз, Чунки динларингиз эскиларнинг алдашларидан бошқа нарса эмас» (Фитрат таржимаси).

Ушбу фикримизни, яъни, Фитрат дунёқарашда узгариш юз берганини, унинг 20-йилларда ва ундан кейин ёзилган «Қиемат», «Шайтоннинг тангрига исёни», «Метр-рож», «Зайд ва Зайнаб» каби бадиий асарлари ҳам тасдиқлаб турибди. Гарчи, бугунги кунда Фитратнинг ушбу асарларига бошқача баҳо берилаётган булса ҳам, уларнинг том маънода дахрийлик қарашлари асосида ёзилганини инкор этиб бўлмайди. Куп ҳолларда бундай қарашлар олимнинг илмий асарларида ҳам акс этадики, бунинг исботини юқорида курсатдик.

Умуман, Фитрат бу мақолада Адиб Аҳмаднинг тугилган юрти ва асар ёзилган санани белгилашда муайян ютуқларга эришди. Турк олими Нажиб Осимбекнинг бу борадаги ҳамда асар матни хусусидаги жиддий хатоларини курсатиб берди. Асарни мазмуни ва мундарижа нуқтаи назаридан таҳлил қилди. Бироқ баъзи уринларда биреқламаликка, юзакиликка йул қўйганини ҳам айтиб утиш жоиз.

Сунгги хулоса шуки, бу уч йирик тадқиқот қадимги туркий адабиётни даврлаштиришда, бу даврга оид лугатлар тузишда, уларни қайта нашр этишда Адиб Аҳмад, Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошгарийлар таржимаи ҳолини ёзишда ва шу каби ҳўплаб масалаларни ҳал қилишда катта аҳамият касб этади.

Неъмат Арслон

МАВХУМОТ

Роман

Ой тўлишган тун

БИРИНЧИ КИТОБ

Курқув ва бахтсизлик барча замонларда дунё буйлаб кезиб юрган. Бас, шундай экан, сиз ҳозир тинглайдиган қисса қайси даврга тааллуқли эканлигини айтиб утириш шартмикин?!

Эдгар По

I

Олди очиқ айвончада утириб хаёл суришга одатланганидан буён, агар буни вақт тарозуси билан ўлчайдиган бўлсак, тахминан уч йилдан бери — яъни ишдан ҳайдалганидан кейинги умри давомида — унинг кашф этган топилдиғи осмондаги Қора тешиклар бўлди. Ҳар кун қуёш ботишига чорак соатлар қолганда, баъзан бироз эртaroқ ё кечроқ, ичкаридан суянчиғи қирилиб қолган, қопламаси кирдан ялтираб турган бесунақай ўриндиқ кутариб чиқарди-да, айвон панжарасига яқинроқ жойда ўрнатиб утириб олар; кейинги пайтларда ҳаракатининг сустиғи туфайли бироз карахтлашган ўнг оёғини қўли билан авайлаб кутариб чап тиззаси устига қўяр ва орқага суяниб кўзларини юмганча оғир ўйга чўмарди.

Ишсиз эди у. «Кешкаш» рўзномасининг бўлим мудирлигидан бўшатишгани ва ўзини эркин ёзувчи деб эълон қилганидан буён рўзномага қайтишни ўйламас, буни орзу қилганда ҳам жуда кўп сонли мухолифлари, хусусан, раҳбарият кўнмаслигини тушунгани сабабли осмондаги Қора тешиклар тўғрисида ўйлар, аниқроғи, бутун бошли осмон жисмларини, ҳатто сайёраларни ҳам ютиб юбориш қўдратиغا эга бўлган мавҳум кучдан хавфсирирди. Топган эрмаги ёқарди ўзига. Эрмак ҳам эмас, таскин эди аслида бу. Барча мухолифларини, аввало «Кешкаш» рўзномасини кунфаякун қилиш фақат Қора тешикларнинг қўлидан келишига ишонар ва умид боғларди.

Бора-бора унинг хаёлига бошқа ҳеч нарса сиғмай қолди. Овқатни кам ер, эрталаб бир пиёла кўк чойга икки бўлак нонни ивитиб дастурхоннинг бир чети билан ўраб-димлаб кўяр, сўнгра сувини тортиб пахса бўлиб қолган нон бўлагини авайлаб ушлаб оғзига солар ва устидан нон таъмига тўйинган чойни хўплаб, ўзининг таъбирича, «силос» еб оларди. Чорвачиликка хос бу сўз рўзномада ишлаб юрган пайтларидан эсдалик бўлиб қолган. Хужаликларга чиқиб молбоқарлар билан мулоқот қилганида уларнинг нонни худди шундай қилиб ивитишлари ва бир-бирларига «силос»дан олинг, дея манзират қилишларини кўп марта эшитганди.

Тушлик овқати ҳам ғарибона: кичикроқ бир дона қизил пиёз-ни ҳафсала билан қоғоздек юпка қилиб паррақлар, соғлиги ёмон бўлишига қарамасдан, бу ишни анча дуруст эпларди. Сўнгра уни нон бўлаги устига қўйиб мазза қилиб чайнар, ҳар бир лўқмасини чой хўплаш билан яқунлар, кўзларидан оқаётган ёшни сочиқ билан артиб турарди. Унинг ҳолатини бирор киши мабодо четдан кузатиб турган бўлса, бу кўз ёшларда на фақат пиёзнинг аччиғи, балки аламу изтироб заҳри ҳам омихталигини англаб оларди.

Ғусса-алам ва изтиробларнинг пировард натижаси. Аччиқ тунга ўхшаш шаклу шамоили ноаниқ ва мавҳум бу ҳиссиёт ўз соҳибининг бутун вужудини қамраб олган кунларнинг бирида кўёш ботаётган маҳал—дарвоза қия очилиб нотаниш аёл кириб келди. Уй соҳиби унинг рафторини пайқамади. Сабаби ўзингизга маълум: Фурузон, яъни уй соҳиби кўзларини юмганча хаёл суриб утирар ва ботаётган кўёш нурлари унинг заъфарон чеҳрасини ёритиб, ёноқларидан оқаётган ёшни олов рангига бўярди.

Фурузон юзидан салқин бир аломатни ҳис қилди, гўё ҳовли деворлари остига чўкаётган қоронғуликнинг бир бўлаги узилиб келиб олдини тўсаётганга ўхшади ва кўзини очиб нотаниш аёлни кўрди.

Аёл айвон панжарасига омонатгина суяниб турарди.

— Мен сизнинг кўшнингиз бўламан.

Фурузон ипақдек майин оҳангдан бошқа ҳеч нарсани англамади. Аёлнинг лаблари қимирлар ва узун-қисқа товушлар ҳамоҳанг бўлиб ҳавога тараларди.

— Кимсиз?

— Исмимни сўраяпсизми? Шихобосо.

— Нима ишингиз бор менда?

Аёл ўнғайсизланди. Қаддини кўтарди. Бармоқлари ёғоч тўсинни оҳиста сийпалар ва афтидан беихтиёр қилинаётган бу ҳаракатни ўзи сезмасди. Чунки унинг хаёли ноқулай саволга

ўринлироқ қилиб жавоб бериш тадориғи билан банд. Ҳовлига кириш ва бегона эркак билан мулоқот қилишдан аввал ўз ташрифнинг ноқулай жиҳатларини ўйлаб кўрганди, албатта, шундай бўлса-да, саволга бирдан жавоб қайтаришга истиҳола қилиб турарди. Ниҳоят, нигоҳини ердан узиб рўпарасида ўтирган эркакнинг юзига тик қаради. Фурузон аёлдан юзини ўгириб, курси суянчигига ташлаб қўйилган қатқорин сочиқни олди-да, тер оқаётган бўйинини артди.

— Мен сизнинг кўшингизман...

— Яхши, — деди мезбон оддийгина қилиб; — мен ҳозир сизга... «курси олиб чиқаман» демоқчи эди, аммо гапнинг давомини ичига ютганча хона томон йўналди.

— Кераги йўқ, кўшни, мен ҳозир кетаман.

Ичкаридан Фурузоннинг алланима деб гўлдурлагани эшитилди.

Аёл ҳовлига шошқин назар ташлади. Айвон панжарасига тақалаб ўсган кўк терак шивирлаб япроқ тукар, уйнинг эшик-деразаларига қачонлардир суркалган мойбўёқ унқиқиб кетиб тупроқ рангини олган, шифтдан осилиб тушган пўпанаклар кишида ноҳуш таассурот уйготарди. Тандирхонанинг эшиги ҳамда кўзлари синиб тушган деразасидан кўтарилган тутун девор, сиртида ва том бўғотида қоп-қора қурум ҳосил қилган.

Аёл бироз олдинга энгашиб, оёқлари учида туриб кўксини тўсинга тираганча айвон ичкарасига қаради, теракнинг қўнғир ва сарғиш барглари тахта пол устига ҳам сочилган. Қалин, қаттиқ сирланган каби ялтироқ япроқлар. Аёлнинг кўз ўнгида дераза тоқчасига қўнган заъфарон барғни оламан деб интилаётган, ерда шунча барғи хазон тўшалиб ётганига қарамасдан ўша бир дона япроққа интилаётган қизча гавдаланди. Нима учундир юзига қизиллик югурди. Фурузон ичкаридан курси кўтариб чиққанда аёл майин табассумини ҳали яшириб улгурмаганди.

Юзма-юз ўтиришиди.

Қуёш ботди. Аммо унинг қизғиш ва сўник ёқтиси зангори осмон қаърида муаллақ қотган оппоқ булутлардан сирғалиб ерга тушар, хилват ҳовли айвончасини нурафшон этиб турарди.

Фурузон уфққа қаради. Аёл ҳам беихтиёр осмон билан ернинг туташган чизигини бор бўйича қоплаб олган оловранг маъвога бир кўз ташлади-ю, дарҳол ундан нигоҳини узиб, қаршисида ўтирган ва уфққа тикилган куйи, афтидан ҳамма нарсани, ҳатто меҳмонни ҳам унутиб қўйганча хаёл сураётган кишини кузатишда давом этди. Ён тарафдан унинг юзи кўпам заиф кўринмасди, чеккасидан оқара бошлаган сочи кумуш каби ярқираб турар, ясси ёноғи, чўзинчоқ юзи, бироз олдинга туртиб чиққан иягида ҳатто қатъият аломатлари сезиларди.

Ёнгил шабада турди. Теракнинг баланд шохларидан узилган япроқлар зангори осмон сатҳида сувда чайқалаётган қайиқчалар мисол ўйноқлаб учар ва ҳовлига, лойсувоқ супанинг бир четига, айвон панжараси теграсига келиб қўнишарди.

— Узр!

Фурузон аёлга беихтиёр қараб қўйди.

— Мен ҳам оқшомлар осмонни кузатишни ёқтираман, — деди аёл ва бу билан эътиборсиз қолгани учун хафа эмаслигини билдирган ҳамда ораларида яқинлик, иккаласи учун умумий жиҳат борлигини таъкидлаган бўлди. Хонадон соҳиби эса

умрида биринчи бор кўриб турган аёл билан мазкур мавзуда суҳбат қуришни истамаётгандай бутунлай бошқа борада гап отди:

— Сиз ҳам ёлғиз ўзингиз турасизми?

Аёлниң зангор кўзларида ранж аломати кўринди. Саволга ҳа ёки йўқ деб жавоб беришдан ўзга иложи қолмай, пайсалга солиб турганида шабада кучайиб терак япроқлари уларнинг устига шовуллаб қуйилди. Аёл сочига кўнган япроқни оҳистагина оларкан, кўз қири билан Фурузонга қаради ва унинг юзида ўз саволининг жавобини эшитишга бутунлай бефарақлик аломатини кўриб кўнгли таскин топди, жонланиб кетди:

— Кўз ажойиб фасл-да, тўғрими? Сизга ҳам ёқадими кўз? Хазонрезги. Илк ёмғирлар...

— Менга барибир.

— Наҳотки?..

Аёл кўзги боғлар сокинлиги тўғрисида, уч-учидан яланғочланаётган новдаларга кўниб қагиллаётган қарғалар, булутларнинг оғир карвони, сўнгра илк совуқлар дағдағаси ҳақида гапириш учун ўрнидан бир кўзғалиб қўйди-ю, хафақон кўшнисига бундай гаплар ёқмаслигини англаб индамай қуяқолди.

Қош қорайди.

— Ҳай, мен борай энди, — деди аёл.

Курси енгилгина гижирлади.

— Яқин кунларда қизиқ воқеа юз беради.

Фурузон аёлга ажабланиб қаради.

— Қандай воқеа?

— Айтолмайман. Лекин шуниси аниққи, юз беради.

Фурузоннинг назарида аёл кетишни истамаётгандай ва вақтни чўзиш, гапни гапга улаш учун йўқ ердаги нарсаларни ўйлаб топишга уринаётгандай туюлди. Суҳбатдошига биринчи бор синчковлик билан разм солди. Гира-шира қоронғуликда унинг очиқ елкаси, оппоқ бўйни хиёл бинафшаранг-кўкимтир тусда кўринар; тиззаси ва жуфтлаб турган оёқлари орасидаги чизиқ айвон тўсинига яқин тургани учунми, умуман, белидан пасти кўйлагининг тусига кўшилиб бормоқда эди.

«Бузуқ булса керак», деб хулоса чиқарди Фурузон. Ҳиссиёти-да ҳам, вужудида ҳам кўзғалиш сезмади. Хулоса қандай тасодифан келган булса, шундай тез унутилди. Чунки Фурузонни аёлниң кимлиги ва хулқи эмас, балки у айтган «юз бериши мумкин бўлган воқеа» қизиқтирар ва шу ҳақда ўйларди. Ахийри аёлниң чуқаётган оқшом қоронғулигида ўзгача жозоба кашф этаётган юзига диққат қилиб қарашдан ўзини тиёлмади. Унинг ҳолати япон чиннисини ёки бирор рангдор тошни кузатаётган мутахассиснинг қизиқишига ухшарди. Қандай воқеа юз бериши мумкинлигини такрор-такрор ўйлаб кўрмасин, хаёлига дурустроқ ҳеч нарса келмади. Ёмғир ёғар, балки қор ёғар. Осмондаги Қора тешиқлар биз яшаётган сайёрани домига тортиб кетмас, деган мулоҳаза хаёлидан ўтди ва сўради:

— Юз бериши лозим бўлган «қизиқ воқеа» мен билан боғлиқми?

— Ҳа. Акс ҳолда олдингизга келмасдим.

Курси асабий гижирлади. Фурузон тирсагини суянчиққа оғир босганча олдинга энгашди-да, гапнинг давомини эшитишга шайланди.

Дилида эса ҳеч қандай қаллобликка кўнмаслик кераклиги, бундан уч йил аввал бошига тушган кунлар бутун ҳаётига сабоқ бўлганлигини уйларкан, аёл тўғрисидаги хулосаси ўзгарди: «Бу аёл аллақим томонидан юборилган айгоқчи». Бирдан ҳушёр тортди, ўзича эҳтиёт чораларини кўрди. Унинг ўз вужудини ва ҳаётини асрашда энг зарур деб билган ақидаси ёрдамга келди. Тилни тийиш, чакки гапирмаслик зарурлиги ёдига тушди-ю, индамай тураверди.

Аслида Фурузон бу қадар кўрқоқ ва худбин эмасди. Йигитлигида, Бостон дорулфунунида ўқиб юрган кезларида, ҳатто ундан аввал номи жуғрофия харитасига ҳали тушмаган овлоқ шаҳар коллежида таҳсил куриб юрган йилларида ҳам энг довурак ёшлардан саналарди. Хусусан, аёллар уртасида шухрати ортиб анчагини саргузаштларни бошдан кечирганди. Аммо буларнинг ҳеч бири болалигидаги, ҳа, сира муболагасиз, ун тўрт ёшлик, демак, болалик эмас, ўсмирлик пайтидаги муҳаббатига тўғри келмасди. Гоҳида осмондаги Қора тешиқлар ҳаёлини тарқ этиб утмишга қайтганида, беғубор ёшлигини эслаганида ўша бокира муҳаббат буй курсатар, хотиралар тубидан оддийгина чит куйлак кийиб, сочларини гулдор румол билан танғиб олган бугдойранг юзли қиз намоён бўларди.

II

Жавзонинг авжи қизгин палласида бугдой бошоқлари нажоткор кўлларни кутгандай таъзим қилар, куёш нурларига чўмилар, одатда пешин пайтида яқин эсадиган ҳур-ҳур шабада оғушида майин чайқалар, ҳар қандай жазирамада ҳам барқ уриб гуллаб ётадиган дала гуллари ҳиди атрофни тугиб кетарди.

Ўша қиз ёдига тушганда албатта ана шу манзара ҳам Фурузоннинг кўз ўнгида жонланарди.

Ҳаётининг энг нурафшон дамлари эди. Фақат тенгдошларига қушилишни ёқтирмас, ўзи билан ўзи бўлар, майдонни аста-секин босиб келадиган тепалик соясида утириб узоқ-узоқ ҳаёл сурардики, бу ўша давр қишлоқ болаларининг улчамига тўғри келмас, хусусан, қизлар уни тушунишмасди. Бундан Шихобосогина мустасно. Қирлар уртасида баҳорги тошқинлардан ҳосил бўлган жар бўйида ҳаёлга чўмиб ўтирган ўсмирнинг олдига боргиси, у билан ёнма-ён утиргиси, ҳатто тунда ҳам қолиб, ой ёритган ёлғизоёқ дала йўлларида бирга юргиси келарди. Аммо бундай қилиш мумкин эмасди. Ҳамма қишлоқ қизлари каби Шихобосо ҳам қандайдир сирли ёпқич, аниқроғи шарму ҳаё деган ниқобдан кўрқар ва ўзининг бутун ҳиссиётларини шу ниқоб остига яширганча, потирлаб ураётган юрагини далада қолдириб дугоналари билан қишлоқ томон йўл оларди.

Ўз бериши мумкин бўлган қандайдир воқеа тўғрисида шама қилиб ўтирган аёл нимаси биландир Фурузоннинг ўша ўсмирлик давридаги ишқи тушган қизга ўхшардики, бу жуда қизиқ туюлди унга ва аёлнинг юзига диққат билан қайта-қайта қараганлигининг ана шундай бошқа сабаби борлигини англади. Аммо тун ўз ҳукмини юритар, теварак-атроф тобора қорайиб борар, унинг тумансимон сочқин зарралари лаҳза сайин зичлашиб, куюқ тортиб аёл вужудини бағрига олмақда эди.

— Мен айтган воқеа хусусида ўйлаб изтироб чекишингиз

тўғри эмас, — деди аёл ўртага чўккан бир дамлик сукунатдан кейин, — балки «изтироб» дейишим жойиз эмасдир, умуман, воқеа бизнинг идорамиздан ташқарида юз берәди, шундай экан, демокчиманки, ўзингизни сира қийнаманг, шу билан бирга бe-фарқ ҳам бўлманг.

— Унда нима қилишим керак?

— Кейин айтаман.

Мақсадга тула эришәтганини ҳис этиб ўрнидан қўзғалган аёл қоронғу тушиб қолганлигини, тезроқ кетиши кераклигини яна бир бор эслади, нима сабабдандир суҳбат мавзуини бутунлай ўзгартириб бошқа бир оҳангда Фурузоннинг ёзувчи эканлигини таъкидлади ва бу тўғрида кейинроқ бафуржа гаплашишга ваъда қилиб ўрнидан турди. Айвонча зиналаридан энгил-енгил одимлаб пастга тушди, унинг бўйчан қомати ҳовли деворига яқинлаша бориб қоронғулик бағрига сингиб кетди.

Туннинг беадад лашкарлари ёпирилиб келәтган ҳовли, бурганлар арсади, ғамгин деворлар қуршовида ёлғиз қолган Фурузонга сирли меҳмон ортидан силқиниб қолган гиёҳлар шивирини эшитиларди. Шундан булак ҳеч нарсага тушунмади ва ҳеч қандай хулосага келмади. Унинг ялқовлашиб қолган ақли юз берган ҳолатни баҳолашдан бўйин товлар, буларнинг барчаси тушида бўлаётгандек туюлар, воқеалар йўналишини ўзгартириш туш кўраётган киши измида бўлмаганидек, унинг идроки ҳам холис кузатувчи сифатида ҳаракат қиларди. Шундай бўлса-да, аёлнинг энгил-енгил қадам ташлаб бориши, этагининг кенг ёйилиб йўлак четида ўсган қалдирғочкулча бутчаларини сийпалаб ўтиши, хилпираб оёқларини қучиши хаёлини банд этди. Қоронғулик монелик қилмади. Гарчи сирли меҳмон аллақачон кетиб улгурган бўлса-да, уни яна қайта куриш мумкин бўлгандек қуюқлашиб бораётган қоронғуликка тикилди. Эти жунжиқди. Намчил куз ҳавоси ўз кучини кўрсатмоқда эди.

Ўрнидан туриб курсиларнинг икковини бир йўла ичкарига олиб кириш учун уларни эшик олдига сургаб келди, аммо уддалай олмаслигига кўзи етдимиди, ёки жонига озор бергиси келмадими, битта-битта ташиди, сўнгра, эшикни ичкаридан қулфлади. Уч йилдан бери бирор марта ҳам йиғиштирилмаган тушак уни совуқ бағрига олди.

III

Эрталаб қуёш нурлари дераза жомида ўйнар ва қандайдир дарахтовдасининг сояси деворга тушиб турарди. Фурузон бу манзарага ажабланганча бир муддат қараб ётди. Нафақат бу ҳолат, балки уйнинг кун чиқиш тарафида дераза ва дераза ортида дарахт борлиги янгилик бўлиб туюлди. Ногоҳ хаёлига кеча ташриф буюрган аёл гавдаланди. Унинг уйи шу томонда эмасмикин, деган ўй билан ўрнидан туриб дераза олдига борди. Интилиб ташқарига қаради: эни етти-саккиз қадам, бўйи бундан чамаси икки баробар узунликдаги майдонча. Рўпарада эски услубда қурилган, ўзи ҳам қадимий иккита болаҳонали уй ҳамда шу қатор давомида товуқ катаги мисол тизилган катта-кичик кулбачалар. Майдончанинг боши ва охири ҳам бинолар девори билан қўршалган.

Хонага қуёш нури ёнма-ён қурилган шу уйлар ўртасидаги

торгина ораликдан тушар ва бу ҳолат бир неча дақиқадан ошмасди. Уйқудан кеч турадиган Фурузон бинонинг орқа тарафида қандайдир ёруғлик манбаи борлигини кўп марта пайқаган, аммо бирор марта бўлсин чорчўплари қийшиқ, шишаларини чанг босган деразага диққат қилиб қарамаганди. Балки бир пайтлар — ҳаётининг анчайин хушнуду серфайз даврида ўз қароргоҳининг суврати ва сийратини яхши билгандир, аммо кейинги уч йил давомида шуурини қоплаб олган туманлик унинг нигоҳидан қарийб ҳамма нарсани (ботаётган қуёшни мустасно қилганда) яширган, ёруғ дунё унсурларига булган қизиқиши деярли сўнган ва вужуди ялқовлигу бефарқлик чангалида ожизона типирчиларди.

Агар диққат ила қаралса ўша уйлар оралигидан дераза тагигача инсон қадами туфайли ҳосил булган белгиларни, яъни майдонни кундалангига кесиб ўтган йулакчани пайқаш мумкин. Аммо Фурузон бунга эътибор қилмаганди. Кўшнисининг уйини кўриш учун деразадан қараганда ҳам бутун диққати оралиқни тулдирган нурларга йўғрилиб қолди. Кейин аёлни эслади. Қанча уринмасин, бор қадду баста билан кўз олдига келтиролмади. Айвон тўсинига таяниб турган иккита оппоқ билак ёдида, аёл вужудининг қолган қисми кўкимтир туман ичра турар ва гўё ҳаво шу нуқтада тўпланиб, қалинлашиб аёл шаклидаги шаффоф туманликни ҳосил этганди.

IV

Куннинг қолган қисми одатдаги йусинда ўтди. Яъни, Фурузон нонушта қилди ва туш пайтигача кўчада сандироклаб юрди. Кечқурун қуёш ботиш олдидан яна ўша аёл пайдо бўлди. Қўлтигида чоғроққина чарм сумкача. Унинг сариқ маъдандан ясалган занжири елкасида ялтираб турибди. Эғнида йўл-йўл духоба кўйлак.

— Сиз шамоллагансиз, — деди Фурузоннинг олдига яқин келиб. — Кеча салқинда узоқ ўтирдингиз, мен гапга тутиб қолдим, шамоллаганингиз кўриниб турибди. Уйингизда сув борми?

Аёл хонадон эгасининг жавобини кутиб турмай, рухсат ҳам сўрамасдан лип этиб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай бир пиёла сув кўтариб чиқиб айвон тўсини устига қўйди. Сумкачасининг жез тугмасини босиб очди-да, икки дона дори олиб сувга ташлади. Уйдан чойқошиқ тополмаган бўлса керак, сувга жимжилоғини сўқиб энди эрий бошлаган ва пиёла остида чўкма ҳосил қилган қизғиш тусдаги бўтқани кавлаб аралаштиргач, уни Фурузоннинг оғзига тутди.

— Ана энди отдай бўласиз, — деди, уйинқароқ ёш қизчалар сўзлашадиган эркаловчи оҳангда.

— Сиз кимсиз? — сўради Фурузон аёлни қаерда кўрганини эслашга уринаётгандай уйчан қаёфада.

— Кўшнингизман, — жавоб қилди аёл. — Исмим Шихобосо. Сиз билан аввалдан танишмиз. Китвар шахрида, тўғрироғи, шаҳарнинг шарқий чеккасида, болалар уйи яқинидаги бир ҳовлида тунаб қолгандингиз, эслайсизми?

Фурузон «йўқ» мазмунида бош тебратди.

— Саккиз йил аввал.

Яна бошини сарак-сарак қилди Фурузон.

— Унда рўзномада ишлардингиз, мен буй қиз... ҳовлимиз яқинига осмондан ялтироқ қора тош тушганди. Ёдингизга келдимиз энди? Яхшилаб эсланг: сиз яқинига бориб ушлаб кўрмоқчи бўлгандингиз, аммо миршаблар қўйишмаганди. Ҳукумат комиссия келмагунча тошнинг олдига ҳеч кимни яқинлаштиришмади, ундан кейин ҳам. Кун кеч бўлганда ҳамма тарқалди. Мутахассислар ҳам тошнинг яқинига боришдан чўчишди. Балки радиотелевизион бордир, ёки портлаб кетар, ҳар ҳолда, бегона дунёдан келган жисм.

Қоронғу тушаркан, мутасадди киши токи юқоридан махсус гуруҳ келмагунча ҳеч ким тошга яқинлашиши мумкин эмаслигини қаттиқ уқтириб жўнаб кетди. Ёдингиздами шулар? Сиз ҳам уларга қўшилиб йўлга тушдингиз. Мутасадди машинасига утираркан, менинг дадамга яна бир бор таъкидлади, сизга ишондик, ака, бирор фалокат юз бериб утирмасин, хабардор бўлиб туринг, деб жўнаб кетди. Эртаси ҳаммани ҳайратга солган воқеа юз берди. Аслида биз тун ярмидан оғанда бунинг гувоҳи бўлган ва кечани тонг отгунча ухламай ҳаяжонда утказгандик. Дадам соат бирлар чамаси тошдан хабар олиш учун ташқарига чиқсалар ҳеч нарса йўқ эмиш. Гугурт чақиб дарвозахонани, оғил томининг ортини қараганлар. Катта кўча бўйлаб шаҳар шифохонасининг олдигача, бу томони Ҳелак анҳорининг кўпригигача бориб келганлар. Эрталаб бир зумда тумонат одам тўпланди. Бир томонда миршаблар, иккинчи тарафда ҳукумат вакиллари, турли рўзномалар ва жаридаларнинг мухбирлари. Сиз ҳам сураткашингизни олиб келдингиз, энди ёдингизга тушдимиз?

Аёл гапдан тўхтаб Фурузоннинг юзига тикилди. Қуёш ҳали ботмаган, уфқ оловланиб турар, қизгиш шуъла ичида майда пашшаларнинг учиб ўйнашаётгани яққол кўринарди. Оловли ҳалқа мисол қизариб турган қуёш нурларига юзини тутганча хаёлга чўмган «файласуф»дан садо чиқмади. Унинг аёл айтган воқеаларни тинглаган ёки тингламаганлигини билиб бўлмас, у ўз машғулот билан бандга ўхшарди. Пашшалар ўйинини томоша қиляптими ёки шунчаки кўзларини қисиб киприклари орасидан уфққа қараб турибдими, буни англамади Шихобосо, шу билан бирга гапининг эътиборсиз қолганлигидан ранжимасди ҳам.

Орадан бир неча дақиқа ўтди. Улар ҳамон ўша алпозда турардилар, яъни эркак кўзларини ярим юмганча осмонни кузатар, аёл эса чақноқ нигоҳ билан ҳамсухбатига қараб турар, афтидан, эркакнинг юзида зуҳур этадиган энг майда ўзгаришларни ҳам назардан қочирмасликка интиларди. Енгил шабада кўзгалиб, ўйинчи пашшалар тўдасини тўзғитди.

— Ҳадемай кўршапалаклар овга чиқади...

Аёл ўйчан қиёфада айтди бу гапни, аммо нигоҳини Фурузондан узмади ва шу ҳолатда давом этди:

— Кўршапалаклар табиат мўъжизаси. Боласини худди аёлдай эмизади. Тунда бошини пастга осилтириб ухлайди, узоқ умр кўради, кечкурун — қуёш ботгандан сўнг, овга чиқади. Айтишларича, эрталаб ҳали қуёш кутарилмасдан, сахар пайтида ҳам учиб юрармиш. Ўша тунда ғойиб бўлган тош қандай мўъжиза бўлса, кўршапалак ҳам шундай мўъжиза.

Фурузоннинг юзида жилмайишга ўхшаш ифода зоҳир бўлди ва зум ўтмай Шихобосо бу ўзгаришнинг сабабини англади.

— Оламда битта мўъжиза бор. Осмондаги Қора тешиқлар. Фақат ана шу мўъжиза.

— Тўғри, — тасдиқлади Шихобосо, — бу ҳам мўъжиза, ўша сиз саккиз йил аввал курган қора тош ҳам мўъжиза эди. Ва шундан уч кун ўтиб тунда хонамга номаълум кимсанинг кириб келгани, кўрқиб ўзимдан кетиб қолганим, кўзимни очганда хонада ёлғизлигимни ким мўъжиза эмас, дея олади. Шу воқеа эсингиздами?

Фурузон шиддат билан ўрнидан туриб кетди. Курси тарақлаганча орқага сурилди.

— Нега буни мендан сўрайсиз? — деди Фурузон аёлнинг икки елкасидан маҳкам ушлаганча. Гўё узоқ чўзилган гипноз уйқусидан ногоҳ уйғониб кетиб, борлиқни идрок этаётган кишиникига ўхшарди унинг ҳолати.

— Чунки ўша одам худди сиздай эди.

— Нималар деяпсиз, Шихобосо! Мен сизни бугун биринчи марта кўриб турибман. Ҳеч қанақа тошни ҳам, уйингизни ҳам, ҳатто сиз айтган Китвар шахрини ҳам билмайман, эшитмаганман.

— Балки воқеанинг давомини айтишимни кутаётгандирсиз?

— Айтаверинг, лекин янглишяпсиз.

— Далилим бор.

— Қандай далил? Бирор нарсам тушиб қолган эканми?

— Тушиб қолган, аммо нарса эмас.

Фурузон бир қадам орқага тисарилиб курсига чўкди. Кулранг тун пардаси билан қопланаётган осмонда кўршапалаклар қанот қоқар, шовурсиз учиб, эҳтиёткорона ов қилишарди улар. Фурузон куринишидан бепарво эди, осмонга қарар ва кўршапалаклар ҳаракатини жимгина кузатарди. Шихобосо ҳам қорайиб бораётган бўшлиққа куз тикди, қандайдир юлдуз хирагина милтирарди.

— Хайрли кеч!

Аёлнинг овозида ранж оҳанги сезилмади.

Курсини кўлтиқлаб хонасига кирди Фурузон. Чироқни ёқмай ўзини каравотга ташлади. Ҳорғинлик сусткаш вужудини ўз бағрига олди.

V

Момақалди роқ гумбулар, чақмоқ чақар, ёмғир шовуллаб куйиларди. Кўчадан жиққа хўл бўлиб қайтди Фурузон. Эшик кулфини очиб ичкарига кириб оқ бозорхалтани ошхонага кўйди-ю, эгнидан ёмғирпўшини ечиб курси суянчигига ташлади. Деразадан кўкиш ёғду кўринди, уй деворлари бир дам ёришди, соялар титради, том тепасида кучли қарсиллаш эшитилди. Фурузон орчига ўгирилиб Шихобосони кўрди.

Аёл ёмғирпўшдан оққан ва тахта пол устида йилтиллаб турган сувни четлаб ўтиб чироқни ёқди. Челақдан бир пивла сув олиб кафтида қисиб турган дорини унга ташлади ва худди ўша кунгидек бармоғи билан аралаштириб, Фурузонга тутди. Момақалди роқ даҳшат солиб уқирди. Ташқи эшикнинг тарақлаб очилгани эшитилди. Инсон шарпасидан инларига қочиб кетган сувараклар энди самоватнинг қудратли овозидан сира кўрқмай стол устида бемалол юришарди.

— Ичинг.

Фурузоннинг нигоҳида: «Нима бу?» — деган савол қалқиб чиқди. Аёл тушунтирди:

— Устингиз хул, ёмғир остида узоқ юргансиз, шамоллаб қоласиз. Қайта шамоллайсиз, аввалдан ҳам тобингиз йўқ эди. Ичинг!

Ошхона билан ётоқхона ўртасидаги торроқ даҳлизда тик туришар ва бир-бирларига синовчан тикилишарди. Шу аснода инсон меҳрига қаттиқ ташналикни ҳис қилди Фурузон. Одатда ёлғиз киши табиат кучлари жунбушга кирган дамларда ўзини янада кимсасиз ва ғариб ҳис этади. Аёл ҳароратини қўмсаш, ловуллаб ёнаётган олов ёнида утириш, ёмғирда жунжиккан ва мажолсиз вужудни бақувват, иссиқ меҳрибон кишининг паноҳига топшириш истаги билан аёлга қаради Фурузон ва унинг қўлидан пиёлани олиб дорини ичди.

Шихобосо ошхонага ўтди. Газ учоқни ёқиб чойдишни оловга қўйди. Емак столига дастурхон солди. Фурузон ҳамон ўша ал-позда турар ва олдидан бетиним ўтиб қайтаётган аёл ҳаракатларини жимгина кузатарди. Кейин тугилиб қолган боғични ечиб жиққа худ бошмоғини оёғининг учи билан остона олдига суриб қўйди-да, ерда излар қолдириб дастурхон бошига келди. Паракланган колбаса, пишлоқ, тақсимчада тўрт дона қат-қат сомса турарди. Шихобосо чой билан бирга новвот шарбати ҳам олиб келди. Дастурхон у қадар бой бўлмаса-да, Фурузоннинг кўнглидан бир-бирига зид фикрлар ўтди. Нима сабабдандир агар кўнглида бир мақсади бўлмаса одамлар бир-бирларига ёрдам бермасликлари, ҳар қандай ҳаракат ортида албатта шахсий манфаат ётиши тўғрисида фикр юритганча дастурхонга қўл чўзди. Шихобосонинг юпқа кесилган пишлоқ устига колбасани қўйиб еяётганини кўриб ўзи ҳам шундай қилди. Индамай ўтириб чой ҳўплашар, иккаласи ҳам ҳамон гулдурос солаётган само кучларига қўлоқ тутиб ўтиргандай кўринарди. Бу ҳолат кўпга чўзилмади. Аёл ўрнидан турди. Фурузонга тўшакка кириб ўраниб ётиш, совуқ сув ичмасликни қаттиқ тайинлаб хайрлашди ва шарпасиз қадамлар билан уйдан чиқиб кетди.

Ёлғиз ўзи қолган хонадон соҳиби энди тортинишни йиғиштириб қўйиб дастурхондаги ноз-неъматларни паққос туширди. Кўпдан бери бундай «шоҳона» емакхўрлик қилмагани сабабли тани яйраб борарди. Гарчи хаёлидан Шихобосонинг сиймоси кетмаётган бўлса-да, у ҳақда жиддийроқ ўйлашни истамасди. Тўғрироғи, мулоҳаза юритарди-ю, фикри охирига етмай қоларди.

Момақалдироқ уст-устига гўмбурлаб Шихобосо айтган воқеани ёдига солди: Тунда ғойиб бўлган қора тош нима? Тунда қизнинг хонасига кирган одам ким?» Тун, тун. «Вальпургия тунни», — тўнғиллади Фурузон. Умуман, Шихобосонинг гаплари сирли, ўзи ҳам қора тун янглиғ соҳир. Шундай экан, бу аёл ким ўзи? Мендек ҳаёти тугаб бораётган ғарибдан нима истайди? Кўрсатаётган ғамхўрликлари замирида нима бор? Қандай тўлов талаб этилади? Ана шу каби саволлар уни ташвишга солиб қўйди. Аммо чой қайноқ ва хушбўй эди. Пешонаси терлаб ҳали инсоният тарихида тенги топилмаган ичимликни ҳўпларкан хаёлидан ўтказди: «Ғам чойни ширин қилади». Бу гапни қачон қаерда ўқиганлигини эслолмади. Лекин, унга тўла қўшилди. Нега шундайлигини тушунтириш жуда қийин. Ғам чойни ширин қилади, хаёлан такрорлади Фурузон. Шу мулоҳаза давоми мудроққа уланиб кетди. Уйку босди, ўтирган ўрнида мункий бошлади ва мудроқ ичида тўшаккача бориш тадоригини

уйлади. Момақалди роқ гумбуради, аммо Фурузон қудратли гулдуросни эшитмади.

Орадан икки соатлар ўтиб, эти жунжикиб уйғонди. Вужудида куч-ғайрат сезди, ақли тиниқиб ишларди. Қисқа муддат ухлаган бўлса-да, яхши дам олганди. Хаёлига ярқ этиб Шихобосо келди. Гуё уни кўрмоқчи бўлгандай ўрнидан туриб дераза олдига борди. Ташқарида тун зулумоти ҳукм суради, ёмғир тинган бўлса-да, осмонда қора булутлар сузиб юрарди. Деразадан эрталабки тиниқ манзаранинг рангсиз, фақат қора бўёқлардан иборат чизгилари кўзга ташланарди гуё. Орқадан хона чирогининг нури тушиб тургани сабабли ташқари яхши кўринмади. Иккала кафтини чеккасига қўйиб, пешонасини дераза ойнасига тақаганча майдончага тикилди. Фурузон чироқни учирса ташқарини куриш осон бўлиши ҳадеганда ёдига келавермади. Кўзига қора шарпалар куринди. Чироқни учирди-да, дераза раҳига ўтириб олиб, қоронғуликка тикилди. Қоронғуликдан ҳам қорароқ бир нарса майдончани кесиб ўтиб, уйлар ўртасидаги оралиққа томон кетиб борарди. «Бу Шихобосо», — хаёлидан утказди Фурузон. «Ҳа, бу Шихобосо», деди сўнгра овоз чиқариб. Деразадан узоқлашди. Пайпаслаб тўшагини топди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Шихобосонинг ташрифи хонадон соҳибини ажаблантирмасди энди. Кечки овқатни баҳам кўришар, чой устида суҳбатлашиб ўтиришарди. Кунлар аста-секин совиб борарди. Бир кун эрталаб — октябрнинг ўрталарида — япроқлар усти оқ туман пардаси билан қопланганини кўрди Фурузон. Совуқнинг илк дағдағаси — қиров. Қиш эшик қоқайтганлиги киши кўнглида ҳам ташвишли, ҳам ёқимли ҳиссиётлар уйғотади. Аммо Фурузонда бундай бўлмади. Аксинча эти жунжиқди, нигоҳида гўсса аломатлари. Пешонаси тиришган. Хонага совуқ бостириб киргандай қунишиб турар ва эски пальтосини уйларди. Қиш билан боғлиқ бирорта ҳам илиқ хотира йўқ эди хаёлида. Қочиб кетайтган сигирни қайтариш учун чопайтган бола. Оёғида йиртиқ калиш, пайпоқсиз, хўнграб ва инграб йиғларди бола. Манзара алмашиб кетди: Тизза бўйи қор. Уша бола. Эрта билан ёға бошлаган қор мактабдан чиққанда борлиқни оқ либосга ўраган, ҳеч қаерда бирорта издан нишона кўринмасди. Эғнида қизил бахмалдан тикилган қизлар нимчаси. Яккакат. Қариндошларидан бири шафқат кўрсатиб: «Ўғилчангиз қийсин, қизимга кичиклик қилиб қолди», деб келтириб берганди. Оқ сурпдан тикилган иштони сузилиб қолган. Кўнғироқ чалиниши билан болалар узун айланма айвонга чиқишди. Ҳеч ким шодиёна қийқирмади. Хўрсиниқлар эшитилди. Кимдир ярим овозда, бошқа биров ичида «қор» деди. Бошқаларда лоақал Фурузонникидай нимча ёки тўн ҳам йўқ. Ҳаммаси кўйлак-иштонда. Тарқалдилар. Биринчи қадамларданоқ калишлар қорга тулди. Ун беш-йигирма қадам босилгандан сўнг йиғи овозлари эшитила бошлади. Бахмал нимчали бола қор кечиб, йиғлаб узоқ йўл босди. Оёқ-қўллари кўкариб кетган ҳолда уйига кириб борди. Хонага кирди-ю, бир лаҳза бўлса-да, азобни унутди. Стол устида турган муъжизага тикилиб қолди. Унинг ҳайратдан катта очилган кўзлари гоҳ онасига қарар, гоҳ мусиқа чалиб худди одамдек қўшиқ кўйлаётган турт бурчак шаклидаги чиройли қутига тушарди. Бола шу пайтгача бундай нарсани кўрмаган ва эшитмаганди. Куйдан сеҳрланиб, бош тебратиб, ярим овозда қўшилиб кўйлаб ўтирган она «радио»

деди ўглига қараб. Сўнгра унинг абгор ҳолатини пайқаб дарҳол сандалга олиб борди. Боланинг тирноқлари ачишар, кўзидан жимир-жимир ёш оқар, аммо нигоҳини радиодан узмасди. Радионинг кўзи қип-қизил бўлиб чўгланиб турарди. Куйланаётган кўшиқ жуда ёқимли эди.

Фурузон кўшиқдаги мунгни ўша лаҳзада, радионинг чўгланиб турган қип-қизил кўзига қараганча, тирноқлари ораси нина санчгандай ачишаётганини гоҳ ҳис этиб, гоҳ унутиб тинглаган бўлса, ҳозир ҳам дераза олдида туриб, совуқдан эти жунжикиб, кўзларини оппоқ қировдан узмаган кўйи тинглар ва товущисиз ички бир изтироб билан куйларди. Шундан кейин ҳаёлига бошқа хотиралар келмади. Куй унинг шу лаҳзадаги ҳолатига мос эди. На фақат шу лаҳзадаги ҳолатига, балки бутун ҳаётига мос эдики, куйлашдан тўхтамаган ҳолда нима учун бу оҳангни жуда узоқ вақт унутиб қўяганини ҳам ўйларди.

Кийлавериб энглари ва юнглари едирилиб қолган пальтосини топди. Ҳали бир-икки йил фойдаланса бўлади, деган фикрга келди ва шу арзимас нарсадан таскин топди. Оппоқ қор устида Шихобосо билан ёнма-ён бораётган ҳолатини кўз ўнгига келтирди. Аёл бинафшаранг пальтода. Этаги ва ёқаси, икки энги мўйнали, бошида худди шу тусдаги мўйнадан тикилган телпак. Кейин Шихобосони шол рўмолда юнган тўқилган спортчилар қалпоғида ҳам тасаввур этиб кўрди. Унга ҳаммасидан кўра пальто ёқасига монанд кўкиш тусдаги мўйнадан тикилган эркакларникига ўхшаш аёллар телпаги ярашар, шу либосда «Номаълум аёл» сувратига ўхшаб кетарди. Фарқи: Шихобосо бироз озгинроқ, хилчароқ, кўзлари ҳам кўнғир эмас, бамисоли зигирнинг гулидек кўк, Кўзининг туб-тубигача, кўз гавҳарини қуршаб турган кўёш нурларидек тарам-тарам чизиқларгача аниқ кўриниб турарди.

«Ким ўзи бу Шихобосо? — деди жиддий тортиб Фурузон. — Қаердан пайдо бўлди, мендан нима истайди? Аёл киши бегона эркак билан бундай муносабатда бўлса, эркак қандай йўл тутиши керак? Балки ёлғизлик жонига теккандир?.. Йўқ, агар ёлғизлик жонига теккан бўлса, аввало мени танламади, ундан кейин танлабдими, севги мавзусида гап очарди. Бу аёлда бир сир бор. Қандай воқеа юз беришини кутяпти у?»

Фурузоннинг ҳаёллари чувалашиб кетди. Пировардида, Шихобосо айғоқчи, деган хулосага келди. Кўнглида ундан эҳтиёт бўлиш зарурлигини таъкидлаб, анчагача мулоҳаза қилиб ўтирди, сўнгра дераза олдида келиб, ташқарида куз офтоби чарақлаб ётганини кўрди-ю, бир айланиб келиш истагида далага чиқди. Алоқа боғламаси ёнидаги озиқ-овқат дўконига етганда, хилватроқ чап тарафга бурилай-ми ёки ўнгга, шаҳар марказий майдонига борайми, деган мулоҳаза билан бироз туриб қолди. Сўнгра аниқ бир қарорга келдими, ўнг тарафга бурилиб, одам гавжум хиёбонга ўзини урди. Шаҳар архитектура биноси, ўқувчилар саройи. Баланд ва баҳайбат чинорлар... Бу ерда ҳам йўл иккига бўлинарди. Чапда маданият саройи. Унда майдон. Миршаблар қўриқлаб турадиган бу жой одатда бўм-бўш бўлар, битта-яримта катта йўлни кесиб ўта бошласа, миршаблар қора калтакларини ўйнатишиб, тўппончаларини ушлаб-ушлаб қўйишар, натижада уларнинг важоҳатидан ҳурккан йўловчи дарҳол йўналишини ўзгартириб ортига қайтарди. Нима сабабдандир бундай муносабат

Фурузонни қизиқтирар ва майдон олдидан ўтиб-қайтиб, миршабларни ўша кулгили ҳаракатларни такрорлашга мажбур этарди.

Бу сафар ҳам ҳўппасемиз миршабнинг олдидан ўтишни, унинг бўйни қалта, бамисоли елкасига тўппа-тўғри урнатилганга ўхшаб тўюладиган бошининг қалтираши ва бутун гавдаси билан йўловчи тарафга ўгирилиб, шошганча пистолетини қангаллашни кўз олдига келтираркан, хиёбондан жадаллаб кетиб бораётган аёл эътиборини тортди. Кўнгли ниманидир сезгандай, унинг ортидан юрди. Аёл Шихобосога жуда ўхшарди. Эғнида «ангўрка» деб аташ расм бўлган узун яккақат тўқима камзул, бошида жун рўмол. Демак, ўйдан барвақт чиққан. Эрталабки ҳавонинг авзойига қараб, балки ерга қиров тушганини ҳисобга олиб совуқ булади, деб ўйлаган. Ёки... ёки ўйида тунамаган. Фурузон кейинги тахминдан юраги гўпиллаб ура бошлагани ва дилига гашлик чўкканини пайқаб, ўз-ўзидан ажабланди. Бундай ҳиссиёт унга кўпдан бегона эди.

Аёл майдонни тик кесиб ўтиб, қандайдир байрам учун ҳозирланган кўчма дўкончалар қаторининг охирига етганда аввал ўн тарафга юрди (йўлак бошида — дарахтларнинг яшил гўмбазлари устида ўн тўртинчи асрда қўрилган обиданинг харобалари юксалиб турарди), сўнгра кўчанинг чап тарафида пайдо бўлди. Фурузон кутганидек бўлмади, яъни аёл обидани томоша қилиш учун бормади. Демак, йўлни қалғитмоқчи, деган хулосага келди. Фурузон, аммо ўзи унинг ортидан боролмади. Миршаб майдондан ўтишга қўймасди. Турган жойидан кузатди. Аёл энди бир текис қилиб қирқилган яшил девор ортидан борар ва девор ортидан боши ҳамда-ўйноқлаб бораётган елкасигина кўзга ташланарди. Майдоннинг жанубий-ғарб томонини қарийб бор бўйича тўсиб, юксалиб турган маъмурий бино бурчагида унинг навниҳол қома-ти бир кўзга ташландию, гўё ерга кириб кетгандай бирдан йўқолиб қолди.

Миршаб йўловчини диққат билан кузатар ва унинг ўзи томонга қарашини кутар, нигоҳлари тўқнашган заҳоти тўппончаси борлигини билдириб қўйиш, майдонга ўтиб раҳбариятни безовта қилиш мумкин эмаслигини аңглатиш тадоригини кўрарди. Аммо бутун эътибори аёлни кузатиш билан банд бўлганлиги сабабли бу сафар миршабга қарамади Фурузон. Оҳиста бурилиб ортига қайтди ва бошини қўйи солганча майдондан узоқлашди. Гарчи ўша аёлни яхши танимаган бўлса-да, Шихобосо хавfli шахс, у менинг душманим, деган хулосага келди. Дастлаб бу фикр ҳазилу чин тарзида хаёлидан ўтди, бироздан сўнг эса қатъийлашди. Нима сабабдандир бундан хурсанд бўлди ва ўз хулосасини ўзи маъқуллади. Ҳаётга хавф солиб турган кўч нима эканлигини билмаслик аслида ҳаммасидан ёмон. Ана шундай мавҳумликдан чўчирди Фурузон. Душман аниқ бўлса унга қарши курашиш мумкинлигини ўйларкан, шу кундан бошлаб эҳтиёт чораларини кўриш, биринчи навбатда, Шихобосо қароргоҳини кузатишга аҳд қилди. Уйига қайтганда соат ўн бирларга яқинлашиб қолганди. Эшикни очиб ичкарига кириши ҳамон ётоқхонага ўтди. Дераза пардасини қия очиб, ўй ортидаги майдончага, унинг нариги че-тидаги ўйлар қаторига қаради. Гарчи торгина ораликдан ҳовлидаги хатти-ҳаракатлар куринмаса-да, ундан кўзини узмай кузатишни давом эттирди. «Агар ўша аёл Шихобосо бўлса, ҳали қайтишга улгурмаган, мен тўғримдаги хабарни баён этаётгандир,

балки ёзиб бераётгандир, сўнгра улардан топшириқ олади. Балки заҳарлаб ўлдиришни буюришар, ёки газни очиқ қолдиришни тавсия этишар. Ахир у менга дориларни осонгина ичиради-ку, шундай экан, жоним унинг кўлида, ёки мияни суюлтирадиган воситани қўллашар...»

Фурузон ана шундай ўйлар билан дераза олдиға ўрнашиброқ ўтириб олди. Тиниқроқ кўриш ниятида дераза пардасининг учи билан аввал сочи чала тўкилган, пешона устидан тепаға қараб яроқлана бошлаган бошини, сўнгра кўзойнагини артди. Шихобосонинг қайтишини кўриш, қандай либосдалигини аниқлаш унинг назарида барча чигалликларни ҳал этадигандай туюлар, дамба-дам терлаб қолаётган кўзойнагини арта-арта оралиққа қарарди-ю, бу жойдан Шихобосо ўтмаслиги, унинг дарвозаси уйнинг олд томонидалиги ва кузатиш учун ўша тарафга бориш зарурлигини ўйламасди. Кузатилаётган уйнинг кимникилиги ҳам номаълум эди аслида, фақат ички бир ҳиссиёт билан Шихобосо шу жойда яшайди, деб ўйлар, тахмин қиларди у.

VI

Октябрнинг охирларида анчадан бери ўйлаб юрган мақсадини амалга оширишга қатъий бел боғлади Фурузон. Манзараси гариб ҳаёти сўқмоғида ногоҳ пайдо бўлиб қолган аёл шу қадар сирли туюлардики, умрининг қолган қисмини сарфлаб бўлса-да, унинг кимлигини билиб олиш — жумбоқ тағига этишни ўйлар ва турли режалар тузарди. Энг аввало, қандай йўл билан бўлмасин, унинг яшаш масканини аниқлаш зарур. Аниқласа, бориб кўрса, қуп нарса ойдинлашади. Шундан сўнг, у айтган Китвар шаҳрини суриштирмоқ, ўша мавзени топиб осмондан тушган қора тош тўғрисида маълумот тўпламоқ керак.

Бошқа режаларни ҳам чўтлаб кўрди Фурузон. Ҳамма йўллар ва масалаға ойдинлик киритувчи амаллар Шихобосонинг ўйини кўриш зарурлигига бориб тақаларди. Бу истагини изҳор қилиш учун минг хил усулни чамалаб кўрса-да, шубҳаға урин қолдирмайдиган йўл ҳаёлиға келмади. Тунда қоронғуликка тикилганча ўйлаб ётаркан, ниҳоят энг мақбул туюлган ишни амалға оширишга қарор қилди. Ўрнидан туриб, жавондан бўйинбўғма қалин жун светрини олди. Қорамтиркўнғир тусдаги бу кийим ҳам енгил, ҳам тун рангига мос келар, кўзға ташланмасди. Шу тусдан шим кийиб, оёғиға енгил, юганда шовур чиқармайдиган бошмоғини илди-да, деразани очиб, секингина уй ортидаги майдончаға тушди. Тун қоронғу, ҳаво булутли бўлганидан ҳеч нарса кўринмасди. Намиққан хас-хашаклар устидан пайпасланганча бораркан, ўйлар ўртасидаги оралиқни мўлжалға олди. Қўлларини олдинға чўзиб, зулумот пардасини сийпалар, бирор нарсаға қўқилиб кетмаслик учун оёғини судраб босарди. Тун қоронғу бўлмасин, ички бир ҳиссиёт таъсирида, тўғрироғи, қузатавериб масофанинг ҳаёлиға ўрнашиб қолган куланкаси ёрдамида уй деворлари яқин қолганини, ҳадемай бармоқлари уйнинг лойсувоқ сиртиға тегишини ҳис қилди. Сўнгги қадамни эҳтиёткорлик билан босиб, олдинға интилди. Қоронғулик зарралари янада қуюқлашди. Фурузон энди деворни ушлаш учун қўлини чўзиб, чинқириб юборди. Бармоқлари қаттиқ деворға эмас, балки юмшоқ ва

илиққина вужудга теккан, юрак ҳовучлаб келаётган кишининг ҳушидан кетиб йиқилиши учун шунинг ўзи кифоя эди.

VII

Ташқаридан бир маромда гувиллаган товуш эшитилар, аҳён-аҳёнда қаердадир очиқ қолган эшик нолакор гийқилларди. Боши қақшаб оғриётган Фурузон кўзини очишга мажоли етмай, ташқаридан келаётган нохуш овозларга қулоқ тутиб ётаркан, кеча тунда рўй берган воқеа хаёлида қайта жонланди. Кўз олдида хира туманликка чўлганиб турган манзара тиниқлашиб, хонанинг узоқ бурчаги, девордаги эски календар ва китоб жавонининг бир ёни кўринди. Ўз уйида ётганини англади. Шундай бўлса ҳам бошини хиёл буриб, эшиги очиқ қолган ва кийим-кечаклар бетартиб қалашиб ётган жавонга яна қаради. Бир амаллаб каравотгача эмаклаб борди-ю, узини тўшакка олди. Совқотиб қолгани учунми, тушаги худди биров ётган-у, ҳозиргина туриб кетгандай, илиққина туюлди. Фикрлаш осон бўлсин учун ястиқни баландроқ қўйиб, кўрпани кўкрагига тортди. Худди шу пайт эшик тақиллади. Аммо уй эгаси ҳали рухсат беришга улғирмай, остонада нотаниш одам пайдо бўлди. Ориқ ва узун бўйли бу киши қўлидаги қутисини эшик олдида қолдирди-да, даструмоли билан кўзойнагини арта-арта, Фурузоннинг каравотига яқинлашди. Саломлашиш учун қўлини чўзди ва узини таништирди.

— Жарвис. Доктор Жарвис.

Фурузоннинг тили калимага келмади. Бундай ташрифни сира кутмаганди. Аммо доктор Жарвис унинг гапиришини кутиб ўтирмай, чаққонлик билан ишга киришди. Каравотдан эшик олди-гача бўлган масофани икки-уч қадам қилиб, лўкиллаганча қутиси олди-га борди. Ундан ташхис ускуналарини олиб, беморни текширишга киришди. Бош айланаси, чеккаси ботиқлигини ўлчаб, пешонасидаги томирларга синчиклаб қараркан, аждодида қуёнчиқ ёки шезофрения билан оғриганлар бор-йўқлигини суриштирди. Ота-онасининг қандай касаллик билан ўлганига қизиқди.

— Улар ўзларини ўлдирганлар, — деб қисқа жавоб қилди Фурузон.

— Улар ҳам шу бинода яшаб утишганми?

— Бу уй бобомиздан қолган.

— Узингиз кўпдан бери истиқомат қиласизми бу жойда?

— Нега истиқомат қиларканман, яшайман.

— Барибир эмасми?

— Истиқомат қилиш омонат туришдай туюлади менинг назаримда.

— Энди орқангиз билан ётинг. Келинг ёрдамлашай. Ана шундай. Уғрилганда бирор жойингиз оғридими? Ёмон йиқилгансиз. Қани энди умуртқангизни бир кўрай-чи. Оғрияптими? Эндичи? Манави жойингизда кемирчак ҳосил була бошлаган. Бир бинода неча йилдан бери яшайсиз?

— Уч...

— Аввал-чи? Сиздан аввал ким турган?

— Қизиққанам йўқ. Ишдан ҳайдашгандан сўнг тўғри шу ерга келдим. Дарвоза остонасида ўтирганимни кўриб, бир бола кў-

лимга калит тутқазиб кетди. Аҳволим жуда ночор эди. Сизга ишдан ҳайдашгандан сўнг дедим, тўғриси айтсам, қамокдан кейин келганман бу ерга. Боланинг кимлиги, калитни қаердан олганлигини суриштиришга мажолим етмади. Дарвоқе, буларнинг нима кераги бор. Касалимга алоқадор эмас-ку. Уй бошқа, менинг вужудим бошқа.

— Шундай, аммо кўп нарса уйга ҳам боғлиқ. Уй нимаси биландир инсон танасига туташиб кетади. Ҳаракат қиладиган зарралар бор. Эътибор берганмисиз, агар уй эгасиз қолса, паторат топади, нурайди, шу жиҳатдан аввал яшаган кишиларнинг нуқси уриб қолади уйга ва шу жиҳатдан олганда сизнинг дардингиз ҳам...

— Ким юборди сизни? — суради Фурузон унинг бир лаҳза сукут қилганидан фойдаланиб.

— Бир хоним манзилингизни айтдилар. Ажабланманг, мана тамом, энди қулайроқ ётиб дам олсангиз булади. Мен зарур доруларни ёзиб бераман. Қандай хоним дейсизми? Тўғриси, шунчаки танишман у билан. Қабулхонам уйингиздан кўп узоқ эмас. Хусусий ҳолда даволайман. «Жарвис-истиқсо-мандригора». Эшигим тепасида шундай ёзув бор. Талабгорларим кўп. Уша сиз сураган хоним ҳам мендан муолижа олиб туради. Хуш, мана бу дорулар қоғози. Буниси хизмат учун тўлов варақаси. Мен кетдим, хайр! Дарвоқе, касалингиз... асабларингиз жуда қаттиқ толиққан. Яна бошқа бир дарднинг аломатлари ҳам бор. Вужудингизда қон, сафродан бўлак яна нимадир тўпланиб қолган. Димиқиш бор. Даволашни асабларга ором беришдан бошлаймиз. Ҳозир келиб хабар олиб тураман.

Фурузон миннатдорчилик билдирди.

VIII

Фурузон кўпдан бери бошқа барча гап-сўзларни йиғиштириб қўйиб ўртадаги муносабатни аниқлаб олиш, яъни Шихобосо билан бақамти ўтириб суҳбатлашиш ва унинг фикрини билишни уйлар, сичқон пойлаганча кузларини ярим юмиб, сабру тоқат-ла кутиб ётган мушукка ўхшарди. Аммо дилида ёвузлик йўқ. Фақат мавҳумлик қийнади уни. Кейинги пайтда соғлиги анча тикланган, хотирасида узоқ ўтмиш лавҳалари жонланиб, бир-бирига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган воқеалар мазмунсиз ҳаётига озгина илиқлик бағишлар, бундай дамларда хотираларини қоғозга тушириш истаги бош кўтарарди. Уша воқеаларнинг айримлари, балки кўпчилиги Шихобосо билан бўлган муносабатларига келиб туташарди. Бир вақтлар — ҳали «Кешкаш» рузномасида ишлаб юрган кезлари олдида чоғроққина боғи бор ҳовлида, икки хонали уйда яшаганди. Қишда қор босиб бир шохи синиб кетган шафтоли дарахтини даволаган, синиқ шохни кўтариб, боғлаб қўйган ва баҳорда ўша шох кўпроқ ҳосил берганди. Унинг назарида, бу ҳол дарахтнинг миннатдорчилиги, инсон томонидан кўрсатилган яхшиликка жавоби эди. Шу воқеа ёдига тушаркан, Шихобосо ғамхўрлиги нимаданлигини мулоҳаза қилиб кўрди. Аёл гапириб берган қора тош воқеаси ва «ўзига ухшаган одам»нинг қилмиши Фурузонни қаттиқ ўйлантирар, агар шу гап рост бўлса, уша одам ўзи бўлиб чиқса, бир умр виждон азобида қолишини тасаввур этишга уринарди.

Кунларнинг бирида, ўша кимса қилмишини эркак киши сифатида куз олдига келтираркан, азбаройи газабланганидан ўр-нидан туриб кетди. Деразадан сакраб тушиб, шахдам одимлар билан майдончани кесиб ўтди. Оралиққа рўбару бўларкан, бироз ҳовридан тушди, қилаётган ишининг оқибати нималарга олиб келишини мулоҳаза этиб, бир дам иккиланди, аммо ортига қайтмади. Аёл одамки, уйимга келиб-кейтиб юрибдими, менинг ҳам шундай қилишга ҳаққим бор, деган андиша унга далда берди. Аслида уйга бостириб кириб, Шихобосо билан Жарвисни уятли ҳолат устида қулга тушириш хоҳиши, аниқроғи, рашк етаклаб келаётганди уни.

Оралиқдан ёнбош ҳолда утиши билан гуллар барқ уриб очилиб ётган ҳовли намоён бўлди. Гуллар бетартиб ва аралаш экилган бўлса ҳам ранг-баранглиги, турли-туманлиги билан кўзни қувонтирарди. Ногоҳ кунглидаги таҳликали мақсад хиралашди. Кўпдан бери бунчалик дилкаш манзарага дуч келмаганди. Сафсар рангдаги бир туп кўқонгул пуштадан четда — бетон йўлакчанинг ариқчага туташган жойида усган, шу боис гулкосалари майдароқ бўлиб қолган, рангсизроқ эди. Фурузоннинг унга раҳми келди. Ушанга кўпроқ қаради. Атрофдаги гуллар бақувват усганлиги, рангларга тўлиқлиги туфайли, рангпаргина бўлиб очилган ва «камтарона ҳаёт кечираётган бечора» узига кўпроқ ёқаётганини пайқади. Изтиробларга тула бемаъни ҳаёт унинг юрагидан гўзалликка бўлган иштиёқ ва ҳайратни юлиб ололмаганди. Атрофни кузатаркан, ҳовлининг дарвозаси йўқлиги уни ажаблантирди. Доктор Жарвиснинг эшикдан келиб, деразадан кетгани ёдига тушди. Орадан шунча вақт ўтиб, бундай қилиқнинг хонадон эгасига нисбатан ҳурматсизлик эканлиги тўғрисида энди ўйлаб кўрмоқда эди. Шихобосо ҳам ҳовлисига менинг уйим ва деразам орқали ўтиб-қайтиб юрган экан-да, деган фикр уни ҳайратга солди. Бундай бўлиши мумкин эмаслигини билар, аммо миясига урилган мантиқдан воз кечишни истамасди.

Шихобосо йўлакчада қаққайиб турган одамни индамай кузатди. Лаҳзалар ўтди. Аммо Фурузон ерга қараганча тураверди. «Марҳамат қилсинлар», — деди ниҳоят Шихобосо сабри чидамай.

— Шихобосо!?

— Танидингиз, — деди аёл Фурузоннинг овозидаги ҳайрат ва ажабланиш оҳангини пайқаб. — Айтмаганмидим сизга кўшнингиз бўламан деб. Чучитиб юбордимми?

— Гулларга қараб тургандим. Жуда чиройли! Ҳовлингизни бунча тароватли деб уйламагандим. Шу ерда туришингизни таҳмин қилардим, лекин таҳминимга ўзим ишонмасдим. Тасодиф. Мен майдончани бир кўриш ниятида ўтгандим... кейин оралиқ йўлакка кузим тушиб...

Шихобосо чақирилмаган меҳмонни хижолатдан қўтқазиш учун ҳазил қилди:

— Ҳамиша келиб юрадиган жойингиз. Сира тортинманг. Марҳамат, уйга кириңг.

Фурузон останага яқинлашаркан, Шихобосо унинг елкасига суркалиб қолган чангни қоқиб ташлади, ўзи ундан олдин ичкарига кириб, йўл кўрсатди. Олди ойнаванд айвонга гулдор йўлгилам солинганди. Ҳамма томонда гул. Пакана палмасимон гиёҳлар, журнал мизлари ва юмшоқ курсилар. Баландлиги ярим қу-

лочга келадиган хитойи чинни гулдонда уч дона оқ мойчечак. Деворда шамол тегирмони суврати, айвоннинг қуёш нуридан пана ён тарафдаги деразаси олдида уч эшикли катта тошойна, унинг ёнида аквариум. Аёл унги томонга юриб, икки табақали эшикни очди, Фурузонга йўл бериш учун ўзи четланди.

Ичкарида Жарвис ўтирарди. Фурузон оғир барқут пардани суриб, хонага қараши ва остона ҳатлаб ўтиши билан унга кўзи тушди. Дераза остига қўйилган суянчиғи баланд яшил қопламали қадимий диванга жойлашиб олганди у. Узун сигараси майин тутун таратиб турарди.

— Ажойиб учрашув! — ҳайқирди Жарвис. Ўрнидан туриб, гўё, қадрдон дўстни кучоғига олмоқчидек, қўлларини ёзганча, хона ўртасига келди.

— Қадамларига ҳасанот, Фурузон жаноблари! Нақадар соз! Сизни кўрганимдан бағоят хурсандман!

Жарвис ана шундай илтифотли нидолар билан Фурузонни диван томон етаклади. Ёнма-ён ўтирдилар. Қисқагина ҳол-аҳвол сурашувдан сунг, Фурузон хонага бирров кўз югуртирди. Салобатли руҳ ва сокинлик. Кенг хона. Пардалар тушириб қўйилгани сабабли нимёруғ. Ўртада тўгарак стол. Четига сариқ гул босилган кўк барқут ёпқичнинг шокилалари осилиб турибди. Тепада қандил. Деворларда қадимий мусаввирлар чизган сувратлар. Буларнинг ҳаммаси Фурузонга маъқул бўлди, бироқ Жарвисни бу ерда учратиши гашини келтириб турганлиги сабабли қовоғи очилмас, ўзини қўлга олишга қанчалик уринмасин, ичидан қиринди ўтиб ўтирарди. Жарвиснинг синовчан назар билан қараб турганлигини ҳис этиб, бадтар кайфияти бузилди, хона ўртасидаги тўгарак столдан, дастурхон тўла ноз-неъматлардан кўз узиб, рақибига: «Хўш, нима демоқчисиз?» — дегандай назар ташлади.

— Жаноб Фурузон!..

— Сиз шу ерда яшайсизми? - сўради Фурузон унинг сўзини чўрт кесиб.

— Нималар деяпсиз? Мен бир иш юзасидан кирганман. Шихобосо хоним дору сўрагандилар. Дарвоқе, мана! Ҳали чўнтагимда турибди.

Жарвис чўнтагини кавлади. Оғзи сариқ тунука билан ёпилган шиша идишни олиб дераза раҳига қўйди. Унинг кенг пешонаси ва ярғоқ бошида тер тепчиб турар, рангпар юзида нимадандир тарадудланиш аломатлари қуринар, сарғиш киприкли кўзлари билан ёнидаги кишининг ҳар бир ҳаракатини кузатар, юз ифодасини назардан четда қолдирмасликка тиришарди.

— Сиз маълум даражада ҳақсиз, — деди бироздан кейин Фурузоннинг елкасига қўл ташлаб, — бир пайтлар яшаганман шу уйда. Ҳатто туғилганман, ҳа, мана шу диван устида туғилганман.

Фурузон унга ажабланиш билан қаради.

— Ишонаверинг. Йўқ, бироз янглишибман. Озмунча вақт ўтдим, ахир. Биз ўтирган хонанинг ёнидаги бўлмада усти жигаранг чарм билан қопланган диван бор. Камина ана шу диванда дунёга келган. Яъни кўз очиб, тўғрироғи, оғиз очиб, дунёни қуришдан аввал, унинг заҳарли ҳавосидан симирганман. Илк бор нафас олишим ҳамона бундай нотантиликка қарши бош кўтарганман, дод солганман! Дод солиш, йиғлаш аслида норасида гудакларнинг ҳаётга, тирикликка қарши исёни. Ҳаммамиз исён билан туғиламиз-у, кейинчалик юввош тортиб қоламиз.

— Ҳалиям жуда юввошмассизлар! — деди эшиқдан катта лаганда егуликлар кўтариб кираётган Шихобосо. — Кўйиб берса дунёни остин-устун қиласизлар.

— Аёллар дунёсини! — шодон қичқирди Жарвис.

Кулишдилар. Фурузон ҳам ночор илжайиб кўйди. Энди Жарвис унчалик ёмон одамга ухшамасди. Уй бекаси эркаларни дастурхонга таклиф этаркан, таомни шу ерга олиб киргани учун узр суради.

— Нима фарқи бор? — деди Жарвис кўкимтир хушбўй ичимликдан қуяркан. — Биз эркаларга мана шундан бўлиб турса бас, харобада утириб ҳам думогимизни чоғ қилаверамиз.

— Сизнинг чет элда бадавлат амакинғиз борлиги ростми? — суради Фурузон икки қадаҳ олганларидан кейин.

— Рост.

— Эшитишимча, сизга катта мулк қолдирмоқчи эмишлар.

— Шундай.

— Унда нега бора қолмайсиз?

— Эплломаяпман.

— Гап шундаки, — суҳбатга аралашди бека, — бизнинг мамлакатда чет элга чиқиш қатъиян тақиқланган. Расман руҳсат бор, ammo кетишнинг иложи йўқ. Турли йўллар билан тўсқинлик қилинади. Ҳатто чет элдан виза юборишса ҳам ҳеч ким чиқиб кетолмайди.

— Мен чиқаман!

— Катта кетманг, — эътироз билдирди Фурузоннинг гапига Жарвис. — Мана, мен бир йилдан бери уринаман. Хатни олганимдан буён мақсадим шу. Бундан аввал ҳам ҳаракат қилиб кўргандим...

— Курранинг ҳаммаси, бутунлигича бизнинг ватанимиз эмасми? Нега торликка интиламиз? Шу ерда туғилдингми, шу ерда яшайсан, шу жойда ўласан, деган қонун йўқ-ку!

— Йўқ, ammo бор!

— Унда сизнинг ота-боболарингиз қандай қилиб кетишган?

— У пайтларда сиёсат бошқа, тузум ўзгача эди. Сиз худди бошқа сайёрадан келиб қолгандай гапирасиз.

Шихобосо Жарвис билан кўз уриштириб олди ва бу гап таъсирини юмшатиш учун қувноқ овозда деди:

— Жаноблар! Барча сир-савдонинг макони осмон. Мен кўкни севаман, ундан кўрқаман ва ҳайратланаман. Осмон менга кўп нарса берди, шунинг учун самовотнинг соғлиғига қадаҳ кўтаришингизни таклиф қиламан.

Фурузон Китвар шаҳри, қора тош ва тунда қизнинг ётоғига кирган одам билан боғлиқ воқеаларни эслади. Буларнинг ҳаммаси осмонга туташарди. Ammo Шихобосо учун бунинг нимаси бахтлигини тушунмади. Балки ўша қора тошнинг ичида олтинлар булгандир, ўша одам Шихобосонинг иффати эвазига олтинларни совға қилгандир...

— Осмон учун ичамиз! У кенг, бепоён!

— Осмон эркинлик рамзи!

Фурузон ҳам уларнинг гапига қўшилиб ўрнидан турди. Қадаҳлар жаранглади. Хуштаъм ичимликни симираркан, ногоҳ унинг хаёлига эркинлик ҳеч қаерда йўқ, деган фикр келди. Ер эркинми? Ой ёки Марс эркинми?! Йўқ! Уларни қуёш ўз занжирига боғлаб, тортиб турибди. Қани, эркинлик берсин-чи, улар кои-

нот бағрида кичик бир чанг заррасидек кўздан йўқолмайдими? Балки Қора тешиқларга ем бўлишар?

Аввал ҳеч қачон бу тўғрида ўйлаб кўрмаганди.

Қадахни бўшатиб, ўрнига чўқаркан, ўз ҳулоасини айтиб, умумий кайфиятни бузгиси келмади. Аммо уларнинг ҳар иккаласидан ҳам ўзи тиниқ фикрлаганидан мамнун бўлди.

Зиёфат тугаганда Қуёш уфққа оғган, соялар узайиб, ҳовлидаги гуллар томларнинг кулранг кўланкаси остида қолганди. Фақат рўпарадаги уйчаларнинг деразалари шафақланиб турарди.

IX

Шихобосо меҳмонларни кузатиб чиқди. Гулзор ўртасидан тортилган йўлак кун чиқиш тарафга бурилар ва қўшқаватли гиштин уйча остига олиб тушадиган зинага туташарди. Мезбон йўлни шу томонга бошлади. Ерости йўлагидан бироз юришгач, юкорига кўтарилдилар ва Фурузон ўз ҳовлиси олдида турганини куриб, ҳайратга тушди, шу ерда Фурузон дўстлари билан хайрлашди, теграсига алангларкан, қайси йўлдан келгани ва қандай қилиб ўз дарвозаси олдида пайдо бўлиб қолганига сира ақли етмасди. Дурустгина кайф қилганди. Шихобосонинг олдида қайтиб бориш истагини енгиб, уйига қадам қўйди. Чироқни ёқмай каравотга чўзилди. Ҳали хона унчалик қоронғу ҳам эмасди. Гарб томондаги деразадан уфқда оловланаётган шафақ ёруғи тушиб турарди.

Эркак зоти каравотга чалқанча ётиб хаёл суришни ёқтиради. Фурузон ҳам рўзнамада ишлаб юрган кезлари бирор мураккаброқ муаммони ҳал қилиш зарурати туғилса ҳаммиша шундай қиларди. Хусусан, олдинда бирор қувончли воқеанинг дараги сезилса ёки эришилган муваффақиятни таҳлил этиш истаги туғилганда ўзини каравотга ташлаб, тамаки тутатганча ширин ўйлар оғушига чумарди. Кейинчалик бош мавзуни Шихобосо эгаллади.

Мана, ҳозир ҳам хаёлини банд этган аёл дам эшик олдида туриб жилмайганча уйга таклиф қилар, дам чой қўйиб узатар, ёки ўрнидан туриб, нозик бармоқларида қадах ушлаганча, ширин бир энтиқиш билан сўз айтаётган бўларди.

Эрталаб эшик енгилгина тақиллади, останада Жарвиснинг қотма гавдаси пайдо бўлди. Аммо бу сафар унинг қўлида жомадончаси кўринмас, авзойидан жиддий гапи борлиги сезилиб турарди. Фурузонга қараб бош силкиб қўйди-да, хонага куз югуртирди, сўнгра дераза олдида турган курсини олиб келиб, каравотга тақаб қўйди. Унга жойлашиб утираркан, чўнтагидан сигара олиб тутатди. Шихобосо тўғрисида гап очса керак, деган уйга борди Фурузон.

— Жиддий гап бор, дўстим, — деди Жарвис бироз ён томонга оғиб, курси суянчиғига оғирлигини ташларкан, — Сиз чет элга кетишингиз керак.

— Бу менинг азалий истагим. Лекин сиз нега аралашяпсиз? — жавоб қилди Фурузон ёстикдан кўтарилиб тирсағига таянган. — Тўғри, ҳозир кетишга имконим йўқ, йўл-йўригини ҳам билмайман. Аммо...

— Сизни Шихобосо ушлаб турибди. Ўтироз билдирманг. Ҳаммаси менга равшан, каминадан рашк ҳам қилманг. Чунки...

Жарвис гапини йўқотиб, дудуқланди, босиб-босиб тутун

тортди ва узининг ноқулай ҳолатидан жаҳли чиққандай, дағалроқ қилиб сўз қотди:

— Шихобосога эгалик қилишга фақат сизнинг ҳаққингиз бор.

Тили калимага келмай лол қолганча қулоқ тутди Фурузон.

— Сиз унинг кўз очиб курганисиз.

— Нималар деяпсиз? Бундай бўлиши мумкин эмас!

— Изоҳ бериш ва фикрни исботлашга уринишни ёмон кураман. Фанда исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатни аксиома дейилади. Бу ҳам исбот талаб қилинмайди. Шундай булса-да, айрим фикрларни айтаман. Сиз чуқур руҳий инқирозни бошдан кечирдингиз. Шундай экан, айрим воқеалар хотирангиздан ювилган ёки хира тортиб қолган. Қора тош билан боғлиқ воқеаларнинг тирик гувоҳлари бор. Биттаси менинг ўзим. Шихобосо айтиб берган, деб ўйламанг. Йўқ, у оғзига маҳкам аёл. Умуман, хотин-қизлар ҳар кимга айтаверадиган гап эмас бу. Ўзим биламан, сиз ўшанда кузатувда эдингиз. Ҳозир ҳам назоратдасиз. Ўша идора билан алоқам борлиги сабабли ҳаммасини биламан. Аниқлаган нарсаларни кўп. Аниқроғи, сизни кузатиб юриш, маълумот тўплаш жумладан менга ҳам юклатилган.

— Нега, жумладан?

Азбаройи газабланганидан хирқираб чиқди Фурузоннинг овози.

— Нега буларди. Уларнинг кузатувчилари ҳеч маҳал ёлғиз бир кишидан иборат бўлмайдди, — деди у Фурузоннинг пинжига киргудек яқин эгилиб ва шивирлаган овоз билан давом этди. — Қўлимга тасодифан бир ҳужжат тушиб қолди. Ута муҳим ва ута махфий қоғоз...

Фурузоннинг чеккиси келди, аммо рўпарасида ўтириб, қаддини букканча, тасаввурга сигмайдиган гапларни шивирлаётган кимсадан тамаки сўрагиси келмади. Узиники тугаганига анча булганди. Қўллари билан беихтиёр болишининг тагини пайпаслаб кўрди. Жарвиснинг сигараси тутун таратиб чўгланиб турарди.

— Шаҳримизда шундай бир... — Жарвис гапини тугалламай ўрнидан туриб, дераза олдига борди, эгилиб ташқарига қаради, сўнгра қайтиб келиб жойига ўтираркан, яна ҳам пастроқ овозда шивирлади: — Балки шаҳримизда эмас, вилоятдадир, кимсасиз тоғлар оралиғида ёки ернинг остидадир... кўрқинчли муассаса бор экан! Балки корхона ё булмаса яширин ташкилот дейиш тўғри бўлар...

— Кўрқинчли?! — чўчинқираб суради Фурузон. — У қандай ташкилот?

— Эфтоназия.

— Нима дегани бу?

— Ўзини ўзи ўлдирувчиларнинг мушкулени осон қиладиган жой.

— Тушунмадим. Улимдан халос қиладими?

— Жондан.

Жарвиснинг кўзларида ғурур шарпаси кўрингандай бўлди. Қаддини ростлаб гавдасини орқага ташлади, бошини адл кўтариб чўнтагидан нимадир олиш учун, нариги ёнбошига оғди. Сўнгра сўзни бўгинларга бўлиб айтаётгандай чўзиқроқ оҳангда давом этди:

— Ўлдиради.

— Сиз кимсиз ўзи? — сира қутилмаганда савол бериб қолди бу гаплардан энсаси қотган Фурузон. — Нега мени пойлайсиз? Ким учун кузатасиз? Бошимга ёгилган шунча гам-алам камми сизларга?! Кимсиз?

— Бу дунёда сизга энг яқин кишиман.

— Мен билан мунақа мушук-сичқон ўйнашдан мақсадингиз не? Танишганимиздан буён уч-тўрт марта учрашдик холос. Уйимга сўроқсиз бостириб кирдингиз. Назаримда ҳеч қанақа дўхтир ҳам эмассиз. Шихобосо билан менинг муносабатимга келганда аралашишга ҳаққингиз йўқ. Менга аввало кимлигингизни айтинг!

— Биз иккаламиз ҳам Жарвислармиз.

— Акам бўласизми? — сўради Фурузон истехзо билан.

— Йўқ.

— Укамдирсиз унда?

— Йўқ.

— Бас қилинг майнавозчиликни! Мени таҳқирлаш, калака қилиш учун юборган шефларингизга бориб айтинг, мен ёзувчиман. Керак бўлса ўша «қўрқинчли ташкилот»ингизнинг катталаридангина эмас, шохлардан ҳам устун тураман. «Шоирлар шохлардан юқори тургай», деган Плутарх. Тузумлар, сиёсатлар, турли ҳукмрон гуруҳлар ўтиб кетаверади, фақат маънавият боқий қолади. Мен ҳеч қанақа Жарвис ҳам эмасман!

— Қизишманг, дўстим, — деди Жарвис босиқлик билан. — Биз бир қориндан талашиб чиққанмиз. Менинг чет элдаги амаким — сизнинг ҳам амакингиз. Ёзувчилигингизни ҳурмат қиламан, ҳатто фахрланаман. Агар сизга дўст бўлмаганимда шунча сирни айтармидим.

Фурузон аста туриб, каравотдан тушди. Қўшни хонага ўтиб, муздек сувга бошини тутди. Асаблари бироз тинчигандай бўлди. Қулида — сочиқ, юзини арта-арта, эшик остонасида кўриниши ҳамон Жарвис асосий гапни айтди:

— Биз эгизаклармиз.

Унинг юзига ишончсизлик билан қаради Фурузон. «Начора», деган сўзни қўшимча қилмаган бўлса-да, унинг овозидан бундай афсусни англаш қийин эмасди. Умуман, Жарвиснинг нутқи раво ва товуши оҳангларга бой эди.

— Ҳозир исбот талаб қилманг, мен ҳеч қандай далил ҳам курсатолмайман. Пайти келиб ҳақлигимни балки англарсиз.

— Унда Шихобосо ким?

— Бегона аёл. У ҳақда сиздан кўп нарса билмайман.

— Ишонмайман.

— Мен бегона деб ўйлайман.

— Бирорта ҳам гапингиз рост эмас.

— Ота-онамиз ҳурмати, сизни огоҳлантириб қуяй, хабардор қилай дедим. Қолгани ўзингизга ҳавола.

— Нима қил дейсиз унда?

— Кетинг. Чет элга ўтишга ҳаракат қилиб кўринг.

— Шунча «сир»ни айтишдан мақсадингиз фақат шуми?

— Амакимнинг... амакимизнинг олдига боринг, у киши ҳозир саксон ёшдалар. Васиятнома иккимизнинг номимизга ёзилган. Уни сизга бераман, ҳаракат қилинг, Фурузон!

— Ўзингиз-чи? Ўзингиз нега ҳаракат қилмайсиз? — деди Фурузон Жарвис гапирган оҳангда.

— Менга мумкин эмас. Давлат сирларидан озми-кўпми хабардорман. Лекин имконим борича сизга ёрдамлашаман.

— Шихобосо-чи?

— Уйламанг уни. Ўзим хабардор бўлиб тураман. Ҳозир яшаётган уйи, рўзғори мен туфайли агар билсангиз. Бу биноларнинг барчаси раҳматли отамиздан қолган. Шуларни аниқлаш, қўлга киритишга эришдим ва ўзим ҳам... ҳай, қўяйлик бу машамаларни, тарихи узун. Уйлаб кўринг. Хайр, мен кетдим.

Жарвис урnidан турди, қўлида сочиқни ушлаганча, ҳамон хона ўртасида тик турган Фурузонни четлаб ўтиб, эшикни очди, ортига угирилиб, бош силкиб қўйди-да, кўздан пана бўлди. Фурузон деразадан қараб, катта-катта қадамлар билан лўкиллаб бораётган, ҳовлини тик кесиб ўтиб, дарвозага яқинлашаётган Жарвисни кўрди.

Хона сукунатга чўмган. Деразадан қиялаб тушаётган ёруғ нурдан тутун қатламлари сузади. Фурузон қўлидаги кир сочиққа «Бу нима ўзи» дегандай, қараб турди-да, сўнгра, гўё, ҳаммасига шу ҳўл латта айбдордек, уни қўлочкашлаб каравотга урди. Мияси ари уясидек гувилларди. Фикрларини бир жойга жамлаб, мулоҳаза юритишга уриниб кўрди, аммо бу машғулот бош оғриғи билан ниҳояланди. Бир неча лаҳзада шу қадар кўп — одамнинг ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборадиган ахборот.

Хонада кезина бошлади Фурузон. Дераза олдидан ҳар ўтганида ҳовлига куз ташлар ва Шихобосонинг келишини кутарди. Назарида унинг ташрифи баъзи чигалликларни ечишга ёрдам берадигандай. «Мен Шихобосонинг эри», «Мен Жарвис», «Мен чет элдаги бой амакиннинг жияни», «Мен эгизак туғилганман...» Хона бўйлаб юришни давом эттираркан, буларни ўзига узи гапириб, изтироб ичида бош чайқаб қўярди.

Х

Шихобосо келганда Фурузон қаттиқ ҳаяжонда эди. Бир-бирларига унсиз қараб қолишди улар. Бирининг нигоҳида «демак Жарвис келибди» деган маънони, иккинчисининг юз ифодасида: «мендан нима истайсизлар ўзи?» — мазмунидаги саволни уқиш мумкин. Ниҳоят Шихобосо ҳаракатга келди. Сумкачасини стол устига қўйди ва этакларини сал ҳимариб курсига ўтирди. Аммо шу сониянинг ўзида урnidан сакраб турди-ю, оловга қўйган сути тошиб кетаётган каби «ҳозир» деганча, шахдам одимлар билан ошхона томонга ўтди. Токи дастурхонда чой ва егуликлар ҳозир бўлиб, Шихобосо нонуштага таклиф этмагунча кезинаверди Фурузон. Гап бошлаш қийин кўчди. Бир-бирларига рўбарў ўтириб, ўйчан қиёфада чой ҳўплашарди.

— Қандай қарорга келдингиз? — сўради ниҳоят Шихобосо.

— Нима десанглар шу, — жавоб қилди Фурузон ачиқ билан қўл силтаб. — Ҳеч нарсага тушунмайман. Мендан қўтилиш нимага керак бўлиб қолди? Балки ўйни бўшатиб беришим зарурдир? Шундай экан, бир олам ёлгонни туқиб чиқармасдан «ўйни бўшат», деб қўяқолиш мумкин эди-ку.

— Сизни қаранг-у, Фурузон! Жарвиснинг нималар тўғрисида гап қилганидан хабарсизман. Аммо мавзу... сизни чет элга юбориш бўлса керак, деб тахминлаб тургандим. Тўғриси айтсам,

сиз уйлагандай у билан тил бириктирганим йуқ, балки Жарвиснинг ҳаракатига қаршиман.

Баҳс чўзилди. Сухбат асносида бирор нарсани англаб ололмади Фурузон. Воқеалар ипи бадтар чуваланар, қаршисида утирган аёлнинг тиниқ чеҳрасидан булак ҳамма нарса хираллашиб борарди. Унинг мовий кўзлари олдида юмшаган қаҳр Жарвиснинг шўрхоқ далада ўсган сассиқ алафдек фикрлари таъсирида, яъни Фурузоннинг миясида неча бор тўфон кўтарган хулосаларига дош беролмай бот-бот алангаланарди. Пировардида Шихобосонинг ҳам жаҳли чиқди.

— Майли, кетаверинг! — деди у ўрнидан туриб эшик томон юраркан. — Бағри тош одам экансиз. Лекин билиб қуйинг, аёл бошим билан ҳовлингизга кириб-чиқиб, тунлар олдингизга келиб юрибман. Шунинг узи хулоса чиқариб олишингиз учун етарли эмасми? Айбим шуки, ой тўлмагунча сизга сиримни айтолмайман.

Фурузон муаммолар гирдобиди қолганини ҳис этди. Аёлнинг буй-бабини чамалаётган каби бошдан-оёқ назар солди. Шихобосо эшик олдида тўхтаб, чиқиб кетиши ёки қолиб, яна гапни давом эттириши шу лаҳзада Фурузон оғзидан чиқадиган сўзга боғлиқдай, унга елка оша қараб турарди. Эғнида «алпак» деб номланган шоҳидан этаги кенг қилиб тикилган кўйлак. Енги ва ёқаси очиқ. Белида шу матоҳнинг узидан икки бармоқ энидай қалинликдаги камар, унинг учи ўнг ёнига илмоқ қилиб боғлаб қўйилган, оёғида пошнасиз оқ бошмоқ. Кўнғир сочлари ҳалқажалқа булиб елкасига ёйилган...

Фурузон ундан кўз узмас ва нима учундир Жарвис тўғрисида уйларди. «Унинг мана шу ҳолатини қадрлармикан Жарвис?» — деган ҳаёл билан олишарди. Тасаввур қилди: Жарвис кўзларини хиёл қисганча курсида ястаниб утирибди, оғзида сигара. Бурқираган тутун орасидан қарайди. Шихобосо эса мана шу ҳолатда. Эғнида ҳам шу либос. Оёғи... Фурузоннинг нигоҳи бошмоқ тасмалари орасида бир-бирига жипслашиб турган нозик бармоқларга тушди. Кўз олди туманлашди ва шу туманлик орасида лип этиб оқ бошмоқ ердан кўтарилди. Эшик очилиб ёпилди. Хонада ёлғиз қолди Фурузон.

XI

Осмонда ярим палла ой. У ҳеч қачон тула бўлмагандай, самовий кенгликка қўшилиб кетган томони тўлишмайдигандай. Шихобосо бу манзарани кузатар ва шу дақиқада Фурузонга айтиши керак бўлган сўзларини салмоқлаб кўрарди.

— Ҳеч бўлмаганда сафарни бирор ҳафтага кечиктиришингизга тўғри келади, — деди у Фурузоннинг хира ой ёғдусига чўмган гамгин қиёфасига қараб.

Сухбатдошининг ҳолати ўзгармади.

— Розимисиз? — сўради Шихобосо хушомад ўрнида қиладиган бир чимдимгина истиғно қўшилган овоз билан.

— Ҳамма нарса сирлар пардасига ўралган ва устидан мавҳумот туманлиги қоплаган, — жавоб қилди Фурузон ва гавдасини илкис орқага ташлаб курсининг суянчигига ястанди. — Қандайдир юз бериши керак бўлган мўъжизалар, қора тошлар, эгизак Жарвислару менга ўхшаган одамлар. Ҳаммаси менинг бошимга бало ёмғири-

дек ёғилмоқда. Булар сизнинг тарафингиздан Жарвис ҳамкорлигида ўйлаб топилган афсоналар. Ишонмайман.

— Муъжиза юз беради! — шивирлади Шихобосо.

— Қандай муъжиза? Биларкансиз, айтинг-да, нималигини.

— Сабр қилинг, уз кўзингиз билан кўрасиз. Уни оғзаки таърифлаш сира мумкин эмас. Ушанда мен ёнингизда тураман, қўлингизни ушлаб, елкама-елка ва сизга бир оғиз гап айтаман. Биз тўрт кишимиз, ана шу тўрт кишининг гувоҳлигида бўлади ҳаммаси. Туғрироғи уч киши ва бир сайёра...

Фурузоннинг жаҳли чиқди, аммо аччиқ-тизиқ гап билан ҳеч нарсани аниқлаб бўлмаслигини ўйлаб ўзини босди. Ёнимда туриб, қўлимни ушлаб айтадиган «бир оғиз гап»и нима экан, деб ўйлади, хаёлида усмирлик пайти, бир қизни севиб, муҳаббат изҳор қилолмай юрган кунлари гавдаланди. Қиз ўзинчи синфни битирар-битирмас эрга тегиб кетди...

— Севғи изҳор қилиш учун муъжиза юз беришини кутиш, кимларнидир гувоҳликка чақириш — муҳаббат тарихида битилмаган ҳодиса.

Фурузон ошириброқ юборганини пайқаб, дарҳол Шихобосога қаради. Унинг юз ифодасини илғаб бўлмасди. Бошини адл кўтарганча ойга қаради. Фурузонга ёнламасига тургани сабабли пешонаси ва бурнининг устидан иягигача тортилган бир қатим ипақдек кукимтир шуъла юзининг ой нури тушиб турган томони билан соя томонини гўё чегаралаб қўйгандек кўринарди. Тик қомати ҳам гўё фалакка интилиб, парвозга шайланиб, агар қўлларини осмонга чўзиб бир талпинса учиб кетиши муқаррардек туюларди. «Кумушранг ипақ қатими» аёлнинг лаблари устида ялғиланиб кетди, илиққина шивирлаш саси таралди:

— Фурузон!..

— Шихобосо!..

— Ўтиниб сўрайман, сафарингизни бир ҳафтага кечиктиринг. Ой тулишсин, кейин майли, тўрт томонингиз қибла.

Аёл сўнгги сўзларни айтаётиб қиё қаради. Қўзларида ловуллаб турган мовий аланга кичрайиб бамисоли чўгдек милтиллар, қимтилган лабларининг бир четида Жаконданинг табассумига ўхшаш сирли нимқулгу титраб турарди. «Менинг гапларим жуда баландпарвоз, сўзларим эса қўпол», деди узига ўзи Фурузон. Унинг қулоқларида аёлнинг майин овози ҳамон жарангларди.

XII

Ой тулиша бошлаганда сентябрнинг ўрталари эди. Кунларни адаштириб юборган Фурузон узица ҳисоблаб ҳеч нарсани аниқлаёлмади. Кейинги пайтларда вақт билан иши бўлмай қўйган, умр утишига бепарво эди. Шошиладиган жойи, қолиб кетадиган юмуши бўлмаса. Аммо олдинда муҳим воқеа кутиб тураркан, ойнинг нечанчи кунни эканлигини жуда билгиси келди. «Бугун — сентябрнинг ўн еттиси». Юз берадиган муъжиза арафасини шундай белгилади. Аслида қарийб бир ҳафтадан бери ойни кузатиб ётарди. Уша ўн еттинчи кеча ойнинг юзасида ўз сувратини кўрди. Оёқларини елка кенглигида керганча қиялик устида турарди. Икки қўли олдинга чўзилган, бармоқларининг учи шакли ноаниқ аллақандай қорамтир маъвога туташиб кетган. Бу ноаниқлик — Шихобосо. Узица хулоса қилди. Чеккасини деразага тираганча

узоқ кузатди. Ойдаги эркак киши, яъни Фурузон қўлини чўзиб турган томон ҳали бутунлай тулишмаган.

Эрта сўнгги кун. Ой тўлади. Шихобосо айтган муъжиза юз беради. Кўз узмай тикилиб турсанг ой юзидаги шакллар албатта ҳаракатланаётгандай туюлади, балки ростдан ҳам ҳаракатланар. Муъжиза деб шуни кўрсатадимиз ёки ойга қараб фол очадими, балки дераза пардасини суриб, «қара, ой нақадар гўзал», деб кўя қолар. Севги изҳор қилмас, бунинг учун тулин ой кечасини кутиш бачканалик — бизнинг ёшимизга ярашмайди.

Ана шундай мулоҳазалар гирдобда утирган Фурузоннинг юрагини бирдан ваҳм чулғади. Дарвозахонада қоронғулик ичида нимадир қимирларди. Кейин у девор бўйлаб чўзилган камбаргина сояга ўтиб олди: У қоронғуликнинг янада куюклашиб, зичлашишда давом этаётган ва ҳали маълум шаклга кириб улгурмаган бир тўп заррасига ўшарди. Уша нуқтадан кўз узолмай қолди. Қаттиқ кўрқди. Мубҳам шарпа лаҳза сайин кичрайиб ёки тулишиб, гоҳ паст, гоҳ баланд бўлиб, ёнга — девор сояси бўйлаб ўтирган дераза тагига туташадиган томонга силжирди. Унда кўз узиш имкони йўқ, бир лаҳза чалғиса, киприк қоқса, мубҳам шарпа сакраб ёруғликка — ҳовлининг ой нури бус-бутун ёритиб турган худудига чиқадигандай. Худди шундай ҳолатни болалигида, тахминан беш ёки олти ёшлигида ҳам бошдан кечирган.

Кўрқув кучая борди. Энди Фурузон ўттиз ёшдаги эркак эмас, ношуд гўдакка айланганди. Уй олдидаги баланд супа қишги ва баҳорги ёгин-сочинлар туфайли емрилавериб узунчоқ тепаликка айланган. Шунинг учун ёзда ҳовлининг уртасида жой солиб, ўша ерда тунардилар. Ҳовли теграгидаги деворлар бутунлай емрилиб, қишлоқ марказидаги подахона, кўча ҳамда кўчанинг нариги четидаги уйлар кўриниб турар, подахонанинг бир чети ҳовлига туташиб кетганди.

Кўп нарсалар Фурузоннинг хотиридан кўтарилган. Ушанда ёнида ётган аёл ким эди, онасимиз ёки бегона, ҳалигача унга аёлнинг кимлиги номаълумлигича қолди. Ўзининг исми Фурузонмиди ушанда ёки бошқачамиди — бу ҳам ёдида йўқ. Аёлнинг нариги ёнбошида ётган болани укам деб уйларди. Ярим харобага айланган ҳовлида уювлари ёлғиз яшардилар. Аёл кечкурун — пода келиб тарқалгандан сўнг — ҳовлига сув сепаб супурав, гилам солиб кўрпача тўшар, ўша ерда кечки овқатни ердилар ва ўша жойда тунардилар.

Фурузон ухламади ўша оқшом. Ой сутдек ойдин. Осмонга тикилганча ётаркан, нимадандир кўрқайганини ҳис қилди, тўғривоғи, кўрқувни пайқайди. Қаердандир ваҳимали бир нарса тургандай ва ўз ўлжасининг қимирлашини кутаётгандай. Фурузон ётган жойидан танасининг ҳолатини ўзгартирмай, кўз қири билан подахона томондаги уйларга қаради-ю, ўша нарсани кўрди. Том бўғотидан тушган сояда нимадир ҳаракатланарди. Унинг ҳаракати боши, елкалари, белига эски-туски кийимларни боғлаб олиб рақс тушаётган ақли заиф кимса уйинини эслатарди. Қимирлашга мажболи қолмади. Мубҳам шарпадан кўз узмай, кўрпа остидан қўлини силжита-силжита, астагина аёлнинг биллагидан ушлади...

Эрталаб ҳаммаси аён бўлди.

Уша кўрқинчли шарпа ёшгина аёл эди. Тунда том бўғотидан чиқиб турган ёғочга ип боғлаб ўзини осганди. Болалигида юз

берган мазкур воқеа даҳшатини яна бошдан кечирмаслик учун дераза пардасини тортиб ёпди-да, тесқари қараб ётди. «Эй, Фурузон, — деди ўзига ўзи, — бу хотираларни унут. Денгизни ўйла. Кўз олдингда денгиз. -Бепоен денгиз. Қудратли ҳилқат. Кўм-кўк тўлқинлар шовуллаб соҳилга урилади. Тўлқинлар кўм ўйнайди. Кўмлоқда тўлқинлар изи. Денгиз бамисоли тирик мавжудот. Ҳансирайди, уҳ тортади, пишқиради. Сен соҳилдасан, Фурузон. Кўмлоқ соҳил. Қуёш. Аёлларнинг ранг-баранг чўмилиш кийимлари. Йўл-йўл, сидирга гулсиз, ола-була. Ёни ва оғи икки бармоқ эничагина. Кўм оловдек жазиллайди, танингга хуш ёқади. Совқотган кўксингни кўмга босасан. Тўлқинлар шовури. Шувв! Шувв!..»

Машқ муваффақиятли чиқди. Ёлғизликда кечган умрнинг сабоқларидан бири шу бўлиб, хаёлни чалғитишнинг бир нав ҳадисини олганди Фурузон. Денгиз ва тўлқинларни кўз ўнгига келтириши билан қўрқинчли манзарани унутди. Кўнгли хотиржам тортиб, миясининг бутун фаолиятини Шихобосога қаратди. Хаёлни чалғитиш учун машқ қилишга киришаркан, нега тўғридан тўғри Шихобосони ўйламаганлиги ўзига ҳам қизиқ туюлди. Хулоса қилди: «Демак, Шихобосо ҳали юрагимдан ўрин ололгани йўқ.» Рупарада Шихобосо пайдо бўлди. Уни кўриши билан: «Ҳамма нарсани «Тет а Тет» усулида ҳал қилганимизда ҳеч қандай тулин ой ҳам, мўъжиза ҳам, Жарвиз ҳам керак бўлмасди», деди Фурузон.

Шихобосо сирли жилмайди. Ҳалигача ҳеч ким шарҳлаб беролмаган сирли табассум. Шихобосо ҳаётда мавжудми ўзи ёки чалғиган хаёл маҳсулими? Миясида айлана бошлаган гумоннинг мустаҳкам ўрнашиб қолишидан чўчиб яна хаёлни чалғитиш ниятида тана ҳолатини ўзгартирди, нариги ёнбошига ўгирилиб, деразага қараб ётди. Падданинг узунасига кўк ва сариқ йўллар тортилган нимдош матоҳи ой нурини элар ва ундан сизиб ўтган шуълалар дераза раҳида хира тортиб кўринарди.

Фурузон чўчиб кўзини очди. Ухламаганди ҳали. Тулин ой осмонда ҳамон парпираб турар, аниқроғи, лаҳза сайин тўлишар ва ерга беадад мул зиё сочарди. Ташқари сутдек ойдин. Тун маликасининг деразадан қия мўралаётганига қараб вақт тонга яқинлашиб қолганини тахмин қилди. Куздан бери унутилган хотираларнинг хира ва ёқимсиз ташрифдан дили хира тортди. Борлиқ шунчалик сукутга чўмгандики, девор қавагига беркиниб олиб, «ҳашаматли саройи»га маъшуқасини чорлаётган қора чигиртканинг овозида юракни эзиб юборадиган шундай мунг бор эдики, бошдан-оёқ ридога ўралган ва шу дақиқада ёлғиз ўтириб, шохларини аста-аста тебратиб, ой ёғдусига чўмган ҳовлига ғамгин тикилганча қуйлаётган жониворнинг ҳолатини яққол кўз ўнгига келтирди.

«Мен сендан бахтсизроқман!»

«Чувалчангдан ҳам бечораҳолу ожизман!»

Фурузон қора чигирткага далда бериш учун шундай нидо қилди.

«Шиллиққуртни чиғаноқ ҳимоя қилади, тошбақанинг ҳам касаси бор, арининг заҳарли найзаси. Мени эса ягона ҳимоячим бўлган шу тўрт девордан ҳам маҳрум қилишмоқчи. Қурашсам, оёқ тираб туриб олсам бўлади, лекин нима керак, ёлғиз, сўққабошман, бош олиб кетганим яхши эмасми... балки... саҳроларни

кезиб Ал Маърий Абу Аълони топарман. Инсониятни ва муҳаббатни биргалашиб лаънатлармиз. Дўстларнинг илондан тарқаганини, аёл қорнидан тушадиган ҳар бир гудак аслида газандалигини жур бўлиб куйлармиз...»

Инсон юрагининг сўзсиз нидосига қулоқ тутгандай бир дам тинчиб қолган ошиқ чигиртка қайтадан, янгича жазава билан чириллаб юборди.

XIII

Муъжиза юз берадиган дақиқалар тобора яқинлашарди. Фурузон хонада ёлғиз ўтириб, кеч киришини тоқатсизлик ила кутмоқда. Ҳаммасига қул силтаб, узга юртларга кетиш истаги хуруж қилганда Шихобосо айтган гапларни ёдга олар, аёл юрагининг туб-тубида яшириниб ётган қандайдир дарднинг аҳён-аҳёнда ялғиланиб кетиб, кўзларининг мовий осмон каби тиниқ сатҳида намоён бўлишини ўйларди. Деразадан Жарвиснинг боши кўринди. Лаҳза ўтмай эшик тақиллади. Фурузон унинг саломига ҳушламайроқ алик олди. Эгизаклар юзма-юз ўтирганча бир-бирларининг аҳволи руҳияларини кузатдилар.

— Кечиктириб яхши иш қилмадинг, — гап бошлади Жарвис. — Сени истаган пайтларида қамоққа олишлари мумкин. «Кешкаш» муҳаррирининг телефонда шаҳар прокурори билан гаплашганини эшитиб қолдим. Гуё сен рўзномани рептелия деб ҳақорат қилганмишсан. Фақат рептелия нималигини прокурор билмас экан...

Фурузон рептелиянинг судралиб юрувчи бир кўзли махлуқлигини, кўчма маънода сотқин матбуотни билдиришини айтиб ўтирмади. Сўхбатга иштиёқи йўқроқ эди. Қамоқ сўзини эшитиб, руҳи тушиб кетди. Рўзнома муҳаррири Босрухнинг шумлигини билар, ҳар қандай тубанликдан қайтмаслигини ҳам бир икки сўхбатдаёқ англаб етганди.

— Бугун яширин эшитув аппаратини кўшиб Лоро билан Босрухнинг гапини ушладим, — давом этди Жарвис. — Биласан-ку, Лоро унинг раҳнамоси. Бир бошингга шундай душман орттиргансан, ҳатто мактаблар бош нозири сенга тиш қайраб юргандан кейин...

Фурузоннинг юзи гуноҳкорона тус олди. Душманлари ҳар тарафдан бостириб келаётгандай дам деразага, дам эшикка кўз ташлади. Елка қисганча гапга қулоқ тутди.

— Улар ҳам шу хусусда гаплашдилар, — деди Жарвис, — Лоро рептелия қандайдир таом бўлиши керак, дея тахмин қилди.

Фурузон беихтиёр кулиб юборди.

Жарвис ҳам илжайиб қўйди.

— Кетаман, — деди Фурузон ва гуё ҳозирнинг ўзида йўлга чиқиш мумкинми-йўқлигини билмоқчидек яна деразага қаради. Ҳовлини томлар сояси мусаххар этган, фақат очиқ қолган дарвозахонада тўрт бурчак шаклидаги нур оқими ярқираб кўринарди.

— Пулинг етар, ёки яна берайми, — сўради Жарвис бироз сукутдан кейин эҳтиёткорлик билан.

— Етар.

— Шихобосони ўйлама.

Жарвиснинг бу гапи Фурузонга ёқмади. Бачкана, ҳатто уят-

дай туюлди. Гуё аёлнинг тушагини уйлаб кетолмай турибди, деб таъна қилаётгандай.

— Бир киши уйласа бас.

Жарвис бу гапдан Фурузоннинг шамасини ҳам, бироз жаҳли чиққанини ҳам сездди. Чунтагидан тамаки оларкан, «кечирасан» деб куйди ярим синиқ овозда. Ноқулай гап қилгани учун кечирим сўрадимми ёки тутун тортмоқчи бўлгани учунми, буни Фурузон англамади. Жарвис қутичани чўзиб сўради:

— Чекасанми?

— Майли, ол.

Тутун Фурузонга тез таъсир кўрсатди. Анчадан бери чекмай куйганиди, боши айланди, шунинг таъсирида бўлса керак Жарвисга гап қотди:

— Кетаман. Қани шу Вальпургия¹ туни ўтсин-чи. Менга сизларнинг гапларингиз атрофи уч қават зулумот билан қуршалган Тартардан ҳам сирли ва мавҳум.

— Менга шу тўғрида Шихобосо бир нарса дегандай бўлувди, — жавоб қилди Жарвис аҳамиятсиз нарсалар устида фикр юритаётгандай, бепарвороқ оҳангда. Сўнг бирдан жонланиб давом этди: — Айтгандай, бугун уникада тўпланамиз, хабаринг бордир?

— Бу кеча ой тўлади.

— Нималарни уйлаб топмайди бу аёллар, уларга...

— Сен Шихобосо айтган мўъжизага ишонасанми?

— Қайдам, Ванго ёки Нострадамус бўлмоқчидир. Ҳайтовур нимадир қилмоқчи-да. Осмон мўъжизалари тўғрисида кўп гапирарди. Ўзинг ҳам биласан-ку, лекин сенга айтсам жуда танти ва инсонпарвар аёл. Мана, сени даволаб олди-ку. Аёл боши билан кечалари ҳузурингга келди.

Фурузон сўхбатдошининг юзига қисқагина, аммо синовчан назар солди, Жарвис «ҳузурингга келди» дейиш билан нимагадир шама қилаётганга ўхшарди.

— Аҳволим бад эди, ҳеч нарсага хушим келмасди, — деди Фурузон бироз аччиқ билан.

— Тўғри, ночор эдинг.

Дарвозахона саҳнидаги нур хиралашди ва лип этиб ўчди. Эгизаклар миясига, қуёш ботди, деган фикр урилди ва бу фикр энди тун бошланди, бироздан сўнг осмон тоқига тўлин ой кўтарилади қабилдаги ва ундан сўнг юз бериши кутилаётган воқеаларга туташиб кетди. Шунинг учун ҳам улар анчагача жим қолишди. Инсон юрагининг қайсидир минтақасида жойлашган сувайдо нуқтаси ўзининг бугдой донасидай катталикдаги вужуди билан осмондаги қора тешиқларга тақлид қиларди. Шу лаҳзада энг юксак малакали ҳақим ҳам эгизаклар юрагида содир бўлаётган ўзгаришларга ташхис қўёлмаган бўларди.

— Эскарма девори...

Фурузоннинг ўзича гўлдираб айтган бу гапи мавҳумлиги билан Жарвисга ёқмаган бўлса-да, индамади, эшитмаганга олди, маънисига ётмаганлиги сабабли қулогининг ёнидан ўтказиб юборди. Хона бурчакларида оқшомнинг сурма ранг кўлкалари тўплана бошлади. Эгизаклар яна тамаки тутатдилар. Оғизларидан пуркалаётган тутун юқорига кўтарилар ва шифтнинг қора сатҳига сингишиб кетарди. Чироқни ёқмадилар. Иккаласи учун

¹. Жинлар базми туни.

ҳам шуниси қулай. Одатда бир-биридан бегонасираб юрадиган ака-укалар кўз уриштиришни ёқтиришмайди. Жарвис билан Фурузон ҳам ҳали сирдош бўлиб кетишмаган, ўртада кўз кўринмас жарлик мавжудлиги сезилиб турарди. Айниқса Фурузон рўпарасида ўтириб тутун пуркаётган ва ўзича нималарнидир чамалаётган суҳбатдошини ёқтирмас ва ундан чўчиб турарди.

— Ёлғизликда кечган ҳаётнинг таъсири-да бу, ўзинг билан ўзинг гаплашавериб оғзингга келган сўзни овоз чиқариб гулдурашга урганиб қолгансан, — дея ҳазилсимон гап қилди узоқ жимликдан кейин Жарвис.

— Гира-шира қоронғулик ва ўчоқда ёниб турган ўт кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, — деган овоз келди эшик тарафдан.

Остонада ташқарида ҳали тамом сўнмаган хира ёруғлик билан уй қоронғулиги ўртасида турган кишининг аёллар қоматига хос белгилари қора ва кўкимтир чизиклар билан чегараланган ҳолда аниқ кўриниш бериб турарди. Эгизаклар бараварига ўгирилиб Шихобосони курдилар.

— Афсуски, ўртада олов йўқ, — деди Шихобосо фикрини давом эттириб.

— Олов сиз-да! — ҳозиржавоблик қилди Жарвис. — Ўзингиз олов!

Ҳақиқатан ҳам «Шихобосо» сўзи маъноси — ўт каби чақновчи. Шунинг хаёлидан утқарди Фурузон. Эгизаклар ўринларидан турдилар. Аёл ичкарига кирмасдан пайпаслаб чироқ ёқди. Хона лоп этиб ёришган заҳоти қоронғулик деразаларга ўз пардасини илди. Ташқари зулумот кўйнида қолди. Шихобосо сарвдек қоматини намойиш этмоқчидек кўлини чироқ тугмасидан олмай турарди. Эгизаклар мамнун жилмайишди. Хонада аёлнинг пайдо бўлиши нафақат қоронғу уйни, балки эркаклар юрагини ҳам ёруғликка тулдирганди. Фурузон остонада турган аёлга ҳайрат билан тикилиб қолди. Шу пайтгача Шихобосонинг бу қадар латофат эгаси эканлигини пайқамаганлигидан таажжубда эди. Ёнида Жарвис борлигини унутиб, шивирлади:

— Шихобосо!...

Жарвис хона ўртасига томон келаётган аёлни четлаб ўтиб, «мен ҳозир» деганча, ташқарига чиқиб кетди. Фурузон бунга эътибор қилмади. Унинг кўзига Шихобосодан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Аёл лабларини кенг ёйиб жилмайди. Кўзлари сузилди, ammo бу ҳолатни узоқроқ ушлаб туrolмади. Бирдан унинг юзидан юрагини тулдириб турган изтироб кўланкаси намён бўлди.

— Кетдик.

Аёл бу гапни секингина, ерга қараб, ҳатто юзини Фурузондан яширгандай биров четга ўгириб айтди. Эшик ортидан қадам товушлари эшитилди. Жарвис хонада ёлғиз қолганларни ноқулай аҳволга тушиб қолишдан огоҳлантирарди. Шихобосо шошқин бир ҳаракат билан кўзларини артди. Бошини илкис кўтариб, чарақлаб турган нигоҳ билан Фурузонга қараркан, киприкларидан оқ зарралар ярқираб кетди. «Шабнам тўкилган майса...» Шу фикрни хаёлидан ўтказди Фурузон ва қачонлардир шарқ лирикасидан ёдида қолган икки мисрани товуш чиқармай ўқиди:

Кукрагимдир субҳнинг пироханидин чокроқ,

Кипригим шабнам тўкилган майсадин намрокроқ.

Аёл бушашибгина ўрнидан кўзгалди. Кайфияти тушкун эди. Фурузон далда берди:

— Дадил бўл, Шихобосо!

Аёлнинг лаблари титраб кетди. Йиғлаб юборишдан ўзини базур тийиб турарди. Титраётган лабининг бир четини тишлаб «айтганингни қиламан» мазмунида бош силкиб маъқуллади. Жарвиснинг кириб келиши уларнинг тушкун ҳолатига чек қўйди.

— Кетдик! — энди қатъият билан янгради Шихобосонинг овози.

Бирин-кетин ташқарига чиқишди. Шихобосо эркакларни олдинга ўтказди. Ҳамма уз хаёли билан бўлиб жимгина борар, ҳеч ким гапиришни истамасди.

XIV

Шихобосо эркакларни майиз ва арпабодиёндан тайёрланган қулбола ичимлик билан сийлади. Чироқлар яшил нур таратарди. Қадахлардаги ичимлик ҳам яшил рангга мойил, оҳиста таралаётган куй гўё яшил майсалар устидан оқиб келаётган жилгага ўхшарди. Фурузон кўзларини юмганча қадахдагини симириб ичаркан, таралаётган куйнинг ҳам яшил рангдалигини гўё аниқ кўрди. Маҳзун бир дилкашлик ўз бағрига олиб аллаларди уни. Қадахни дастурхон устига қўя туриб Шихобосога қараб нимадир дейишга чоғланди, аммо тили калимага келмади. Тепадан тўкилаётган ёғду аёлнинг оловранг сочларига кўниб, унга самовий тус берган, киприklarининг сояси юзидаги майин тиниқлик устига омонатгина кўнган капалақдек пирпираб турар, зоти тоза содагон аёлларга хос қирра бурни лабларининг кирил ёзувидаги «м» ҳарфини эслатадиган чизиқлари устига майин соя ташлаган.

Фурузон ундан ногоҳини узиб ололмас ва ўзича Шихобосо курсатмоқчи бўлган мўъжиза шу бўлса керак деб тахмин қиларди. Ногоҳ чироқ учиб, хонага қоронғулик чўкди. «Увв!» — дейишди ўтирганлар бараварига. Орадан бир неча сония ўтиб, кўзлар қоронғуликка кўника бошлагандан сўнггина дастурхон атрофида Шихобосонинг йўқлигини пайқади Фурузон. Бир қўли билан дераза токчасига таяниб, иккинчиси билан шоҳи пардани ушлаганча турарди у. Тийиқсиз бир куч Фурузонни унинг ёнига чорлади. Бунга журъат қилди, ўрнидан туриб аёлнинг олдига борди. Жуда яқин борди. Аёл танасининг ҳароратини ҳис этди. Шихобосо ҳолатини узгартирмади. Энди Фурузоннинг кўкраги аёлнинг елкасига тегиб турарди. Худди шу пайт Шихобосонинг тутқични ушлаб турган қўли кескин ҳаракатга келди. Парда шариллаб очилди. Фурузон нақ дераза рўпарасида парпираб турган ойга қаради. Аммо Жарвиснинг ҳайқиригини эшитиб, ортига ўгирилди-ю, ҳайрат ва кўрқувдан ҳуши оғиб қолаётди. Хона ўртасида, ой нури тўшалиб турган жойда инсон қиёфасидаги аллақандай жонзот пайдо бўлиб қолганди. Эғнидаги либоси ой нурида ярқирар ва беҳисоб юлдузчалар турли рангда ёғду таратарди. Бирдан чироқлар ёниб, кучли ёруғликда скафандр кийган жонзот бор даҳшати ва гузаллиги билан намоён бўлди. Фурузоннинг асабий титраётган кўллари Шихобосонинг билагидан маҳкам ушлаб турар, ўзидан уч қадам наридаги махлуқдан кўз узолмасди. Шу лаҳзада Жарвиснинг ҳолатини ва Шихобосонинг юзидаги ифодани кўргиси келарди-ю, бошини ўгириб қарашга мажולי

етмасди. Қўрқинчли махлуқ одам қиёфасида бўлиб, қўлларини осилтирганча, оёқларини елка кенглигида кериб, пешонасидаги яккаю ягона кўзи билан мижжа қоқмасдан Фурузонга тикилиб турарди. Сукунатда Шихобосонинг шивирлаши даҳшатли портлашдай эшитилди:

— Бу сенинг ўглинг!

Ғайритабиий жонзотнинг ҳаракатга келиши ёки ундан бирор сас чиқишини кутиб, даҳшатли фалокат юз берадигандай, вужуддаги бутун диққатини бир нуқтага туплаганча ҳалокатли дақиқани кутаркан, Шихобосонинг айтган гапини ҳам унутганди.

— Ада-а!

Фурузон гандираклаб кетиб деразага суяниб қолди. Тиззалари залворли гавданинг оғирлигига дош беролмай қалтирарди ва Фурузон сирғалиб ерга тушди. Унинг ҳушидан кетиши учун ҳалиги бир оғиз гап кифоя қилди.

Шихобосо Жарвисни имлади, у ғайритабиий жонзотни даст кўтариб ташқарига олиб чиқиб кетди. Фурузон энди гилам устида чўзилиб ётарди. Шихобосо телефон қулоғини бураб, «тез ёрдам» чақирди ва шу лаҳзанинг ўзида маҳкамага ҳам қўнғироқ қилиб зудлик билан етиб келишларини суради.

XV

Ҳовли бамисоли кундузгидек чароғон. Гўё ой ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ нур сочаётгандай. Ҳовлида сон-саноксиз оломон. Кечикканлар дарвозахонадан туртиниб-суртиниб ҳамон кириб келишмоқда. Ҳуши ўзига келган Фурузон ана шундай манзарани кўрди. Қўрқув ва ҳайронлик билан дарвозахона устидаги мўъжизага қарайди оломон. Самовот элчисининг эғнидаги либоси кўзни қамаштирар даражада ярқирайди. Елкаларида отнинг тақаси шаклидаги қалин гардиш, тирсақларида алоҳида қўйилган зарбадан сақловчи қулоқ, кўкраги ва тиззаларида бамисоли Ахиллис қалқони кўринишида ишланган доирасимон ҳимоябон. Одамлар унинг либосини қизиқиш билан кўздан кечиришар, бошидаги учи думалоқ симчиқларга қарашарди. Тўли ойнанинг соҳир ёғдуси бу манзарага шу қадар улғуворлик ва салобат бағишлагандики, баъзи иродаси бўшроқ кишиларнинг вужудини қамраб олган ҳаяжон танадаги ҳужайраларни сиқар, кўзлардан ёш қуйиларди.

— Вой, худойим-ей!

Аёл кишининг бу нидоси ҳаммага баралла эшитилди. Одамлар унинг пешонасида катталиги отникидек кўзи борлигини кўриб туришар, аммо бу тўғрида нима учундир ҳеч нарса дейишмасди. Тилсиз ҳайратнинг ҳосиласи эди бу. Ниҳоят оломон орасидан биров ҳадиксираган овозда шивирлади:

— Кузи!..

Кейин шивир-шивир кучайди:

— Битта экан!

— Бунча катта, одам кўрқади!

— Самоватдан тушганларники битта бўлади.

— Нега?

— Ерликлардан фарқ қилиб туриш учундир-да.

— Кўриш учун биттаси ҳам етарли.

— Ҳа, катта-ку, иккита эмас, тўрттанинг ўрнини босади.

— Балки шайтондир.

— Шайтон бу ерга келолмайди. Юраги бетламайди.

Шайтон тўғрисида гап бошлаган киши бирдан жимиб қолди, теграсига хавфсираганча кўз югуртирди ва оломон орасидан аста сирғилиб чиқиб дарвоза томон юрди. Фурузон худди ана шу гаплар бўлаётган тўда яқинида турарди. Шунинг учун ҳам ҳаммасини эшитди ва курди.

— Кузатинг! — буюрди боши пачоқ, лаблари тоғорадек беўшшов киши ёнидаги қоқсуяк шеригига. Қоқсуяк шу заҳоти тор елкасини қисганча олдинга энгашиб чаққон ҳаракатлар билан одамлар орасидан йўл очиб дарвоза томон юрди. Уша лабдур одам Фурузонни ҳам кузатиб турарди. Буни пайқаган Фурузон ҳам ҳар эҳтимолга қарши ундан узоқлашди.

Бирдан ғала-ғувур бошланди, ҳайратни ифодаловчи нидолар эшитиларди. Самовот келгиндиси турган жойида тебранарди. Кейин унғ қулини юқорига кўтарди ва ўз ўқи атрофида ярим доира ясаб айланди. Одамлар унинг ишорасини тушунишди ва жуда муҳим воқеа юз беришини ҳис қилиб, жимиб қолишди. Вужудлар қулоққа айланди. Келгиндининг тиниқ, жангдор, аммо биров ғализ талаффузда айтган дастлабки сўзи оғир сукунат бағрини титратиб, одамларнинг боши узра ҳавога таралди:

— Халойиқ!

Теран сукунат чўкди.

— Орангизда бир аёл бор. Исми Шихобосо. У менинг онам!

Фурузоннинг тиззалари қалтираб танидан мадори кетиб борарди.

— Орангизда бир эркак бор...

Фурузон ҳозир ўз исмини том устида турган сирли хилқатдан эшитишини олдиндан пайқаб, яна хушидан кетиб қолмаслик ва узини билдириб қўймаслик учун титроқ қўллари билан ортида турган деворни пайпаслади, унга суянди. Шу лаҳзада қулоқлари том битиб қолишини хоҳларди.

— У кишининг исми Фурузон! Менинг дадам!

Аҳволи қанчалик ёмон бўлишига қарамай умид-ла қулоқ тутди Фурузон. Жарвис тўғрисида ҳам эшитишни ва унинг кимлигини билишни хоҳларди. Аммо келгинди жим қолди. Бир лаҳзалик танаффусдан сўнг яна жанглади унинг овози:

— Самоватнинг топшириғи шу: Энди мен Ерда яшайман. Умрим бизнинг сайёрамиз ҳисобича етти дақиқа. Бу сизда қанча бўлишини билмайман, айтишмаган. Чунки бунинг аҳамияти йўқ.

Келгинди борган сари равонроқ гапирарди:

— Мен шайтон эмасман. Менинг сайёрам энди йўқ. Қора тешик ютиб юборган. Тамом! Тамом! Бошқа мавзу: Менга фақат бир киши — доктор Жарвис раҳнамолик қилади. Энди тарқалинг! Ернинг ҳавоси оғир, толиқдим... одамларнинг руҳи оғир... оғир...

Келгинди жимиб қолди, бошидаги чироқлар учди. Худди шу лаҳзада том устида Жарвис пайдо бўлди.

XVI

Етти кундирки, Шихобосонинг уйи қуршовда. Фақат Жарвисгагина ташқи дунё билан алоқа қилиш имкони берилган. Мир-

шаблар, мухбирлар, ҳарбийлар, сувраткашлар... ҳаммадан орқада фуқаролар девори.

Фурузон дераза пардасини қия очиб, ғамгин нигоҳ билан уларни кузатади. Томдан тушгандан бери Л-Оро уйқуда. Жарвис унинг чўнтагидан икки бармоқ энндай китобча топди. Турли шакллари белгилардан иборат бу қўлланма Жарвиснинг айтишича «программа минимум» экан. Унда жумладан, Л-Оронинг шахси тўғрисида ҳам маълумот берилганини маълум қилди Жарвис.

Маълумот қуйидагича эди:

Ёши — 2540.

Ерга тушгач 8 кун ухлайди.

Уйқуси ой фазалари билан боғлиқ.

Ерга ой тулишган оқшом тушади.

8 кун уйқуда бўлиб, адаптация даврини бошдан кечиради.

Шундан сунг ҳамма болалардай яшайди.

Исми — Л-Оро.

Онаси — Шихобосо.

Отаси — Фурузон.

Тамом. Бошқа маълумотларни биз зарур деб топганда ола-сиз.

Тамом.

— Демак, эрта уйғонади, — деди Шихобосо ҳаяжон билан.

Фурузон аёлга синовчан назар билан қаради, ҳамон кўп нарсалардан шубҳаланарди. Юз берган воқеани идрок этишга ақли ожизлик қилар, айрим нарсаларни аниқлаш, савол беришга ҳам қурби етмасди. Бу ерда бир шайтоний уйин бор, деб ўйлар, Шихобосога шубҳаланиб қарар, Жарвисдан чўчирди. Гоҳида савомат қаъридан келган «ўғил» бирор овоз чиқариб қолмасмикан деб бола ётган уйга кулоқ тутарди.

Жарвис алоҳида бўлмада жойлашиб олиб, «программа»ни урганишга киришди. Эртадан кечгача қандайдир китоб ва ҳужжатларни титкилар, рақамларни солиштирар, ишдан қўли бушаганда ҳам ўйчан қиёфада юрарди. Фурузон дастлабки кунлар уз қариндошининг ҳаракатларини аччиқ истеҳзо билан кузатди. Аммо Жарвис ҳам, Шихобосо ҳам бунга унчалик эътибор бермадилар. Улар ўз юмушлари билан банд. Уйқуда ётган ўғилнинг олдига навбатма навбат кириб чиқишади. Охирги кун, яъни Л-Оро уйқудан уйғонади деган кун, раҳнамо уз хонасидан мамнун қиёфада чикди. Қўлида бир варақ қоғоз. Лабида табассум билан ишлар муваффақиятли бораётганини, Парана дарёси сувларидек жўшиб оқаётганини эълон қилди-да, бошқа бир сўз айтмай яна хонасига кириб кетди.

Фурузон билан Шихобосо чой ичишга утирдилар. Бошқа қиладиган иш ҳам йўқ эди аслида. Кейинги кунларда чойхўрлик қилиш вақт утказишнинг асосий воситасига айланиб қолганди. Бир чойнақда кўк чой, иккинчисида қора чой дамланар, дастурхонга сут ва ширинликлар қўйиларди. Шихобосо дастурхон ҳозирларкан, ошхона билан емакхона ўртасидаги масофани ўлчаётгандай битта-битта қадам ташларди. Дастурхон атрофида ўтириб чой ҳўплашаркан, иккаласи ҳам нимагадир кулоқ тутар, ниманидир кутарди. Чап тарафдаги кўлмада Жарвис ишламоқда, ўнг томондаги ичма-ич кетган хоналарнинг бирида Л-Оро ухламоқда. Фурузон чой қўйилган пиёлани аста-аста айлантириб ўтирар ва Шихобосонинг оғзини пойларди. Бу аёл олдида ўзининг

тани-жони бўшлигини, яшашга укувсизлигини тобора кўпроқ ҳис этар, ҳаёт деб номланган китобни ўқишда нўноклик қилганидан ачинаиб ўтирар, тезроқ бу ердан кетишни ўйларди.

Дастлабки даврда, яъни муъжиза юз бергандан кейинги уч-тўрт кун ичида орадан кўп гаплар ўтди, натижада ўртага бироз совуқлик тушди. Фурузон кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган воқеаларга узининг сира алоқаси йўқлигини исботлашга уринар, Шихобосо эса Л-Оро ўз ўғиллари эканлигини жон куйдириб унинг қулогига қуярди.

— Л-Оро ёлгон гапирмайди, — деди у ҳамон ўша алпозда бошини куйи солганча пиёлани айлантириб ўтирган Фурузонга қараб. — Чунки у ернинг одами эмас. Алдамчилик фақат бизга хос.

— Тўғри, фақат бизга хос.

Фурузон бу гапга алоҳида урғу бериб айтди ва Шихобосо кимга шама қилинаётганини тушунди.

— Яхши эмас, Фурузон. Юрагим қанчалар эзилиб бағрим ўртанаётганини билсайдинг, мен онаман ахир!

Аёлнинг товушидаги йиғи оҳанги Фурузонни ҳушёр тортишга мажбур қилди.

— Юрагим чак-чак томиб соб бўлди. Онани яратгунча тошни яратсин экан, — давом қилди Шихобосо, энги билан кўз ёшларини арта туриб. Шунчалик изтиробга тушгандики, у, ҳатто беихтиёр баъзи ножўя ҳаракатларни қилиб юборар, узини назорат қилишни ҳам унутиб, бурнини шилқиллатиб тортар ва бармоқлари билан бурнининг нозик қисганча артинарди. Фурузон унинг энги кенг, юрганда этаклари ҳилпиллаб ергача тегадиган кўйлагига қараб раҳми келди. Бир дам ўзини тошбағрикда айблади. Аёл йиғиси ҳам ўзини ҳимоялаш, ҳам ҳужум қилиш қуролидир, деган гап ёдига тушди ва ўзидан ранжиди. Осмондан тушган бўлса қандай қилиб ердаги одамларнинг, яна келиб-келиб Фурузоннинг ўғли бўлиши мумкин, деган ҳақли савол айланарди миясида. Буни Шихобосодан сўрашнинг фойдаси йўқ. Яна ўша қора тошни, тунда ётоғига кирган Фурузонни кўндаланг қилади, бошқа далиллари ҳам кўп. Улардан бири Л-Оронинг ўзи.

— Изланиш самараси!

Жарвиснинг қувноқ овози эшитилди. Эшикни ланг очиб, шахдам қадамлар билан Шихобосонинг олдига келди у ва такаллуфсизлик кўрсатиб пиёладаги совуқ чойни бир кўтаришда бўшатди.

— Тугун ечилмоқда!

Бир варақ қоғозни боши узра баланд кўтариб силкитганча ўз хонаси томон кетиб бораётган Жарвис ана шундай деб қичқирди. Шихобосо унинг ортидан гамгин нигоҳ билан кузатиб турди-да, яна Фурузонга гап ўқтиришга уринди:

— Узинг эшитдинг-ку, Л-Оронинг гапини, сени отам деди. Менга ишонмас экансан, унинг гапини ҳам ёлгонга чиқарасанми? Самовот қаъридан бир-икки оғиз ёлгонни айтиш учун келмагандир ахир.

Фурузон аёлнинг кўзларига тикилганча деди:

— Тухта, Шихобосо, Л-Оро бизнинг...

— Фарзандимиз, — унинг гапини булди Шихобосо, — айтишга нега тилинг бормайди? «Урод»лиги учунми?! Хуш, агар инсон

зоти азалдан бир кўзли қилиб яратилган бўлса-ю, самодан икки кўзли одам тушса, унда нима бўларди, биз қандай қарардик бу ҳодисага? Шубҳасиз ундан ҳазар қилардик. Нега шуни тушунмайсан?

— Мен бошқа нарса хусусида гапирмоқчи эдим. Менга деса саккизта кўзи бўлсин. У бизнинг фарзандимиз экан, демак биз эр-хотин эканмиз-да. Л-Оронинг осмондан тушганига ишонадиган бўлсам, фарзандим эканига шубҳа қиламан. Аксинча, фарзандим десам, самовотдан тушгани ёлгон. Ақлга сигмайди. Майли, истаганча лақиллатинглар мени, фақат шу муаммо ечимини айтинглар. Ҳақиқатни англасам ҳамма шартларингга кўнаман. Уй-жойни ташлаб бош олиб кетаман. Керак эмас шу ҳовли.

Шихобосо индамади, чой қўймоқчи бўлди ва кафтини чойнакнинг қорнига қўйди. Чойнак аллақачон совиб қолганди. Уни олиб ўрнидан турди-да, ошхона томон йўналди. Ўз хонасидан ҳовлиққанча чиқаятган Жарвис билан юзма-юз келиб қолди. Тўқнашиб кетмаслик учун Жарвис аёлнинг елкасидан ушлади. Бир-бирларидан кечирим сўрашди. Фурузоннинг назарида улар бир-бирларига қараб жилмайиб қўйишгандай туюлди ва бу шубҳа унинг ғувиллаб турган миясига, «ҳа, уларнинг тили бир», деган фикрни қўйди. Ўрнидан туриб деразага яқинлашди ва ҳовлида изғиб юрган одамларга зериккан бир қиёфада назар ташлади. Хона ҳавоси димиқиб кетгандай бўлди. Деразани очиб куз кўёши эринчак нур сочаётган далага бошини чиқаришини ҳамон бир гуруҳ одамлар унга талпинди. Қўлларида фотоаппарат, қоғоз-қалам. Саволлар ёғилди:

— Сиз жаноб Фурузонсиз, шундайми?

— Айтинг-чи, ҳозир нима ҳақда ўйлаяпсиз?

— Келгинди бола ўзини қандай ҳис этяпти?

— Сиз ўша боланинг отаси эканлигингизга ишонасизми? Балки бундан фахрланарсиз?

Аралаш-қуралаш сўроқлардан Фурузоннинг мияси бадтар ғувиллади. Деразани очганига пушаймон бўлиб, уни беркитиш учун тутқичга қўл чўзиши билан худди Жарвисдай бўйчан, қотма бир мухбир елкасини тираб, ёпишга тўсқинлик қилди ва жаҳл билан қичқирди:

— Жиноят қиляпсизлар! Бутун дунё қизиқиб қараётган феноменни жамоатчиликдан яширяпсизлар!

Махсус либосдаги кишилар қўлларидаги қора калтакларини ўйнатиб мухбирларни ҳайдаш мақсадида ҳайқира кетишди.

— Тартиб сақлансин!

— Тарқалинг! Тарқалинг!

Қотма мухбир мишрабларнинг бири билан тортишиб қолди:

— Нима сабабдан бизда ҳамма нарса халқдан яширилади? — қичқирди у алам билан. — Сиз мишрабмисиз, кимсиз ўзи? Мишраб бўлсангиз, боринг, ўғрилари ушланг!

— Юринг, кимлигимни маҳкамада курсатаман, — деб уни судрай кетди мишраб. Махсус либосдаги бир киши ҳовлидаги ҳар бир ҳаракатни тасмага олаётганини кўриб ўзини орқага тортди Фурузон.

— Мен журналистман, хизмат пайтида қамоққа олишга ҳаққингиз йўқ! — деган қичқириви келди мухбирнинг анча узоқдан.

— Фурузон! Нималар қиляпсиз, Фурузон? — танбеҳ берди раҳнамо.

Азбаройи боши гангиб қолганидан Жарвиснинг сизлаб гапирётганига эътибор бермай ўзини диванга гурс эткизиб ташлади Фурузон. Шихобосо чой кўтариб кирди. Ҳовли ҳамон ари уяси-дек гувилларди. Дераза беркитилган ва пардалар туширилган бўлса-да, ғовур-ғувур орасидан миршабларнинг ҳукмрон овозлари баралла эшитилиб турарди. Дарвоза кўнғироғи жиринглади. Жарвис чиқиб кетди-да, бироздан сўнг бир даста рўзнома ва жаридаларни кўтариб қайтди. Хона ўртасида тўхтаб, рўзномалардан бирини очиб қараркан, мамнун жилмайди.

— Беришибди, — деди саҳифадан куз узмай.

Суврат саҳифанинг қарийб ярмини эгаллаган, унинг тепасида катта-катта ҳарfli: «Жаҳоншумул мўъжиза юз берди», деган ёзув кузга ташланарди. «Хамиртуруш» ҳажвий ойномаси Фурузоннинг елкасига миниб олган бир куз боланинг расмини чизган, «Қашқатаёқ» рўзномаси «Жиноятчининг яккакуз арзандаси» мақоласини биринчи бетда босганди. Кўпдан бери ҳеч нарса ўқимай қуйган Фурузон ҳам рўзномаларни бирров кўздан кечирди. «Кешкаш» рўзномаси феномен тўғрисида бирор оғиз ҳам ёзмаган, унинг тўрттала саҳифаси ҳам сизир соғувчилар рўйхати билан тула эди. Шихобосо «Қашқатаёқ»да босилган мақолага куз ташлади-ю, тутатқиб кетди. Унда «путури кетган кимсалар» деган ибора тез-тез такрорланар ва бир пайтлар «Кешкаш» рўзномасида ҳам ана шундай кимсалар ишлаганига шама қилинарди. Мақола пировардида ишдан ҳайдалган шундай кишиларнинг самоватдан келган бола баҳонасида яна майдонга чиқишига, эл-халққа кўшилишига сира имкон бермасликка чақириларди. Номии курсатилмаган бўлсада, мақолада очикдан очик Фурузон ва у билан бирга бадарга қилинган мухбирлар калтаклангани кўриниб турарди.

Фурузон индамади. Унинг зада бўлган юрагида исёнкорлик руҳи ўлмаган бўлса-да, мажруҳ бўлиб қолганди. Унинг эзилган қиёфада ўтириши Шихобосога ёқмади.

— Кел, очикчасига гаплашайлик, сен ернинг одами эмассан ва ерга сизмайсан, кет, кетишинг керак! — деди Шихобосо сира кутилмаганда.

Фурузон аёлга ажабланиб қаради. Ҳазил қиялпими ёки гаплари жиддийми, билиб бўлмасди.

— Гапни чалғитма, Шихобосо, бу бола осмондан тушдими?

— Йўқ.

Фурузон ўтирган жойидан сакраб туриб кетди. Шихобосонинг бундай тез таслим бўлишини кутмаган, ўзини оқлашга уринмай тик қараб турганча бу қадар оддийгина қилиб «йўқ» дейишини хаёлига келтирмаганди.

— Йўқ дейсанми?! — сўради балки нотўғри эшитгандирман деган андиша билан.

— Ҳа.

— Нима «ҳа»?

— Л-Оро самодан тушган эмас.

— Қаердан тушган унда?

— Менинг қорнимдан.

— Бўлмаса нега унақа? Ҳалиги гаплари-чи?

— Бу етти йиллик ўйловнинг ҳосиласи.

— Қандай ўйлов, нималарни ўйладинг?

— Агар сен она бўлсанг-у, бир кузли бола туғсанг, ўйламас-мидинг?!

Бунинг устига ухлаши-чи? Узини билмай ётиши-чи?! Ой билан боғлиқлиги-чи! Кошки тушунсанг, кошки буларнинг бир заррасини бошингдан кечирган бўлсанг! Ёки бир кечагина олдида ўтириб чиққан, ухламай тонг оттирган бўлсанг! Ҳаммасига ўзинг сабабчи. Бахтимни қаро қилдинг... Яна сўрайсан, хафа бўласан, газабланасан. Сенинг таъвия зурёдинг деб етти йил қийналдим. Ҳомиладор бўлиб қолганимдан кейин уйимдан кетдим. Маломатдан кўрқдим... Айтаверайми?! Эшитасанми, ёки сенга бари бирми? Йўқ, энди эшит!

Шихобосо ҳушёр тортиб, ўзини йиғиштирди, қанчалик ҳаяжонда бўлмасин, Жарвиснинг эшикни очгани ва қандайдир юмуш билан дахлизга томон ўтганини пайқайди.

— Нега ўлдириб қўяқолмадинг? — сўради Фурузон ўзи ҳам кутмаган ҳолда тошбағирлик билан.

— Ундай қилолмадим... Ҳамма гапни сенга сўзлаб беришимга нимадир халақат беряпти. Балки Жарвиснинг шу ердалигидир. Лекин барибир айтишим керак. Бу лаҳзаларни йиллаб кутганман. Айтилаётган ҳар бир оғиз сўз гўё елкамдан тоғдек оғир бир тошни олиб ташлаётгандай.

Шихобосо гапдан тўхтаб маҳзун жилмайди. Ҳақиқатан ҳам унинг кузларига ҳоргинлик кўланкаси шарпа солиб турарди.

— Айтавер, бутун вужудим билан тинглаяпман, — деди аёлнинг ҳолатидан таъсирланиб кетган Фурузон. — Нима учун ундай қилолмаганингни ҳам тушуниб турибман.

— Йўқ, тушунмайсан. Бу дардни эркак зоти тушунар, аммо, тўла англашга, юракдан ҳис этишга қодир эмас. Биласанми, хо-нада ёлғиз ўзим эдим. Эҳ, бошимдан не кунлар ўтмади.

Фурузон нимадир демоқчи бўлгандай безовталанди, утирган ўрнидан бироз кутарилиб, яна чўқди, лаблари унсиз шивирлади, товуш чиқмади.

— Ҳамма нарсани тайёрлаб, пичоқни ёстигим остига қўйиб эшикни ёпдим. Эшик ичкаридан берк. Бажарадиган ишмининг тафсилотларига берилиб ўтирибман. Лекин ҳозир батафсил тўхталмайман, ҳадемай Жарвис келиб қолади, гапим чала бўлмасин деяпман. Бу мавзуга бошқа қайтишни истамайман. Уша аламли дамлар изтиробини яна қайта бошдан кечирмай дейман. Шунинг учун ҳам батафсил сўзлагим келмайди... Хуллас, тўғилди.

Хар кас ин чаман мижа вокард,
То мижа вокарду, даҳан вокард.

Эшитгансан бу мисраларни. Шарқнинг улуғ бир донишманди айтган. Ҳар ким дунёга келиб кўзини очди, кўзини очмасдан аввал оғзини очди дегани. Қандай халқ экан ўзи шу шарқликлар, қара, қанчалик ҳикмат бор.

— Балки шундайдир, билмадим. Хуллас, Л-Оро ҳам кўз очиб дунёни кўришдан олдин нафсини қондиришни: дунёнинг таъмини татиб кўришни истар ва шу истакни кучли чинқириқ билан ифодаларди. Кузи юмуқ. Ногоҳ юзига қараб кўрқиб кетдим. Кузи битта! У ҳам бўлса пешонасида! Пичоқ билан киндигини кесдим. Норасидага пичоқ ишлатиш, қон тўкиш шарт эмас, энг осони ёстиқни олиб устига ташланса бас. Туғиш ва тўлғоқ азобидан толиққандим. Шундай бўлса-да, энг сўнги кучимни тўплаб, ёстиққа чўзилдим, олдим...

Бола улмай қолгани ва у шу лаҳзада ичма-ич кетган хоналардан бирида ухлаб ётганини билса-да бутун вужуди билан қалтираб кетди Фурузон. Афтидан оғир болиш остида оёқчаларини силкиб, нафаси қайтиб, ожиз типирчилаётган норасида гўдакни кўз унгига келтирганди. Гўдак нафас олишга уриниб, бошини ёнга буришга интилар, бугилиб ёрдам сўрарди. Чақалоқнинг устидан оқ жилдли, четига тўр тутилган оғир пар ёстикни олиб ташламоқчи бўлгандай кўлини кўтарди. Балки «бўлди, айтма!» демоқчи бўлгандир. Сўнгра нафаси қисган кишидай энтикиб-энтикиб кўйди ва кўзларини ерга тикканча кулоқ тутди.

— Бола муштчаларини маҳкам тугиб чинқирар, оёқчаларини типирлатар, гўё шу сонияда устига келиб тушадиган ёстик остидан қочмоқчи бўлгандай ҳаракат қиларди, балки учиб кетишга интиларди. Аммо буларнинг ҳеч бири уни ўлимдан қутқариб қололмасди, агар лабларига кўзим тушмаганда...

— Лаблари?... Нима бор экан, лабларида?

— Биласанми, лаблари уни ўлимдан сақлаб қолди.

Фурузон ажабланиб дам елка қисар, дам бошини сарак-сарак қиларди.

Яна Жарвис ҳозир бўлди. Ҳузига тикилган кўзлардаги норозилик ёлқинларини пайқаса-да, бунга эътибор қилмай, кўзойнагининг тилла гардишидан ушлаганча, бироз орқага чалқайиб, кўлидаги қоғозга тикилди ва уқишга тутинди:

— Соат кафгирини қўл билан ушлаб,
Вақт аргумоғин тўхтатмоқ мушкул.
Тегранга ясагил ҳисор тош қалаб,
Ўлим хожасидан қутулолмас қул.
Сенинг озодлигинг сариқ чақадир,
Ҳақиқий озодлик қабрда, билдим.
Неки кўп мақталса булар беқадр,
Шундай бир гап борки: «ўзин мақтар қул».
Муҳаббат маъбуди Афродита бўл.
Рашк айла Психия хуснидан унинг
Баридан гўзалдир уша сунгги йўл...

— Жарвис! Бас! — кескин янгради Шихобосонинг овози.

Шеър узилиб қолди. Шоир Пегасдан тушди. Осмонга бўй чўзиб бораётган Геликон Пегас туёғининг бир тепкиси билан шаштидан қайтиб, «нима гап» дегандай, ажабланиб қаради.

— Ҳозир шеър кимнинг юрагига сигади, Жарвис?! — дея хитоб қилди Шихобосо.

— Ахир ўзим ижод қилдим буни, — деди Жарвис гоҳ Шихобосога, гоҳ Фурузонга ажабланиб қараркан. — Фақат биринчи мисра Шекспирники, қолганини ўз юрагимдан чиқардим. Азбаройи сизларнинг қовушганларингиздан бошим кўкка етганининг ифодаси сифатида иккингига бағишладим. Мана!

Жарвис қоғозни аввал Фурузонга, сўнгра Шихобосога кўрсатди. Шеърнинг тепасида, қоғознинг унги бурчагида ёзилган вақти, ўртада, сарлавҳа ўрнида учта юлдузча, чапда «Ф....га» ва «Ш....га» деган ёзув кўзга ташланарди.

—Шеър менга ёқди, — деди Фурузон, — сиз дурустгина шоир экансиз. Нега беҳуда ишлар билан шуғулланиб юрибсиз? «Шоирлар шоҳлардан юқори тургай». Шундай деган қадимги бир доғишманд.

— Плутарх, — ҳозиржавоблик қилди Жарвис.

—Эгизаклардан бирининг қайси жойи оғриси, иккинчиси ҳам уша жойини ушлаб изтироб чекади, — жаҳл қилди Шихобосо урнидан тураркан, — биз аёлларни оналик ҳисси бирлаштириб турса, сизларни бирлаштириб турадиган нарса — мунозара, гап сотиш.

— Биз нафақат гап сотамиз, балки сотиб оламиз ҳам, — ҳазил қилди Жарвис. — Мана ҳозир гап сотиб олдик.

У ошхона томон кетаётган Шихобосонинг ортидан қараб Фурузонга кўз қисди.

Эгизаклар ёлғиз қолдилар.

XVII

— Қара-я, қандай ишлар бўлиб кетди, — дея оҳишта гап бошлади Жарвис. Афтидан Фурузоннинг мақтовидан руҳланган, кайфияти ўзгариб қолмасдан уни суҳбатга тортиб айрим масалалар хусусида ўз биродарининг фикрини билмоқчи хоҳларди. Гоҳида инсон руҳиятини англаш ва ҳатто уни бошқариш ёки руҳга таъсир этиш қобилияти бор эди Жарвисда.

— Шу мўъжиза юз бермаганда, — давом этди Жарвис, — амакимиз ҳозир сенга беҳисоб бойликларни кўрсатиб, гузал қасрида сайр эттириб юрган бўлармиди...

У гапдан тўхтаб Фурузоннинг юз ифодасини зимдан кузатаркан, овозига бепарво тус берди ва эҳтиёткорлик билан кўшимча қилди:

— Бойликни қўлга киритиб бамисоли Граф Монте Кристодек қасос олсанг...

— Биласан-ку, бойликка қизиқмайман, — деди Фурузон ва дарҳол ўз хатосини тузатди, — дарвоқе, сен қаердан ҳам билардинг.

— Биламан. Билганим учун айтяпман. Масалан, амакимиз ҳазинаю дафинасини менга кўрсатганда очкўзлигим билан унинг феълини айнитиб қўйишим мумкин эди. Кекса кишининг бойлигига ҳирс билан қараш унинг улимини ишташ бўлиб туюлиши ҳеч гап эмас. Амакимизнинг қандай киши эканлигини билмайман, аммо унинг урнида бошқа ҳар қандай киши ҳам ранжирди-да.

— Амакимизни ўзинг топасан, мен бутунлай булак мақсадда...

— Тўғри, сен энг аввало, таъқиблардан қутилишинг керак.

Ҳеч бўлмаганда ноҳақликка қарши исёнингни ифодаси бўлади бу. Штат қисқарди, деб сени ишдан бушатишди-да, урнингга бошқа кишини олиб келиб қўйишди. Инсонни таҳқирлаш бундан ортиқ бўлмас.

— Қўй, эслама. Сизлар туфайли, умуман мана шу воқеалар туфайли гапларимни эндигина унута бошлагандим. Раҳмат сизларга. Гарчи мақсадингизни, ҳатто кимлигингизни тушуниб этган бўлмасам-да, миннатдорман. Шихобосо бўлмаганда балки сен бояги шеърда айтган «ҳақиқий озодлик» бағрида ётган бўлармидим...

— Сен ёзувчисан, аммо ёзмай қўйдинг. Ижодкор сифатида

ўлганинга ишонмайман. «Ковул гули мўъжизаси»ни қара! «Хузурбахш ўлим»-ни қара! Шедевр! Сен ҳамма даврларнинг буюк ёзувчиси бўлишга ҳақлисан, қачонки ёзсанг. Енгилма. Инсонни ўлдириш мумкин, енгил мумкин эмас. Эрнегани эсла. Ёзиш учун турмуш тарзини ўзгартир. Утиниб сўрайман сендан. Ҳамма нарса ўткинчи: тузумлар, сиёсатлар, бошқарув усуллари ва ҳоказолар. Булар ўткинчи; билдингми? Фақат маънавият боқий. Халқнинг маънавияти қанча зиғир етиштиргани ёки неча тонна жун жийитиб тери тайёрлагани билан эмас, ўз Шекспири, Гёте-си, Байрони билан, Кафкаси ёки Абёси билан ўлчанади.

— Ҳа, ёзишим керак...

— Ёз! Зора сенинг буюклигинг туфайли биз ҳам...

— Қуй унақа гапларни.

— Мен ундай демоқчи эмасман. Зора биз ҳам ижодга қўл урсак демоқчиман. Гапни булдинг. Кўрдинг-ку, шеър ҳам ёзиб юбордим.

Шихобосо овқат кутариб кирганда эгизаклар ҳамон буюклик тўғрисида гап сотишарди. Кечки овқатдан сўнг аёл хонанинг узоқ бурчагидаги курсида жойлашиб олиб тўқиш билан шуғулланди. Чойнак катталигидаги бир урам бинафшарангдаги калавани дуп этказиб гилам устига ташлади, оёқларини курси устига ихчамгина қилиб йиғиштириб олиб, оппоқ болдирини кўйлагининг этаги билан ёпди-ю, ишга киришди.

Эгизаклар тамаки тутатишди ва Шихобосонинг елкасига жун рўмол ташлаганча лабларини маҳкам қимтиб кампирчалардай бир алпозда ўтириб, чаққон ҳаракатлар билан пайпоқ тўқишга, калаванинг дам ўнг, дам чап томонга ағдарилиб дўмалашига уйчан термулиб ўтиришди.

Тун яримдан оғганда ҳаммаёқ тинчиб қолди. Паркка йўл олган сўнгги навбатчи трамвайнинг ҳорғин тарақа-туруғи ҳам узоқлаша бориб, охири тинди, қаердадир уйқусираган миршаб хуштагининг чуриллаши ҳам тун сукунати бағрига сингиб кетди. Уйдагилар аллақачон ухлаб қолишган, соқчиларнинг шарпаси эшитилмайди. Фурузон яна бир мuddат сукунатнинг нафас олишига қулоқ тутиб ётди. Назарида бу уйдан ва Л-Оро билан боғлиқ машмашалардан бир умр қутулиб кетолмайдигандай. Орадани яна йигирма дақиқалар ўтди. Сукунат. Ўрнидан туриб дераза олдига борди. Бу хонадан узунлиги етти-саккиз қадамлар келадиган даҳлизга ўтилар ва катта зал орқали ташқарига чиқиш мумкин эди. Фақат бинонинг олд қисмини ярим доира шаклида қамраб олган ойнабанд айвоннинг эшиги очик бўлса бас.

Деразадан аста мўралади. Эшик ёнидаги соқчи деворга суянган кўйи мудрарди. Ниҳоят унинг мункиб-мункиб кетаётган гавдаси эшик кесакисига таянди. Соқчи уйкуга кетди. Айвон деразаларини бирма-бир итариб кўриб Фурузоннинг ҳафсаласи пир бўлди. Улардан бирортаси ҳам очилмасди. Зиёфат бериладиган катта залдан дераза орқали тўғри ҳовлига тушиш мумкинлиги ёдига келди. Оёқ учида юриб даҳлиздан тўғри катта залга ўтди. Бу ерда орқа деворга тақаб кўйилган яшил диван ёнида хитой чинни қалпоқлик тунги чироқ хира ёғду таратиб турарди. Залга кираркан, Л-Оро ётган хона эшиги томонга хавфсираб қараб қўйди.

Давоми келгуси сонда

Комил Аваз

МУМТОЗ ОҲАНГЛАР ФИДОЙИСИ

(Ферузнинг санъат соҳасидаги бир фармони хусусида)

Мақомлар миллатнинг бебаҳо бойлиги, тенгсиз хазинаси. Бу бойлик ёзма равишда муҳрланмагунча, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга утиш жараенида уз жилосини, латофатини йуқотиб, бутунлай йуқ бўлиб кетиши мумкин эди. Ана шу катта маданий бойлигимизни қоғозга туширишга амр этган шахс Хоразм тахтида 47 йилдан зиёдроқ утирган забардаст шоир, ажойиб мусиқа билимдони Муҳаммад Раҳимхон Сохий — Ферузидир.

Мулла Ҳасан Мурод қори бин Муҳаммад Амин Хивакий — Лаффасий «Тазкирайи шуаро» асарида Феруз тугрисида шундай дейди: «Феруз даги мусиқага ҳаваскор бўлганидан Комил Паҳлавон Мирзабошига фармон қилиб, олти ярим мақом танбурга катта бир нота таълиф қиладур. Ферузнинг ҳузуринда доимий етти-саккиз нафар гуяндалар соз, танбур, гижжак, буломон машқ этиб ултирадурлар. Масалан, Муҳаммад Ёқуб харрот девон, Муҳаммад Ёқуб позачи ва Аваз дорчи кабилар. Ҳамма Феруз хизматига тайин бўлганидин, бошқа сипоиздаларнинг баъзиларига дахл бўлмас эрдилар».

Хоннинг узи ҳам мусиқа шайдоғи, ҳам шоир бўлиши давлат учун катта бахт эди. У энг қадимий мақом куйларини мукамал урганиб, «Наво», «Сегоҳ», «Дугоҳ»ларга боғлаб куйлар яратгани, ижро этгани боис созандаю ҳофизлар орасида ардоғли бўлган. Соз илмидан бохабар бўлганлигидан унинг назми ҳам уйноқи ва куйларга мос жозибалидир.

Соз айлагил субҳу масо гаҳ «Рост» чертиб, гаҳ «Наво»,
«Дугоҳ»у «Сегоҳ»у «Сабо» ҳар барисидур гамзудо,
Раҳм этмайин ул дилрабо айлар эди нозу адо,
Ҳижрони ичра борҳо тортар эдинг ранжу ано,
Бу дам тутуб расми вафо шуҳи ситамкоринг келур.

Феруз қаттиққўл ҳукмдор бўлиши билан бирга санъатни, мусиқани жуда нозик тушуновчи, санъаткорни қадрловчи, бағри кенг инсон эди.

Айтишларича, Бухорои шарифдан амирнинг даъвати билан мақом усталари ташриф буюрганлар. Феруз меҳмонларни изъат-икром билан кутиб олиш тадоригини Комил Хоразмиёга топширган ва улар шарафига берилган шоҳона базмда шахсан узи қатнашган. Гурунғ бир жойга борганда хон меҳмонлардан:

— Соз булсинми? — деб сураган.

— Соз булса, «Соз» булсин, — дейишган улар.

Феруз аввал меҳмонларга, сунг Хиванинғ созандаю гуяндаларига маъноли қараб:

— Нима чаласизлар? — дебди.

— Ихтиерингиз, хон ҳазратлари, «Рост» чалсақмикан?

Феруз меҳмонларга юзланиб дебди:

— «Рост» чалишсинми?

— Рост булса, «Рост» чалишсин, — дебди меҳмонлар.

Меҳмонларнинг бу илмоқли истаги хонни бағоят мамнун этибди ва у завқ билан созандаларга буюрибди:

— Рост булса, «Рост» чалингиз! — Бироз сукут сақлагач, давом этибди: — Сони Бобо буломон бошқарсин.

Созандалар ҳайрат ва саросима билан хонга қарашибди. Чунки бу буломон билан соз бошқариш қийин иш, салдом ила мақом куйини охиригача чалгунча буломончининг оғзи тупукка тулиб кетиши мумкин. Бу қалтис аҳволни меҳмонлар ҳам илғашибди, чунки улар ҳам мақом усталари-да. Хон эса Хива созандаларининг маҳоратини намойиш этиш истагиди атайин сони буломончи бошқарсин деб буюрган эди.

— Бобо буломон, тушунмадингми? — дебди Феруз овозини сал кутариб.

Бобо буломон: «тушундим, хон ҳазрат», дебди-ю сони бошқариб кетаверибди.

Созандалар Бобо буломонга эргашиб, салобат билан «Сақили Рост»ни авжлатиб бораберибдилар. Хон соза пугур етмаслигига ишончи қомиллигини, меҳмонларни ҳайратга солмоқчи бўлганини Бобо буломон яхши тушунган эди. Лекин у ҳам тирок одам, бир маҳал оғзига тупук тулиб, нафаси қайта бошлабди. Аммо хоннинг амри вожиб, улса уладикки, ишончни оқлаши шарт. Куй авжлангандан авжланиб борарди. Бобо буломонни тер боса бошлагач, ҳамманинг диққат-этибори унга қаратилибди.

Куй ярмидан ошганда Бобо буломон куз илгамас чаққонликда енбошига бир туфлаб олади. Бу ҳодисани меҳмонлар сезмаганидан барча созандалар хушнуд бўлиб, куйни юксақ ижрода тамомлайдилар. Базм қатнашчилари созандалар маҳоратига таҳсинлар айтадилар.

Феруз созандаларни моҳирона бошқарган Бобо буломонга илтифот маъносида олдида лаъли тобоқдаги ширинликлардан бир донасини олиб, унга беришни девонбегига буюради. Хоннинг амри дарров бажарилади. Меҳмонлар назарида ширинлик уралган бу оддий қоғознинг баҳосини мезбонлар яхши билишарди. Бу конфетта ухшаб ихчам уралган қоғозлар ичида 10 дона уник тилла танга бор бўлиб, бу қадар юксақ илтифотни хон ҳаммага ҳам курсатавермас эди.

Суянганидан Бобо буломоннинг юраги тарс ерилай дейди. Уйига боргач, кечаси билан ухлолмай, тиллоларни бир неча бор санаб чиқади, негаки, уша пайтда 100 тиллоси бор одам Хивада бой одам саналган.

Бобо буломоннинг кузи тонга яқин илинади. Аммо куп утмай томдаги тақиртуқурдан уйғониб, ташқарига чиқади. Не куз билан курсинки, уч-тўртта уста уйинг учагини (томини) бузиб очишадган эди. Хоннинг кечаги илтифотидан ҳали узига келмаган Бобо буломон томбузарларга дағдага қилибди:

— Ҳой, устабузарлар, бу не шаккоклик?! Бу ишларингдан хон хабар топса ҳаммангизнинг уйингизни куйдиради-ку! Қани, ҳаммангиз ошоқа (пастта) тушинг!

Томбузарлар бу гапга парво қилмай, шиддатлироқ ҳаракат қила бошлашибди.

Бобо буломоннинг баттар жаҳли чиқиб:

— Кармисизлар, курмисизлар?! Ахир, мен хон созандасиман, Бобо буломонман. Бу уй меники, яна янглишиб бузаётган булманлар. Хонга арз қиламан, жонингизни ҳам уйланг, жабрдийда тулиб қолманлар! — деб бақирибди.

— На деб турибсан?! — дебди шунда усталарнинг каттароғи, — Кар ҳам эмасиз, кур ҳам эмасиз, биз хоннинг буйругини бажаряпмиз.

Бобо буломон шундан сунг ялинишга утибди:

— Тухтанг, устажонлар, тухтанг. Битталаринг мен билан хон ҳузурига юринлар, агар хон меънинг енимда шу буйругини такрорласа, учак тутул, бутун уйимни бузсангиз ҳам розиман. Йуқ десангизлар, узим бориб келай, шунгача бузмай туринлар.

Усталарнинг бошлиғи рози бўлибди. Бобо буломон югургилаб хон ҳузурига арзга борибди.

— Хон ҳазратлари, бу на гап, бу на кургилик?! — дея йигламсирабди буломон, — усталар уйимни бузишяпти.

Феруз қаҳр билан:

— Ҳеч қандай янглиш йуқ! И-и, кеча сиз (хон киноя билан гапирганида «сиз»лаган) боргоҳнинг устини очдингиз, сони буздингиз, биз индамадик. Бугун биз томингизни бузасак, сиз индайсиз!

— Ахир, хон ҳазратлари, озгимга тутик тулиб, тос улвадим, нишатин, бир

оласамликда (ҳеч ким эътибор бермаган вақтда) бир туфлай қуйвадим, бир қошиқ қонимдан утинг, олампаҳо!

— Яхшиям тугрсини айтиб, айбингни буйнингга олдинг, — қулимсирабди хон, — йўқса кургилигингни курар эдинг, — деб Мамат маҳрамга усталарни қайтаршни буюрибди...

Хивада ибратли шов-шувга сабаб булган бу нақлни ҳозир ҳам қариялар ички бир қониқиш билан эслашади, буломончининг оти Худик эди, дейишади.

Гап буломончининг отида эмас, балки қуйга булган эҳтиром, ихлос, билағонлик, уни эъюзлашда, нечоғлик фидойилиқдаир. Олдий одамдан тортиб, давлат бошлиғигача куйнинг ижроси учун масъуллигидадур.

Шуниси эътиборга лойиқки, ҳар бир созандаю гуяндага созандалик шаҳодатнома-сини Ферузнинг узи тақдим этган, вақти-вақти билан уларнинг маҳоратларини имтиҳондан утказиб турган. Кимки созни, куйни, мақом ижросини, талқинни бузса, жазолаган.

Бобожон Тарроҳ «Хоразм навозандалари» номли рисоласида шундай ёзади: «Подшолик созандалари олти ярим мақомни тулик билар эдилар. Бир куни саройдаги базмда соз чалиниб турган пайтда Муҳаммад Ёқуб позачи мақомнинг бир учини ташлаб кетди. Бундан газабланган Муҳаммад Раҳимхон Кичик Мамат маҳрамга Муҳаммад Ёқубни 50 қамчи уришни буюрди. Муҳаммад Ёқуб позачи эллиқ қамчини еб булгач, яна келиб созга утирди. Шу оқшом шундай соз булдики, созандалар, Муҳаммад Ёқуб позачи тасқлангондан кейин булгони каби соз булмоғон, дейдиган булдилар. Хон шу оқшом ҳар оқшомга жавоб беражак вақтидан уч соат кейин жавоб берди. Шу оқшом икки марта узининг обрусига утди. Бир оқшом утганида косасидаги тангалардан бутун созандаларнинг устига сочди. Биринчи танга сочганда ҳеч ким олмади. Тангалар сочилган сринда ётди. Иккинчи утишинда яна танга сочди. Бу гал сарой шоирларига: «Сизлар ҳам олсангиз булмайдиму» деганида бизлар Болта девон, Комил девон, Бобожон Тарроҳ, Юсуф Харрот — Чоқарлар югуришиб тангаларни олдик. Хон созандаларидан Отажон сутага: «Сута, сан ҳам ол!» деб буюрди. «Ажаб тақсир», деб Отажон сута ҳам дарсени (доирани) текис тутди. Танга дарёга потирлаб тушди. Хон утиб кетгондан кейин Отажон сута дарёдаги пулларни этагина солиб, усул қоқмоққа қаради. Хон ҳар куни қайтатурғон вақтидан уч соат кейин Қаландар дунмаста «Дугмани буг», деб буйруқ берди. Дугмани буг, деб айтса, қайтиш вақти булгон ҳисобланарди»¹.

Юқорида зикр этилган воқеа албатта ривоят эмас, айнан иштирокчининг жонли, эсдалиги. Мақомлар тулик, мукамал ижро этилишига эътиборнинг самараси булмиш бу қаттиққуллик хоннинг мусиқа санъатига булган фидойилигининг рамзи сифатида ибратга лойиқ.

Ферузнинг мақомларга булган ихлосу эътиқоди ва куйинчаклиги боис куйидаги тарихий фармон дунёга келган:

ФАРМОНИ ОЛИЙ

БИЗ КИМ ХОРАЗМ МАМЛАКАТИНИНГ ОЛИЙ ҲОҚОНИ МУҲАММАД РАҲИМХОН СОНИЙ ҚУЙИДАГИ ФАРМОНИ ОЛИЙГА ИМЗО ЧЕКДИК.

ХОРАЗМ МАҚОМЛАРИ ХАЛҚНИНГ ДАҲЛСИЗ МУЛКИ ДЕБ ЭЪЛОН ҚИЛИНСИН. УШБУ ФАРМОНИ ОЛИЙГА ШАК КЕЛТИРГАН ВА МАҚОМЛАРНИ КАМСИТГАН ЁЙИНКИ УНИ БУЗИБ ИЖРО ЭТГАН КИМСАЛАР ҚАТТИҚ ЖАЗОЛАНСИН!

**МУҲАММАД РАҲИМХОН СОНИЙ.
1292 ҲИЖРИЙ,
ЖУМАДУЛ АВВАЛ (1882 й.)**

Ушбу фармони олийнинг қабул қилиниши бугунги ва келажак авлод учун ибрат булғуси носиб ҳодисадиур.

Ферузнинг бу янглиқ тарихий фармон қабул қилишига бир ташвиш сабаб булган. Бу вақтга келиб аждодлар томонидан яратилган 12 мақомнинг номлари бор эди, ҳолос. 12 мақомнинг 24 та шубъалари жамланиб, олти мақомга жойлашган, у ҳам қозога муҳрланмагани боис кейинги авлодларга стунча яна қанчаси йўқолиши

¹ Бобожон Тарроҳ. «Хоразм навозандалари». Ф. Гудож наприети, Топкснг, 1994 й. 15-17 бетлар.

мумкин эди. Агар мақомлар қозғога муҳрланмаса, кейинчалик йиллар утиб, улардан фақат номлар қолиб, инқирозга юз турса, авлодлар бизни кечирмайди, деган фикр Ферузнинг қалбини тирнар эди.

Мақомларни келгуси авлодларга тула ётказиб бериш учун неки даркор бўлса аямаганлиги, санъат аҳлини рағбатлантириши узи Ферузни абадиятга дахлдор этади.

Муҳаммад Раҳимхон Соний, давлат арбоби, хассоси шоир, мақомларнинг зукко билимдони, моҳир созанда Комил Хоразмийга мақомларни ноталаштиришни буюради. Уни бир неча мартаба Петербург, Москва ва Тошкент шаҳарларига нота йўллари мукамал урганиш учун жунатади.

Бу савобли ва масъулиятли иш Комил Хоразмий зиммасига юкланганлиги бежиз эмас. У хассос шоир, мусиқа устаси эди, аввалдан нотага олиш илмидан боҳабар бўлган. XIX асрнинг иккинчи ун йиллигида мақомларни нотага олиш борасида илк уринишлар қилган устози Ниязхужадан анча нарсалар урганган. Эски манбаларда қайд қилинишича, Комил Хоразмий Петербургга боришидан аввал (1883 й.) ҳам «Танбур чизиги» билан шугулланган. У танбурнинг 18 пардасига қараб 18 чизик чизиб, куй нечанчи пардада уйналса, ноҳуннинг урилишига биноан нуқталарни жойлаштирган ноёб талант эгаси эди. Унинг лирикасида — ҳам созга, ҳам мақомларга муҳаббат алоҳида бир жарангдорлик касб этадиким, ашъоридан меҳрга эврилган соз саси эшитилиб тургандай булади.

Комил Хоразмийнинг мақомларга ихлоси авваломбор устозлари, қолаверса, Муҳаммад Раҳимхон I сулоласининг мусиқа санъатига бўлган муҳаббатидан тоблаган. Унинг устозлари замонасининг забардаст созандалари ва мақом таълимotchилари бўлишган. Иккинчи томондан, хонларнинг мусиқага бўлган ишқи ҳар қандай таҳсинга лойиқ, Ферузнинг отаси Сайид Муҳаммадхон дутор, гижжак чалган дейдилар.

Комил Хоразмий ва унинг шогирдлари томондан халқнинг бебаҳо мулки — мақомлар ноталаштирилиши Феруз замонасининг энг гуллаган, мусиқа маданияти энг юқори чуққига кутарилган даври ҳисобланади.

«Танбур чизиги»ни яратиш жарасни, албатта, баҳссиз, мунозарасиз кечган эмас. Комил Хоразмий устозлар ва стук созандалар маслаҳатига таяниб, бу масъулиятли ишга қўл урган.

«Танбур чизиги»ни яратишда фаол қатнашган ва уни охирига етказган яна бир шахс Комил Хоразмийнинг катта угли Муҳаммад Расул Мирзодир. У XIX асрнинг 30-йиллари охирида Хивада туғилган. Мирзо ёшлигидан созга, адабиётга катта ихлос қўйди, ота касбини эъозлади. Отасининг меҳмонхонасидаги фозилу фузалолар суҳбатидан баҳраманд бўлиб, замонасининг пешқадам машшоқи, мусиқашунос олими, забардаст шоири бўлиб, етишди.

Юнус Айёмий Мирзо хусусида шундай ёзади: «Муҳаммад Расул Мирзо отаси Комил ихтиро этган шашмақом чизиклари — нотани қозғога кучириб чиқди ва уни китоб ҳолига келтирди. Бир вақт мавжуд олти мақомга (шашмақомга) Хоразм бастакорлари ярим мақом янги куйлар басталаб, уни олти ярим мақом деб юритганлар. Мирзо ярим мақом ҳисобланган «Панжгоҳ» мақомига яна бир қанча куйларни қўшиб, уни бир мақом ҳолига келтиради. Шундай қилиб, Муҳаммад Расул Мирзонинг ижодкорлиги ва жиддий ташаббуси билан мақомлар еттигага ётказилади».¹

Дарҳақиқат, Муҳаммад Расул Мирзо Хоразм олти ярим мақомини «Танбур чизиги»га муҳрлашда пешқадамлик қилгани маълум, негаки, унинг отаси Комил Хоразмий фақат битта мақом — «Рост» мақомининг чертим ва айтим йўллари ни қозғога туширган.

«Мирзо бастакор сифатида «Рост» мақомига «Сабъ» ва «Уфори» номларида куйлар басталагандир. Қарияларнинг айтишларига қараганда, Мирзо танбур ва гижжакда фақуллода зур маҳоратга ва истеъдодга эга бўлган. Шунингдек усул — доира чалишда ҳам катта маҳорат қозонган. Мирзо музика буйича Феруз (Муҳаммад Раҳимхон II)нинг муаллими бўлган».²

Муҳаммад Расул Мирзо 1922 йилда вафот этади ва уз хусусий мадрасасига дафн этилади.

Хоразм «Танбур чизиги»ни мукамал ҳолида қозғога туширишдек муқаддас ишда Расул Мирзо қатори Муҳаммад Еқуб харрот, Худойберган муҳркан, Муҳаммад Юсуфбек Бобоҷонбек угли Бағнийлар ҳам фаол иштирок этишган.

Муҳаммад Юсуф Бағнийнинг езишича, бизгача етиб келган «Танбур чизиги»

1. Ю. Юсуфов. «Хоразм шоирлари». Тошкент, 1967 й. 73 бет.

2. Ю. Юсуфов. «Хоразм шоирлари» 73 бет.

Муҳаммад Расул томонидан 1300 ҳижрий йилда битилиб, 1338 ҳижрий йилда (1920 й) оққа кучирилган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний — Феруз 12 та мақом қолдиқларидан 6,5 мақомни «Танбур чизиги»га эздиргани беқиёс тарихий воқеа. Шу 6,5 мақом ҳам асримизнинг 40-50 йилларига келиб унут бўлаёзди, инқирозга юз тутди. Узида 6,5 мақомни мужас-самлаштирган нота — «Танбур чизиги»ни уқий биладиганларнинг ва умуман мақом-лардан бохабар булганларнинг омон қолганлари қатагон йиллари (1937-38 йилларда) бир бошдан қириб ташланганлиги асримизнинг энг муҳимш фожиасидир.

Бари бир фидойи одамлар топилди ва улар эл-юрт учун куйиб-ениб яшайди-лар. 1943 йилнинг январида Хоразм вилояти театрининг директори бўлиб ишлаёт-ган ёзувчи Юнус Юсупов (Айёмий) домланинг қалбига мақомларни тиклаш гоёси тинчлик бермай қолди. У ҳофиз Хожихон Болтасвни ҳузурига чақириб:

— Хоразм мақомларининг урисча ёзувини («Танбур чизиги»ни) топдим. Буни ким ўқиб, ижро қила олади? — дейди.

— Буни ўқий олиш-олмаслигини билмайман-у, лекин мақомларга қулоқ қонди одам бор, — дейди Хожихон ака.

— Ким экан у?

— Худойберган муҳрканнинг угли, Матпано ака.

— Ҳозир қаерда у киши?

— Амударё сув ҳавзаси бошқармасида ишчиларга чой қайнатади.

— Уни илтимос қилиб, театрга ишга олиб кела биласизарми?

— Ё насиб.

— Ҳозироқ боринг, — дейди ҳаяжонланган Айёмий.

Хожихон Болтасв, Нурмамаат Болтасв, Аҳмадхон Машариповлар Урганчинг эски қалъасидаги Маъсум Эшон мадрасасида истиқомат қиладиган Матпано отаникига бориб, уни театрда ишлашга кундириб, Айёмий домланинг олдига олиб келишади.

Шундай қилиб, 1943 йил 14 январда театрнинг № 9 буйруғи чиқди. Матпано Худойбергановга 43 сўм маош белгиланди. Кунда концертта қатнашадиган артистлар-га 38 сўм маош туланган бир вақтда Матпано отага курсатилган бу илтифот, устозга, халқ мақомларига булган меҳрнинг инъикоси эди.

Шундай қилиб, Матпано отанинг сайғи-ҳаракатлари билан Хоразмнинг олти ярим мақоми тикланди: «Рост»нинг мухаммаслари, «Сақили вазмини», «Сегоҳ»нинг «Наврўзи хоро», «Насри аҷам»лари, «Ироқ»нинг са усуллари, «Дугоҳ»нинг «Сақили Феруз», «Пахта зарб» баёлари, «Бузрук»нинг «Насрулло»лари, «Навонинг», «Насри орази» мадраса гумбази пештоқларини жаранглатиб, тонггача дилларни хушнуд эга бошлади.

Матпано отанинг муъжаз ҳужрасидаги тинимсиз машқлар, ҳамкорликдаги ижод-ий изланишлар уз самарасини берди. Уша пайтда уз истеъодлари билан халққа анча танилиб қолган Мадраҳим Шерозий, Хожихон Болтасв, Нурмамаат Болтасв, Комилжон Отаниёзовлар янги улкан хазинага — мақом мулкига эга бўдиларки, бу уларнинг доврўқли ҳофизлар бўлиб стишишларида муҳим аҳамият кашф этди. Мат-ниёз Юсупов Хоразм мақомларини нотага олиб чоғ қилдириб, стук бастакор бўлди.

Умуман, мақомлар туғрисида таъжиралар, рисоалар, ривоятлар анчагина. Аммо Хоразм «Танбур чизиги»ни ҳисобга олмаганда мақомларнинг қадимий муқаммал ёзма манбаи йўқ. «Танбур чизиги»ни ҳозирги нотага олиш борасида аjoyиб бастакор Илёс Акбаров жуда кўп сайғи-ҳаракатлар қилган ва битта «Рост» мақомини нотага олишга мушарраф бўлган, у ҳам камчиликлардан холи эмас.

Нега шу вақтгача «Танбур чизиги» муқаммал урганилмаган, ҳозирги замон нота чизигига олиниб, халққа стказилмаган? Бунинг бош сабабларидан бири ўзбек миллий чолғу асбобларининг «қизил империя» даврида «такомиллаштирилганлигидир». Уму-ман, совет даврида ўзбек миллий мусиқа санъати энг кам урганилган соҳалардан бўлиб келди. Чунки инқилобдан кейин етпасига Оврўпа мусиқасидан кучирма асосида ўқув юрғлари ташкил қилинди ва миллий мусиқа қонун-қондаларидан, уларни урганишдан четлашиб, узоқлашиб кетилди. Классик мусиқа билан, мақомлар билан шуғулланувчи кадрлар масаласи оқсаб келди. Ҳатто, Ўзбекистонда ягона Тошкент консерваториясида шарқшўнослик куллиёти 70-йилларнинг урталарига келиб очилди.

Ҳозир Хоразмда Озод Бобоназаров раҳбарлигидаги санъаткорлар гуруҳи «Танбур чизиги»ни нотага олиш устида иш олиб бораёпти. Бу анча мураккаб илмий иш булганлиги учун Хоразм вилояти ҳокими 29 сентябрь 1995 йилда махсус қарор қабул қилиб, бу ишни амалга ошириш нотага олиш боғлиқ ҳаражатларни уз зиммасига олди.

«Танбур чизиги»нинг ҳозирги нотага олиниши, шубҳасиз, мусиқа меросимизни урганиш йулидаги улкан иш ҳисобланади.

У БОЛАЛАРНИ, БОЛАЛАР УНИ СЕВАР ЭДИ

Агар... очиги, ҳар қандай гапни ушбу билан бошлаш оғир. Лекин илож қанча. Ҳаммамиз ҳам бандамиз! Агар Зафар Диев ҳаёт бўлганида, бу йил 85 баҳорни қаршилаган бўлар эди. Таҳририятимизга кириб келган Зафар Диевнинг угли — урта ёшлардаги, туладан келган киши ташрифи бизни қувонтирди. Қисқагина бўлиб уттан мулоқотдан сунг болаларнинг машҳур шоири билан уҳувчиларимизни яна бир бор таништириш истаги тутилди. Маълум бўлишича, Зафар Диев вафот этган пайтда уғиллари Равшан беш ёшда бўлган экан. Табиийки, Равшан ака отаси ҳақида жиддий бир маълумот беролмади. Аммо бевосита отаси билан куп йиллар бир ҳовлида турган кеннойиси Розия Носирова, ҳолавачаси Лазокат Диевралардан куплаб маълумотлар олиш мумкинлигини айтди. Юқорида номаври зикр этилган онахонлардан ташқари таниқли ёзувчи, Зафар Диевнинг яқин дўсти Ҳаким Назирдан ҳам у ҳақдаги хотиралар билан уртоқлашишни илтимос қилдик.

Розия Носирова (Зафар Диевнинг укаси Раҳмон Диевнинг турмуш уртоғи):

— Мен 1937 йили келин бўлиб тушганман. Қайнонам ута меҳнаткаш, уз касбига садоқатли инсон эдилар. Қирқ беш йил ҳарф терувчи бўлиб ишлаганлар. Мана шу яшаб турган ҳовлимиз калитини ҳам самарали хизматлари учун шахсан Йўлдош Охунбобоевнинг узлари топширган эканлар.

Ушанда Зафар аканинг ижоди кундан-кунга гуллаб бораётган пайтлар эди. Айтиш мумкинки, деярли ҳар куни ҳовлимиз у кишининг дўстлари билан гавжум бўларди. Улар янги ёзилган шеър ва ҳикояларни бир-бирларига ўқиб беришиб, аламаҳалгача шеърхонлик қилишарди.

Уруш бошланган йиллари Зафар аканинг ижоди янада гурулмади. Тиним билмай ишлардилар. Ҳар куни янги шеърми ёки бирор мақола қозога тушарди. Уша йилларда утилари Равшан тутилди. Зафар ака улғая бошлаган фарзандларини эркалашни яхши курадилар. Урушда туб бурилиш ясаган, осойишта кунлар яқин қолган эди. Зафар ака тез-тез дармонсизликдан нолийдиган бўлиб қолдилар. Касаллари зурриқавергач, касалхонага ётдилар. Аммо ушандай аҳволда ҳам ижод қилишдан тинмасдилар. Кейинги гал касалхонадан чиққанларида уйда 18 кун ётдилар. Сариқ касаллари утиб кетган экан. Негадир Зафар ака касалхонадан уйга қайтишга шовилгандилар.

Бир куни эрталаб Зафар ака чақириб қолдилар. Кирганимда у киши шифтга тикилиб ётар, жуда ҳам ҳолдан тойганлиги яққол сезиларди. Яқинлашганимда жилмайишга ҳаракат қилдилар. Сунг синиқ овозда ташқаридан битта новда синдириб олиб киришини илтимос қилдилар. Илтимосларини бажардим. Худди шу пайтда ҳовлида уйнаб юрган Равшан югуриб кирди. Зафар ака қуларидидаги новда билан уғилларини бир туширдилар. Доймо эркалашларига ўрганиб қолган утилари кузларини катта-катта очиб, ҳайрат билан отасига тикилиб қолди. Кейин додлаганича ташқарига чиқиб кетди. Ҳали-ҳалигача Зафар ака нима учун бундай қилганлари — бу ерда қандай ҳикмат борлигига тушунолмаيمان. Шу воқеадан куп ўтмай, 1946 йилнинг апрель ойида Зафар ака вафот этдилар.

Куп қийинчиликларни бошдан кечирган раҳматли қайнотам Зафар аканинг вафотига чидай олмадилар. Ҳар куни ҳовлига чиқиб олиб, уёқдан-буёққа юрганлар юрган эди. Айрим маросимларини утказганимиздан кейин бир куни эрталаб, қизим, мен энди Чустга кетаман, деб қолдилар. Йўлга зарур нарсаларни ҳозирлаб бердим. Поездга пулингиз борми десам, қайнотам бошларини сарак-сарак қилдилар:

— Мен пийда тоғ билан кетаман, йулма-йул одамларга ҳикоятлар айтиб бераман. Худо хоҳласа, келшимда сизларга чопонимнинг барида қовун-тарвуз, ҳар хил мевалар олиб келаман.

Худди шу гапларни айтиб қайнотам чиқиб кетдилар. Назаримда, Зафар ака билан бирга ҳовлимиздаги жушқин ҳаёт ҳам йўқолгандек эди. Уша чоғлардаги Зафар аканинг юришлари ҳали-ҳали кўз олдимда, бу ажойиб даврлар бир умр юрагимда сақланиб қолса керак.

Лазокат Диерова (Зафар Диевнинг жияни):

— Биз тоғамлар турадиган ҳовлидан жилла наридаги Кисловодский кўчасида яшардик. Отам вафот этганларида ҳали жуда ёш эдик. Икки ўтил, икки қиз бувимникида катта бўлганмиз. Бувим билан Зафар тоғам ва Раҳмон тоғам туришарди. Ойим ишга кетишда бувимникига ташлаб кетардилар, қайтишда яна бирга уйга қайтардик. Онлада кенжа бўлганим учунмикан, Зафар тоғам мени айниқса яхши кўрардилар. Танча атрофида утириб олиб тоғам айтиб берадиган шеърлар, қизиқ-қизиқ ҳикояларни эшитишни ёқтирардик.

Эртак айтиш чоғида шундай берилиб кетардиларки, у кишига қараб туриб, эртак оламига кириб кетгандек булардик.

Тоғам ёш болаларга айниқса, меҳрибон эдилар. Мени доим бозорга олиб бориб, ҳар хил нарсалар олиб берадилар. Бозорга борган кунимизни маҳалламиз болалари дарров билиб олишиб, қайтишимизни кутишарди. Албатта, улар ҳам бир нималик булиб қолардилар. Айтиш мумкинки, маҳалламизнинг барча болалари тоғамни яхши кўришарди.

Тоғамнинг меҳнатсеварлигига ҳали-ҳалигача ҳавасим келади. Кук чойни дамлаб олиб, тонготар шеър ёзиб чиқардилар. Болалар орасида алоҳида обрўга эга кўлаб шеърлари ана шундай дунёга келган эди.

Тунгич қизим тутилганда тоғамнинг шодликлари чексиз эди. Унга Нодирабегим деб исм қўйиб бердилар.

Мен узоқ йиллар санъат соҳасида меҳнат қилдим. Бу касбни танлашимда тоғамнинг ҳам ҳиссалари бор. Кунглимга адабиёт ва санъатга шайдолик тоғам яшаган ҳовлида юрган кезларимда пайдо бўлган, деб уйлайман.

Ҳақим Назир Дўстим Зафарни эсласам...

Дўстим Зафарни қачон эсласам, дарҳол унинг «Гунчалар» шеърисидаги ушбу сатрлар ёдимга тушади:

Ватан агар булса бир чаман,
Сиз қуйинда хандон гунчалар,
Эй, Сиз, менинг кичик дўстларим,
Ватанингиз севар шунчалар...

Бу сатрларда Зафар Диев сиймоси — унинг чинакам болалар шоири сифатидаги овози, ёш авлодга қизгин муҳаббати ва соф самимияти акс этган. Шу билан бирга, бу шеър Зафар Диев ижодидаги бош мавзунинг калитини берапти. Зафар ўз асарларида Ватан, унинг куч-қудрати, гузалликларини куйларкан, бу мавзун болаларсиз тасаввур этолмайди, болалар ҳаёти ва тақдири Ватан тақдири билан чамбарчас боғланиб кетганини ўқтиради.

Зафарнинг бутун ижоди ана шундай ҳарорат билан сугорилган эди. Жонажон Ватанга бағишланган публицистик шеърларига ҳам, юртимиз гузалликларини, қули гул меҳнат кишилари, болаларни меҳр-шафқат билан қўришган устозлар, илм даргоҳи — мактаб, роҳатбахш оромгоҳлар ҳақидаги қувноқ лирикасига ҳам мул-қул юрак қўри сингиб кетган. Шу боисдан, шоир асарлари ёш китобхонларни ром этиб, авлоддан-

авлодга ўтиб, ёшлар тарбиясида муҳим воситага айланди. Зафарни ёш китобхонга азиз ва яқин қилган нарсалардан бири шуки, у бутун ақл, қобилияти, қалам кучини ёш авлодга қаратган, болаларнинг шодлик ва ташвишлари, орзу-интилишларини сезгирлик билан англаб ўз кўнглига жойлаган, дилани дилларига пайванд этганди. Болалар ёзувчиси учун лозим бўлган ҳамма хусусият — нозик таъб, ўтқир дидлик, ҳақиқий педагогча донолик, соддадиллик, гамхўр мураббийча хушёралик ва бағри кенглик Зафарда жамулжам эди. У тутма болалар шоири эди.

Мен Зафарни уйласам, уни нуқул шод-хуррам болалар қўршовида, қувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурдоналари ёғилаётгандай ҳолатда кураман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаблар ва ўқувчилар саройларида, лагерлар ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот булар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулоҳим, содда, ширалик овози билан ўқиб берад, айрим шеърларини ёддан жуда ухшатиб декламация қилар, болалардан ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари болалар қўригидан яхши ўтганини, қайси шеърни улар кўпроқ севиб қолганларини кўрар, болаларга ёқтириш учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. «Биз болаларга нуқул ургатибгина қолмай, улардан урганиб ҳам туришимиз керак», дерди Зафар ўз ҳамкасбларига.

Мен биринчи марта Зафар билан 1933 йили «Ленин учқуни» газети таҳририятида ишлаб бошлаган пайтимида танишгандим. Бу вақт 20—21 ёшлик йигитча булган Зафарнинг «Қўшиқлар» номида дастлабки тўлаими чиққан, адабий жамоатчилик ва китобхонларга яхшигина танилиб қолган эди. У, адабиётта анча эрта — болалар уйида тарбияланиб юрган чоғларидан ҳавас қўйган, китобхонликка берилиб, шеърлар машқ қилган эди. Асли Чуст районида туғилган, болалиқдан Тошкентга келиб қолган Зафар, мактабини битиргач, Самарқанддаги Наримонов номи педагогика техникумига бориб ўқиди. Дастлабки шеърлари талабалар деворий газетасида эълон қилинган бўлса, 1929 йилдан «Ленин учқуни» газетаси, «Ёш куч», «Вожатий» журналларида босилиб чиқа бошлаганди.

1934 йилдан Зафар Днёр бизнинг таҳририятга ишга келди. Шунини айтиш керакки, уша йиллар «Ленин учқуни» болалар адабиётининг ягона қайнаган ўчоғи бўлиб, ҳозирги ўрта ва катта авлод ёзувчилари учун ҳам «Ёш ленинчи»дай саҳна вазифасини ўтарди. Зафар ана шу саҳнани беэзаган шоирлардан бўлиб, ўз сафдошлари С. Жўра, Қ. Муҳаммадий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулалар қатори фалол ижодий ва ташкилотчилик ишлари билан навқирон адабиётнинг жонлинишига амалий таъсир ўтказиб турарди. Айниқса болалар шеърининг ҳаётга яқинлаштириш, мавзу-мундарижасини бойитиш, профессионал маҳоратни кўтариш йўлида ёшлик куч-гайратини аямай сарфлаб, тер тукиб ишлар, сафдошларига меҳнатда ибрат курсатарди. У, баъзи ёзувчилардай «ялҳом келиши»ни кутиб юрмасди. Узи ниҳоятда серзавқ бўлиб, ҳаммаша уй-кайфияти ижодга мойил эди. Бирон кун ишлашдан тинмас, ҳеч қачон ва ҳеч ерда уни шеър тарқ этмасди, у ўзининг жушқин гайрат-эҳтироси, ҳайрон қоларли даражада меҳнатсеварлиги туфайли таҳририят хизматини ижодий иш билан чамбарчас қўшиб олиб борарди.

Зафар Днёр шеърини инсон ва табиат мавзун салмоқли ўрин эгалайди. «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса» номида достони, «Сув билан сўхбат», «Кичкина боғбон ҳақида қисса» ва бошқа асарлари шунини яққол курсатади. Шоир бу шеър ва достонларида меҳнат билан боғлиқ муҳим тарбиявий мавзуларни кўтарди, меҳнат романтикасини болаларбоп қизиқарли услубда, содда тилда мароқли ҳикоя қилади. Кичикларни катталар муҳитига олиб кириб, уларнинг катталар ҳаёти ва меҳнатда тутган ўринини курсатмоқ учун ёрқин фактлар, жонли деталар топади, кичиклар онги-идроки ва ҳазмига мос бўёқлардан фойдаланади.

Бахтиёр болалик куйчиси Зафар Днёр ўз истеъдоди ва бор иқтидорини ёш бутинини тарбиялашга тикиди, унинг саодатли келажаги йўлида кучини аямай ижод қилади. Шоирнинг ижод боғи унумли мева беради. Унингнинг қисса умрида (1912—1946) у олти-етти китоб чиқарди. Бу китоблар уша йиллар энда оёққа туриб келаётган навқирон болалар адабиётимиз балагатига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Кўп қиррали ижодкор Зафар Днёр болалар учун пьесалар, ҳикоя ва эртақлар ҳам яратган эди. Унинг адабий мероси болалар ёзувчиларимиз ёш авлодининг ўсиш-ўлғайишида самарали таъсир курсатади. Зафар Днёрнинг ёрқин сиймоси биз, дўстлари ва ҳамкасблари, кўп мингли миннатдор ёш китобхонлар қалбидан ҳаммашаликка ўрин олган.

Азиз журналхон! Болажонларимизнинг севили шoirи Зафар Диёр ҳаётидан айрим лавҳалар билан танишдингиз. Алгов-далговли 1920 йилларда саккиз нафар ёш болалари билан Тошкентга йул олган Диёровлар oilасидан турли жабҳада хизмат қилиб, мамлакат ривожига муносиб ҳисса қўша олган ажойиб инсонлар етишиб чиқди.

Чуст туманининг Самсоқтепа қишлоғида бир амаллаб тирикчилик утказайтган хонадон ва унинг бир этак болалари пойтахтга интиланларида бир кун келиб халқ ифтихорига айланувчи инсонлар булиб етишишларини хаёлларига келтирганмидилар?

Бу хонадондан йирик ҳарбий ходим, матбуот соҳаси ходимлари, муҳандис, давлатнинг масъул лавозимларида ишловчи хизматчилар ҳамда бугун биз фахр билан эсга олаётган ажойиб шoir Зафар Диёр етишиб чиқди.

Шoirнинг оламдан утганига ярим асрдан ошди. Шу нарса бизни тулқинаантириб юбордики, у киши ҳақида кимдан фикр сурмайлик, фақат яхши хотиралар эшитдик.

Чуст туманида шoir номидаги мактаб ва куча, пойтахтимизда эса болалар боғи мавжуд. Адабиётимизнинг жонкуяр олимлари Зафар Диёр ҳаёти ва ижодига кўп марта мурожаат қилишган. Унинг шеърлари дарсликларга киритилган. Улар ёш авлодни тарбиялашда уз вазифасини утаб келган ва бундан сўнг ҳам бизнинг қалбимизда яшаб, янграб қолаверади.

Юсуф ФАЙЗУЛЛО

ЗАФАР ДИЁР ШЕЪРЛАРИДАН

Қор

Оппоқ-тиниқ,
Оппоқ қор,
Уйнаб тушар осмондан.
Қор қўйнида
Уйноқлаб
Юрар ёшлар шод-хандон.
Моҳир қўлли
табиат
Уз ҳунарин кургазар...
Марҳабо —
Деб бизларга
Сепаетир зар ва зар...

Иссиқ-иссиқ
Кийиниб
Қор қўйнида уйнаймиз...
Оёқларда
Конькилар,
Ҳам чангилар, қувнаймиз.
Оппоқ-тиниқ
Оппоқ қор,
Уйнаб тушар осмондан,
Қор қўйнида
Уйноқлаб
Юрар ёшлар шод-хандон.

Тўп

Тупим, тўп-тўп этасан,
Урсам учиб кетасан,
Ҳаволаниб, нарига
Дустларимга этасан.

Сенга сира туймайман,
Буш эканман, қуймайман,
Овунчоғим — деб сени
Дустларим-ла уйнайман.

Уйнатасан кузимни,
Ҳовлиқтириб узимни.
Бироз купроқ уйнасам,
Терлатасан юзимни.

Тупим, тўп-тўп этасан,
Урсам учиб кетасан,
Ҳандалақдек юмалаб,
Бизни хурсанд этасан.

Мундарижа

НАСР

Шухрат. Машраб. <i>Роман</i>	3
Дилфуза Кўзиева. Кунлар. <i>Ҳикоялар</i>	78
Мирмажид Зокиров. Муздан чиққан чакмоқлар. <i>Ҳужжатли қисса</i>	96
Неъмат Арслон. Мавҳумот. <i>Роман</i>	174

НАЗМ

Миразиз Аъзам. Айланар тинмай фалак	69
Муҳаммад Ражаб. Юрагимда муҳаббат шитоб	74
Фахриёр. Ёзиқ. <i>Достон</i>	89
Асқар Маҳкам. Хаёлингда шовуллаб ётса	140
Туроб Ниёз. Муҳаббат тўртликлари	143
Энахон Сиддиқова. Соғинчларда ёрилади тош	145

ДУРДОНА

Абдурашид Абдуғафуров. Англиядан ўз юртига қайтган девон	148
Шоҳий. Вафо шевасин этсам изҳор	151

АДАБИЙ ТАНҚИД

Бозор Илёс ал-Амин. Миллий адабиётнинг икки илдизи	152
Дилмурод Қуронов. Йўл эсдалигида тағмаёно қатламига доир	159
Узоқ Жўрақул. Фитратнинг уч йирик асари	169

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ

Рустамжон Тожибоев. «Бир явми саодатди»	164
Комил Аваз. Мумтоз оҳанглар фидойиси	215

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Юсуф Файзулло. У болаларни, болалар уни севар эди	220
---	-----

Безовчи рассом Р. Қўнғирова.

Мусаҳҳиҳ М. Йўлдошев

● Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоққача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига қўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — 83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунанага моневлик курсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Амир Темуր тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 3.12.97 й. Босишга рухсат этилди 04.02.98 й. Қоғоз формати 84x108^{1/32}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 18,48. Адади 10493 нусха. Буюртма № 1811.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.